

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл

Белем

2'2009

Мәшһүр галимебез Илдус Хәйбуллин

Тел, әдәбият, тарих

Милли мәгариф

Безнең юбилярлар

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Китап киштәсе

Җыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Илдус Хәйбуллин
1937-2007

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№2(41) # 2009

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлде
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимияте;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты.

Баш редактор

Фәил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакирҗанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Ирек Арсланов
Марсель Әхмәтҗанов
Равил Газизуллин
Төлгат Галиуллин
Фәт Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфәтих Зәкиев
Хуҗиәхмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Җәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакирҗанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакция адресы:

420043, г.Казань,
ул. Зеленая, д.1, корп. 4, к. 202 «Б»,
Редакция журналы «ФӘН һәм ТЕМ»,
тел/факс (843) 510-46-75,
e-mail: tatcabinet@ksaba.ru

- * Редакциянең фикере авторлар фикере белән туры килмәскә мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастырганда «ФӘН һәм ТЕМ» журналына сылтама бирү мөмкин

Журнал ЗАО «Новое Знание» типография-сендә басылды.

Басарга 25.05.09 кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60x84/8. Офсет кагазе.
Күләме 11,6 басма табак.
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.
Заказ 05/14. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420029, г. Казань, ул. Сибирский тракт, д. 34, кор. 10, оф. 6.
Тел. 246-68-19

Журналны бастыруга «Татмедиа» ААҖ
ярдәм итә

© «ФӘН һәм ТЕМ» журналы
редакциясе, 2009

БУ САНДА:

МӘШҖҮР ГАЛИМНӘРӘБЕЗ

ИЛДАР ФӘЙЗРАХМАНОВ, АБРИК КАМАЛОВ. Заманыбызның танылган галиме һәм фәнне оештыручысы.....	3
ШАМИЛ ЧАБДАРОВ. Хезмәттәшем һәм дуслым турында	8
ФЛЮРА ХӘЙБУЛЛИНА. Мизгел һәм гомер	11
ИЛДУС ХӘЙБУЛЛИН, ЕВГЕНИЙ ШТЫРКОВ, МАКСУТ ЗАРИПОВ, МАНСУР ГАЛӘВЕТДИНОВ, ГАБДЕЛРӘШИТ ЗАКИРОВ. Кремнийның ионлап легирланган катламнарын лазер нурында чыныктырганда индерелгән катнашманы файдалану коэффициенты турында	12

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘВ. Татар теленең алфавиты һәм орфографиясе турында	16
ФУАТ ГАНИЕВ. Татар теленең кушма фигылләр һәм Гыйбад Алпаров	22
ДӨРИЯ РАМАЗАНОВА. Татар сөйләшләрәндәге диалектизмнарның төрәк теләндәге янәшәлекләре	25
ӘНИСӘ АЛИЕВА. Риза Фәхретдиновның «Нариман сәяхәте» әсәренә жанр буларак үзгәртелгән	27
МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Уфа шәһәрәндәге татар зираты дәрбәләре	33

МИЛЛИ МӘГАРИФ

ГӨЛНАРА ШАКИРОВА. Рәвешләренә өйрәнү тарихыннан	35
ГӨЛНИСА ГӨБӘЙДУЛЛИНА. Татар сөйләмә авазларын өч аспектта өйрәнүгә карата	39
АЛЬБИНА ГЫЙЛӘҖИЕВА. Мәктәпкәчә яшәгә балаларны милли-мәдәни рухта тәрбияләү	41
РӘШИДӘ ШАРАПОВА. Этно-мәдәни компонентлы авыл мәктәбе	43
ГӨЛНАЗ ДАУТОВА. Укучыларның татар телендә аралашу осталыгын үстерү чарасы буларак текст	45
ГҮЗӘЛ НӘБИУЛЛИНА. Синтаксик белемнәренә тикшерү чарасы буларак тестлар технологиясе	47

БЕЗНӘНҖ ЮБИЛЯРЛАР

ХАТЫЙП ЙОСЫФ улы МИҢНЕГУЛОВка 70 яшь	50
ХАТЫЙП МИҢНЕГУЛОВ. Халкыбызның рухи оҗагы	51
ФӘРИТ ЙОСЫФ улы ЙОСЫПОВка 70 яшь (А. Йосыпов)	56
ФӘРИТ ЙОСЫПОВ. Хәзерге татар диалект телен системалы-синхрон метод белән өйрәнү	57
РӘШИТ ӘГҖЛӘ улы ШАКИРҖАНОВка 60 яшь (А. Камалов)	62
РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Суперэлементларга бүленгән корылманың бирешүчәнлек матрицасын хисаплау	63

ФӘН һәм ГАМӘЛ

ВЛАДИМИР ГАЛКОВ. Апомиксис һәм партеногенез	65
ФӘРИТ ШАКИРҖАНОВ. Шуышучан грунт белән тимербетон конструкциянең көчәнеш-деформация халәтен тикшерү	67

ФӘНГӘ КЕРЕШ

ТӨЛГАТ ГАЛИУЛЛИН. Әдәби калейдоскоп	70
---	----

КИТАП КИШТӘСЕ

«НАУЧНЫЙ ТАТАРСТАН» ЖУРНАЛЫ	49
-----------------------------------	----

ҖҮЙЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

БӨТЕНДӨНҖЯ ТАТАР КОНГРЕССЫНДА	75
КАЗАН ДӘҮЛӘТ АРХИТЕКТУРА-ТӨЗЕЛЭШ УНИВЕРСИТЕТЫНДА	76

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал

№2(41)#2009

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТЕМ" журналына кешелек дәнъясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәрәф).
3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирергә.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрәфләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтәләп сызып жибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегә билгеле стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире жибәрелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат жибәрү мөмкүн.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

- ФАЙЗРАХМАНОВ И.А., КАМАЛОВ А.З. Известный ученый и организатор
науки нашего времени 3
- ЧАБДАРОВ Ш.М. О друге и коллеге 8
- ХАЙБУЛЛИНА Ф.Г. Мгновение и целая жизнь 11
- ХАЙБУЛЛИН И.Б., ШТЫРКОВ Е.И., ЗАРИПОВ М.М., ГАЛЯУТДИНОВ М.Ф.,
ЗАКИРОВ Г.Г. О коэффициенте использования внедренной примеси
при лазерном отжиге ионно-легированных слоев на кремнии 12

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

- АСЫЛГАРАЕВ Ш.Н. Об алфавите и орфографии татарского языка 16
- ГАНИЕВ Ф.А. Сложные глаголы татарского языка и Гибад Алпаров 22
- РАМАЗАНОВА Д.Б. Диалектизмы татарских говоров и их параллели
в турецком языке 25
- АЛЕЕВА А.Х. Жанровые особенности произведения Ризы Фахретдинова
"Путешествие Наримана" 27
- АХМЕТЗЯНОВ М.И. Склепы татарского кладбища города Уфы 33

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- ШАКИРОВА Г.Р. Из истории изучения наречий 35
- ГУБАЙДУЛЛИНА Г.Т. О трех аспектах изучения татарских звуков речи 39
- ГИЛЯЗИЕВА А.Н. Воспитание детей дошкольного возраста в духе
национальной культуры 41
- ШАРАПОВА Р.И. Сельская школа с этно-культурным компонентом 43
- ДАУТОВА Г.И. Текст как средство развития искусства общения учащихся
на татарском языке 45
- НАБИУЛЛИНА Г.А. Тестовая технология как средство проверки
синтаксических знаний 47

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

- ХАТИПУ ЮСУПОВИЧУ МИННЕГУЛОВУ 70 лет 50
- МИННЕГУЛОВ Х.Ю. Духовный наставник народа 51
- ФЕРИТСУ ЮСУПОВИЧУ ЮСУПОВУ 70 лет (А. Юсупов) 56
- ЮСУПОВ Ф.Ю. Изучение современного татарского диалектного языка
системно-синхронным методом 57
- РАШИТУ АГЛЕЕВИЧУ ШАКИРЗЯНОВУ 60 лет (А. Камалов) 62
- ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Определение матрицы податливости конструкции
суперэлементным методом 63

НАУКА И ПРАКТИКА

- ГАЛКОВ В.М. Апомиксис и партеногенез 65
- ШАКИРЗЯНОВ Ф.Р. Исследование напряженно-деформированного
состояния железобетонной конструкции и грунта с учетом ползучести 67

ВСТУПАЯ В НАУКУ

- ГАЛИУЛЛИН Т.Н. Литературный калейдоскоп 70

КНИЖНАЯ ПОЛКА

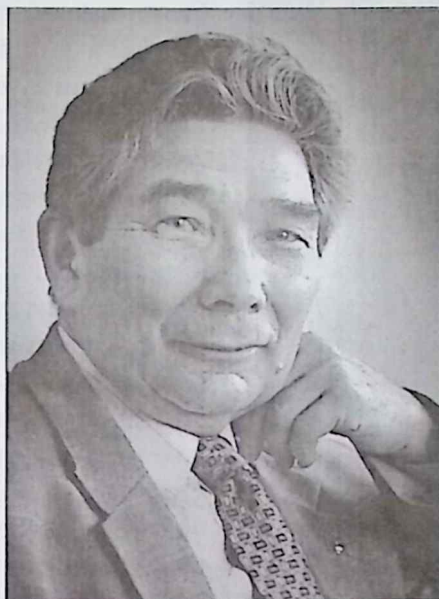
- ЖУРНАЛ "НАУЧНЫЙ ТАТАРСТАН" 49

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

- ВО ВСЕМИРНОМ КОНГРЕССЕ ТАТАР 75
- В КАЗАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ 76

ИЛДУС ХӘЙБУЛЛИН

ИЛДУС БАРЫЙ улы **ХӘЙБУЛЛИН** (1937-2007) – физик-химик, физика-математика фәннәре докторы (1985), профессор (1991), Россия Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы (1991), Татарстан Фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы (2001). 1966 елдан РФАнең Казан физика-техника институтында, 1992 елдан ТФАнең баш гыйльми секретаре. ТРның атказанган фән эшлеклесе (1995) һәм атказанган уйлап табучысы (1991), Фән һәм техника өлкәсендә СССР (1988) һәм ТР (1998) Дәүләт бүләкләре лауреаты.

ИЛЬДУС БАРЕЕВИЧ **ХАЙБУЛЛИН** (1937-2007) – физико-химик, доктор физико-математических наук (1985), профессор (1991), член-корреспондент Российской Академии наук (1991), академик Академии наук Республики Татарстан (2001). С 1966 года в Казанском физико-техническом институте РАН, с 1992 года главный ученый секретарь АН РТ. Заслуженный деятель науки (1995) и заслуженный изобретатель РТ (1991), лауреат Государственных премий в области науки и техники СССР (1988) и РТ (1998).

Фәнни хезмәтләре корпускуляр һәм электр-магнит нурланышының матдә белән тәэсирләнүенә багышланган.

Научные труды посвящены взаимодействию корпускулярного и электромагнитного излучения с веществом.

© Фәйзрахманов И.А., Камалов А.З., 2009

ЗАМАНЫБЫЗНЫҢ ТАНЫЛГАН ГАЛИМЕ ҺӘМ ФӘННЕ ОЕШТЫРУЧЫСЫ*

Илдар Фәйзрахманов, Абрик Камалов

ИЛДАР АБДУЛКӘБИР улы **ФӘЙЗРАХМАНОВ** – физика-математика фәннәре докторы, РФАнең Казан физика-техника институтында радиацион нурланышының матдә белән тәэсирләнү бүлегенә мөдире. Татарстан Республикасы Дәүләт бүлегенә лауреаты. Фәнни хезмәтләре каты жисемнәрдә һәм нанокөмүзү материалларда радиацион нурланыш белән стимуллаштырылган процесслар физикасына багышланган.

АБРИК ЗАКИР улы **КАМАЛОВ** – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, РФнең югары һөнәри белем бирү буенча мактаулы хезмәткәре. Төп фәнни хезмәтләре эластик кабырчыклар һәм аркалы корымаларның көчәнеш-деформация халәтен, тотрыклыгын һәм тирбәнәшен тикшерүгә багышланган.

Файзрахманов И.А., Камалов А.З. Известный ученый и организатор науки нашего времени.

В статье приводятся основные этапы жизни и творческой деятельности известного татарского ученого И.Б. Хайбуллина, основоположника нового для Казанской научной школы физиков направления – ионной имплантации.

Илдус Барый улы Хәйбуллинның тормыш юлы, яшәве һәм фәнни эзләнүләре гәҗәеп

*Мәкаләдә китерелгән фәнни мәгълүматлар Е.К. Завойский исемендәге физика-техника институтының 2007 елны чыгарылган Еллык журналынан алынды, 163-166 б.

төрле вакыйгаларны, күренешләренә үз эченә алган катлаулы бер чорга туры килде. Бу чорның күренекле физигы, үзенә гыйльми хезмәтләре белән каты жисем физикасының бер өлкәсә булган корпускуляр һәм электр-

Хезмәттәшләре белән. Сулдан уңга – беренче рәттә: Я.В. Фәттахов, И.Б. Хәйбуллин, Р.М. Баязитов, икенче рәттә: И.З. Илалетдинов, В.И. Нурдин, Г.Г. Закиров, В.Ю. Петухов

магнит нурланышының матдә белән тәэсирләнүенә багышланган юнәлешнең дөньякүләм үсешенә шактый зур өлеш керткән, анда нәтижәле хезмәт күрсәткән һәм югары квалификацияле белгечләр әзерләүдә һәм тәрбияләүдә дә, галим һәм фәнне оештыручы буларак та күп көч сарыф иткән Илдус Барый улы Хәйбуллин Татарстан Фәннәр академиясе һәм Россия Фәннәр академиясенең Казан физика-техника институты (КФТИ) галимнәре арасында лаеклы урын алып тора.

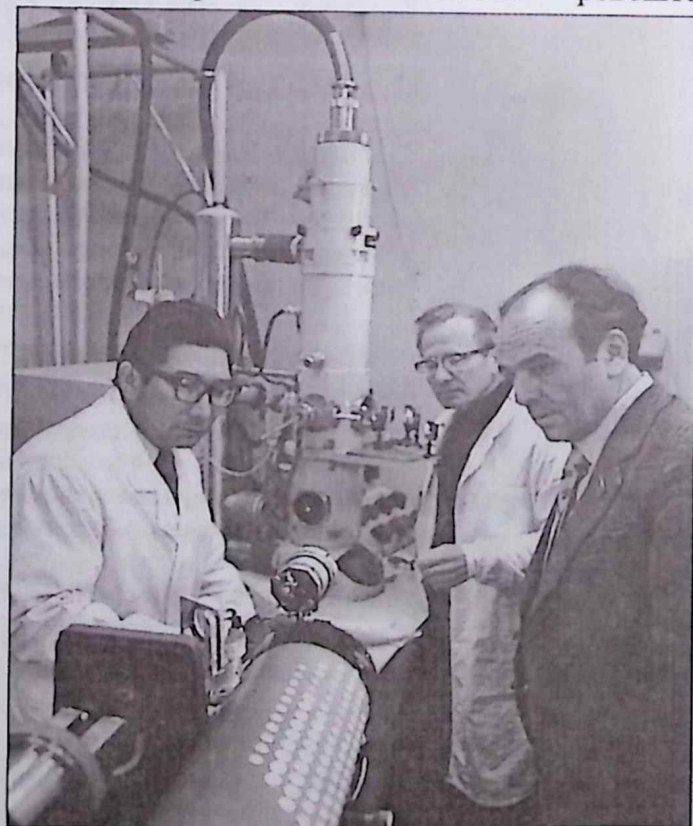
Илдус Хәйбуллин 1937 елның 11нче октябрдә Татарстанның Яшел Үзән районындагы Норлат авылында туа. Соңрак Илдусның әтисе Барый абзый Хәйбуллин Яшел Үзән районының хәрби комиссары булып хезмәт итә, әнисе Разия апа Әбрарова – иминият агенты булып эшлиләр. Хәйбуллиннар гаиләсе хезмәт сөючән, балаларына карата ягымлы һәм ихтирамлы була. Илдус гаиләдә беренче бала булып туа, соңыннан әнисе Илдар һәм сеңдесе Румия дөньяга килә. Илдус, беренче бала буларак, кече яшьтән үк әти-әнисенә булышып, хезмәт тәрбиясе алып үсә. Бала чагында ук Илдус күп укый, ачык йөзле, шаян табигатьле һәм тере малай булып үсә, шуның өстенә чаңгыда бик шәп шуа, ярышларда катнаша. Малайлар белән төрле кызыклы уеннар оештырырга ярата. Киң күңелле, кыю, гадел – Илдуста бу сыйфатлар бөтен гомере буенча саклана.

Илдус бик яхшы укый, бигрәк тә математика һәм физика фәннәрен ярата, аларга зур игътибар итә. Укуда артта калучы иптәшләренә ярдәм итә, аларның ихтыяжлары

белән кызыксына, фикерләре белән уртаклаша. Илдус 1954 елны мәктәпне көмеш медаль белән тәмамлый.

1954 елны Илдус Барый улы Казан авиация институтының радиотехника факультетына кабул ителә. 1960 елны, институтны тәмамлаганнан соң, ярымүткәргечләр техникасын үзләштергән яшь белгечләрне, янкор-ма аппаратуралар өйрәнү һәм төзү максатынан, номерлы заводларга жиберәләр. Илдус Хәйбуллин хәзер «Электрон» дип аталган заводта космик корабларга телеметрик аппаратура эшләү һәм аларны тирәнтен тикшерү белән шөгыльләнә. Югары квалификацияле, тырыш һәм оештыру сәләте зур булган яшь белгечне бик тиз күрәп алалар, радиотехника бүлгә лабораториясенең мөдире итеп куялар. Аңа зур предприятиенең баш инженер урынбасары вазыйфасын да тәкъдим итәләр. Ләкин Илдус Барый улы житештерүне оештыру кысаларында гына кала торган кеше булмый.

Ул чакта Казан физика-техника институтында техник белгечләргә, аеруча радиофизикларга һәм электрончыларга мохтажлык зур була. Чөнки ул вакытта серияле радиоспектрометрлар булмый, кулдан эшлэнгән жайланмалар һәм мөстәкыйль рәвештә

Лазерлы лаборатор жайланма янында. Сулдан уңга: И.Б. Хәйбуллин, Е.И. Штырков, М.М. Зарипов

үстөрелгән кристаллар ярдәмендә генә яңа фәнни ачышларга, нәтижәләргә киләләр.

1966 елны Б.М. Козырев Хәйбуллинны үз бүлегенә өлкән инженер вазыйфасына эшкә чакыра. Бу бүлектә И.Б. Хәйбуллинның сабакташлары (И.Х. Музеев, А.Н. Гыйльманов, Д.Я. Осокин, В.К. Нурмөхәммәтов) да эшли. 1967 елны, ул чорда И.В. Курчатова исемендәге Атом энергиясе институтында эшләүче академик Е.К. Завойский, төрле катнашмаларны кристалларга индерү һәм шуннан соңгы тикшеренүләрне радиоспектроскопик ысуллар белән башкаруны күздә тотып, КФТИда ионлы тизлэткеч эшләргә тәкъдим итә.

Курчатова институтында зур булмаган күләмдә изотопларны масс-сепарация ысулы белән аерып бүлү өчен ионлы тизлэткеч (ИЛУ) эшләнә. Тиздән бу тизлэткеч ярымүткәргечләргә кертелә торган катнашманы легирлау (физик-химик, механик үзлекләрен яхшырту яки үзгәртү өчен металл яки металллар эретмәсенә башка металллар өстәү) өчен микроэлектроникада да киң кулланыла башлый.

Илебездә ЭВМ элементларының нигезен тәшкил итүче интеграл микросхемаларны житештерә башлау максатыннан ионлы тизлэткечләрнең иң беренчесе СССР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы К.А. Вәлиев житекчелегендә, совет микроэлектроникасының алдынгы предприятиясе булган «Микрон»да (Зеленоград шәһәре) жыела. КФТИ заказы буенча жыела торган өч тизлэткеч белән танышу өчен Курчатова институтына Б.М. Козырев Хәйбуллинны жиберә. Тизлэткечләрнең төп үлчәмнәрен күргәч һәм аларның сыек азотны сарыф итү күләмен ачыклагач, Илдус Барый улы ашыгыч рәвештә Казанга мондый телеграмма жиберә: «Жайланма бары тик Курчатова институтына гына хас аз габаритлы күренгәнлектән, заказдан тулысынча ваз кичәргә, яки берсе белән генә чикләнәргә». 1970 елны жайланма-тизлэткеч махсус вагон белән Казанга кайтарыла.

1969 елны Илдус Хәйбуллин Курчатова институты аспирантурасына укырга жиберелә, биредә ул имплантланган ярымүткәргечләрне ИК-спектроскопия ысулы нигезендә тикшерә. Бер үк вакытта КФТИда (1971-72 еллар) электрон парамагнетик резонанс лабораториясендә (мөдире М.М. За-

Татарстан Республикасы президенты М.Ш. Шәймиев
И.Б. Хәйбуллин житекчәлегән лабораториядә

рипов) ионлы тизлэткечне жыю һәм көйләү эшләренә житекчелек итә.

Ул чорның дефицит шартларында бу эш шактый зур тырышлык һәм көч куюны таләп итә. Беренчедән, тизлэткечне жыю һәм урнаштыру өчен яраклы бинаны табу һәм яраклаштыру таләп ителсә, икенчедән, вакуум һәм көч жиһазларын тупларга, жайланманы көйләргә, тикшеренү ысулларын булдырырга кирәк була. 1973 елны Илдус Барый улы Мәскәүдә кандидатлык диссертациясен яклый һәм Казанга кайтып, КФТИда зур булмаган ионлы имплантация төркемен (өлкән инженер Р.М. Баязитов, өлкән лаборант В.В. Марьин) житекли. Өстәмә ион чыганаclarын ясап кую хисабына тизлэткечнең мөмкинлегә арттырыла. Нәтижәдә, бу тизлэткеч хәзергә көнгә кадәр Россиядә иң яхшы жиһазландырылган чыганаclarы булган жайланмаларның берсе булып тора.

1974 елны бу фәнни төркем, кайтарылган голограмманы лазер ярдәмендә язу максатыннан, яңа материаллар эزلәү белән шөгыльләнүче хезмәткәрләр Е.И. Штырков һәм М.Ф. Галәветдинов белән берлектә, беренче уңышларга ирешәләр. Билгеле, дефектлар кертү нәтижәсендә ионлы имплантация ярымүткәргечләрнең оптик үзлекләрен кискен рәвештә үзгәртә. Дефектларны бетерүче термик чыныктырудан соң бу үзлекләр элекке хәленә кайталар. Ни өчен термик чыныктыру урынына лазер бәйләмә белән тәэсир итмәскә?

Фосфор ионнары имплантацияләнгән кремнийда үткәрелгән беренче эксперимент-

лар голограмма язуы өчен яңа материал барлыгын күрсәтә. Ионлы имплантациядән соң лазер белән нурландырылган катламның электр үзлекләре термик чынықтырудан алынган үзлекләрдән яхшырак булып чыга. Шулай итеп, ярымүткәргечләрне легирлауның яңа ысулы табыла. Лазер нурларында чынықтыру дип аталган бу яңа ысул һәм моңарчы билгесез булган күренеш гажәп зур мөмкинлекләр ача. Үтә локаль, үсеш чорында дефектлары булмаган аномаль югары эрүчән кушылмалы кристаллик катламнар булдыру ысулы материалларның үзлекләрен импульслап модификацияләү юнәлешенә гаять көчле үсешенә сәбәп була. Алынган яңа нәтижеләргә галимнәр тарафыннан зур бәя бирелә һәм бу ачыш микроэлектроника үсешенә иң мөһим этапларының берсе дип билгеләнә. Каты жисем дефектларын тикшерү институты (АКШ) директоры профессор Дж. К. Корбетт СССР ФАнең Президентына болай дип яза: «Лазер нурларында чынықтыру күренешен ачу – ул мөһим һәм зур вакыйга. Дөрес, вакыт узду белән бу күренеш барыбер ачылыр иде. Ләкин Казан төркеме галимнәренә беренчеләрдән булып яңалыкка юл салучылар булуы, яңа, әле өйрәнелмәгән өлкәдәге гыйльми ачышлары, гыйльми хезмәтләре, дулкынландыргыч фәнни һәм технологик планнарның перспективасын ачулары, һичшиксез, кире кагылмаслык хакыйкать. Бу казаныш белән алар һәм Советлар Союзы горурланырга хаклы». Хәзерге заманда куәтле импульс – нурланыш бәйләме нигезендә материалларны эшкәртү технологиясе “Тиз термик чынықтыру – Rapid Thermal Annealing” дигән термин белән көндәлек тормышка керде һәм бу технологик ысул хәзерге интеграл микросхемалар житештерүдә киң

Мәшһүр галимнәр. Сулдан уңга: К.А. Вәлиев, К.М. Салихов, И.Б. Хәйбуллин, Дж.Х.Фрид

кулланыла. Каты жисемнәрне юнәлешле тиз кристаллаштыру (лазер нурларында чынықтыру) күренешен ачу (1988 елда Е.И. Штырков, М.М. Зарипов, М.Ф. Галәветдинов, Р.М. Баязитов һәм илебезнең башка академик институтлары хезмәткәрләре белән берлектә) СССР Дәүләт бүлегенә лаек була.

Илдус Барый улының гажәп энергиясе һәм кешеләр белән бик тиз аралаша алу сәләте аңа ионлы имплантациянең башка юнәлешләре буенча да тикшеренүләрне бик тиз башлап һәм жәелдереп жибәрү мөмкинлеген ача. 1975-80 елларда аның төркеме (Г.Г. Закиров, В.Ю. Петухов, И.А. Фәйзрахманов, В.И. Нурдин, М.И. Ибраһимова, Я.В. Фәттәхов) шактый зура. Татарстан предприятиеләре кызыксынган проблемалар (оптика-механика сәнәгәте өчен, оптик капламнарны һәм тар зоналы ярымүткәргечләрне модификацияләү) буенча эшләр башланып китә. Параллель рәвештә институтының төп тематикасы, юнәлешләре (юка элпәле яңа магнетик материалларны эшләү һәм тикшерү) буенча да интенсив тикшеренү эшләре алып барыла.

Шуның белән бергә ионлы имплантациянең мөмкинлекләре дә шактый киңәя. Мәсәлән, беренче тапкыр «катлам-астар» чигенә тизләштерелгән ионнар белән тәэсир итү тәкъдим ителә, ә бу, үз чиратында, реакцияне тизләтә һәм адгезиянең кискен үсешенә китерә.

Сырлы дифракцион челтәрләрне ионнар бәйләме белән эшкәртеп, адгезияне зурайтуды һәм саклаучы катламны ионлы синтезлау дифракция челтәрләренә копиясен эшләүне берничә тапкырга арттыру мөмкинлеген бирә. Моннан тыш, кайтаручы капламнарны ионлы ялтырату эффекты да ачыла. Ә бу, үз чиратында, аларның яктылык чәчелешен берничә тәртипкә киметеп, оптик спектрометрларның аеру сәләтен, сизгерлеген яхшырта. 80нче еллар ахырында шактый күп параметрлары белән классик челтәрләрдән өстен торган голографик дифракция челтәрләренә ихтыяж кискен рәвештә көн тәртибенә куела. Шуның белән бергә, мондый челтәрләрнең штрих формалары белән нанометрлы кимәлдә идарә итү ысулын эшләү кирәклегенә дә туа. Үткәрелгән тикшеренүләр нигезендә мондый технология иҗат ителә, ә бу, үз чиратында, СССРның оптика-механика сәнәгәте өчен

2000 елда Түбән Новгородта узган фәнни семинарда. И.Б. Хәйбуллин беренче рәттә уңнан икенче

гаять зур казаныш була. Бу фәнни эшләрнең нәтижәләре һәм аларның гамәлгә ашырылуы Татарстан Дәүләт бүлегенә лаек булды (И.А. Фәйзрахманов һәм Дәүләт гамәли оптика институты хезмәткәрләре белән бергә, 1998 ел).

Илдус Барый улы хәзерге заман фәннең барлыкка килүче яңа юнәлешләренә бик тиз күрә ала һәм фәннең алгы рәтендәге тикшеренүләрне үстерүне, алга жибәрүне һәрвакыт хуплап чыга. 70нче елларның азагында беренче мәртәбә аның төркеменә силицид һәм юка ферромагнитлы элпәләренә ионлы синтезлау өчен югары дозалы имплантация куллану тәкъдим ителә. Шуннан соң магнитлы наноструктураларны ионлап-нурлап синтезлау һәм күчмә металлларның ионнарын югары дозалы имплантация белән юка элпәләренң үзлекләрен модификацияләү Илдус Барый улы җитәкләгән бүлекнең төп фәнни юнәлешен тәшкил итә.

1985 елны Илдус Барый улы ионлы-легирланган ярымүткәргечләрне лазер нурында чыныктыруга караган тема буенча докторлык диссертациясә яклый. 1989 елны ул җитәкләгән төркем радиацион нурланыш физикасы лабораториясә статусын ала, ә соңыннан өч лабораториядән торган радиация нурланышның матдә белән тәэсирләшү

бүлегенә әверелә. 1988-92 елларда Илдус Барый улы КФТИның фәнни эш буенча директор урынбасары булып эшли. Ил һәм фән өчен гаять авыр бу елларда институтны кирәк кадәр финанслау чарасы күрелә һәм фәнни кадрларның таркалуына юл куелмый. Аның актив эшчәнлегә институт хезмәткәрләренң шактый өлешенң яшәү шартларын яхшырту мөмкинлеген бирә.

1991 елны Илдус Барый улы РФАнең мөхбир әгъзасы итеп сайлана. Ул үзенң фәнни тикшеренүләрне оештыру талантын ТР ФАнең баш гыйльми сәркатибе булган чорда (1992 елдан) бөтен тулылыгы белән күрсәтә алды. Татарстандагы төрледән-төрле фәнни мәктәпләрнең эшчәнлеген координацияләү, беренчедән, табигый һәм гуманитар фәннәр буенча эрудициянең югары булуын таләп итсә, икенчедән, фән, сәнәгать, мәгариф, мәдәният проблемаларын да яхшы белүне күз алдында тотта. Әлбәттә, бу эш ТР Дәүләт Советының даими комитетлары белән бәйләнештә булуны, яңа законнар булдыруда актив катнашуны, шулай ук аерым фәнни хезмәткәрләрнең күпсанлы тәкъдимнәренә дә дикъкат белән карауны таләп итә.

И.Б. Хәйбуллин, үзе җитәкләгән фәнни физика мәктәбе әгъзалары белән берлектә, иң

житди халыкара һәм Бөтенсоюз (Бөтенроссия) конференцияләрендә, симпозиумнарында һәм фәнни форумнарда оригиналь фәнни чыгышлар, күзәтү докладлары ясый. Бу форумнарда профессор И.Б. Хәйбуллинның чыгышларын түземсезлек белән көтеп алалар. Чөнки Илдус Барый улы – XX гасырның 70-80нчеларында ук зур фәнни яңалыклар ачып, Казан физика мәктәбенә төрле ил галимнәренең игътибарын юнәлткән кеше. Моңың нәкъ шулай икәнлеген дәлилләп торуның кирәге дә юк, чөнки АКШтагы каты жисем дефектларын тикшерү институты директоры профессор Дж. К. Корбеттның СССР ФАсе Президентына жибәргән телеграмманың югарыда китерелгән эчтәлегенә игътибар итү дә житә. Шунуң өчен дә конференцияләрдә, симпозиумнарда һәм конгрессларда Илдус Барый улының чыгышлары кызыксыну уята һәм аны зур кызыксыну белән йотылып тыңлыйлар да инде.

Фәнни оештыру эшчәнлегенә гаять күп вакыт һәм көч сарыф итүенә карамастан, ул яшь фәнни кадрлар әзерләүгә дә зур игътибар бирә. Аның житәкчелендә 10лап кандидатлык һәм 3 докторлык диссертацияләре якланды. Хәзер аларның авторларының күбесе дөнья күләмендә танылган физиклар.

Илдус Барый улы Хәйбуллин «Научный Татарстан», «Электронное приборостроение» журналларының редколлегия һәм «Фән» редакциясе советы әгъзасы, Россия һәм Татарстан Фәннәр академияләре каршындагы гыйльми советлар әгъзасы, Бемиш физика жәмгыяте (АКШ) әгъзасы, гыйльми дәрәжэләр бирү советлары әгъзасы булып торды һәм аларның эшләрендә актив катнашты.

Илдус Барый улы Татарстан, Рәсәй һәм дөнья күләмендәге мөһим гыйльми конгресслар, конференцияләр, симпозиумлар һәм башка төр фәнни форумнар үткәрүне оештыручыларның да берсе булды. Аның фәнни хезмәтләре, жәмәгать эшләре югары бәяләнде. Ул ТРның атказанган фән эшлеклесе (1995) һәм атказанган уйлап табучысы (1991), Фән һәм техника өлкәсендә СССР (1988) һәм Татарстан (1998) Дәүләт бүләкләре лауреаты, СССР һәм ГДР ФАләренең халыкара бүләге лауреаты (1988), «Почет билгесе» ордены (1986), Ю.А. Гагарин исемендәге медаль (1990) белән бүләкләнде.

Академик Илдус Барый улы Хәйбуллин Казан физика гыйльми мәктәбенә яңа фәнни юнәлеш – ионлы имплантациягә нигез салды. Аның гыйльми нәтижэләре, һичшиксез, дөньякүләм ачышлар дәрәжәсенә тиң.

© Чабдаров М.М., 2009

ХЕЗМӘТТӘШЕМ ҺӘМ ДУСТЫМ ТУРЫНДА

Шамил Чабдаров

ШАМИЛ МИДХӘТ улы ЧАБДАРОВ – радиоэлектроника гыйлемә белгече, академик, Татарстан Фәннәр академиясенең вице-президенты, Татарстан Республикасының атказанган фән һәм техника эшлеклесе, ТРның Дәүләт бүләге лауреаты.

Чабдаров Ш.М. О друге и коллеге.

Сокурсник И.Б. Хайбуллина, академик АН РТ делится своими воспоминаниями о годах совместной учебы и работы.

Илдус Барый улының гыйльми эшчәнлеген, хезмәтен һәм аның фундаменталь фәнни-гамәли ачышын югары бәяләүчеләргә кушылып, аның сокланырлык кешелекле сыйфатларын һәрчак искә төшерәм. Ул гажәп дәрәжәдә мөлаем, шәфкатьле, кешеләргә ярдәмчел иде.

Без Илдус белән бер елны туганбыз. 1954 елның жәендә Казан авиация институтының радиотехника факультетына бер үк вакытта укырга кердек, факультетның Ершов урамындагы студентлар өчен төзелгән менә дигән өр-яңа тулай торагына башка шәһәрләрдән килгән

беренче курс студентлары белән беренчеләрдән булып яшәргә урнаштык. Шуннан соңгы биш ел ярым дәвамында уку белән чын мәгънәсендә мавыгып, бер этажда, күп очракта бер үк бүлмәдә студент тормышы белән яшәп, безнең арадагы чын дуслыкны «лазер нурындагы чыныктырудан» да ким булмаган чыныктыру белән ныгыттык.

Бүгенге студентларга үгет-нәсихәт бирү йөзеннән генә шуңа да игътибар итеп китәсем килә. Һәркөн иртәдән алып көндөзгә сәгать өчкәдүрткә кадәр булган аудитор укулар кичке сәгать унга кадәр барган мөстәкыйль эш белән туыландырылалар иде. Үзләрен матди яктан тәмин итү өчен студентлар ял һәм бәйрәм көннәрендә эшлиләр дә иде.

Тулай торакның кызыл почмагында факультетның деканы Василий Иванович Поповкин тарафыннан «Машиналар уйлый аламы?» дигән темага оештырылган диспутлар искә төшә. КАИда беренчеләрдән булып ул укучыларының һәм студентларның игътибарын яңа гына «реабилитацияләнгән» кибернетикага һәм күптән түгел барлыкка килгән электрон-хисаплау техникасының мөмкинлекләренә юнәлтә иде. Киләчәк инженерларда яңага даими омтылыш хисен уяту һәм аны үстерү максатыннан В.И. Поповкин үзенә тулай торакта үткәргән кичке әңгәмәләрендә безне кибернетика белән кызыксындыру, матди житештерү өлкәсендә барган механикалаштыру һәм автоматлаштыру турындагы мәгълүматлар бирү белән генә чикләнмичә, хәйран калырлык зур тизлек (секундына йөз операция!) белән эшләүче, илебездәге беренче ЭВМны интеллектуаль хезмәт өлкәсендә куллану мөмкинлекләре белән дә таныштыра иде.

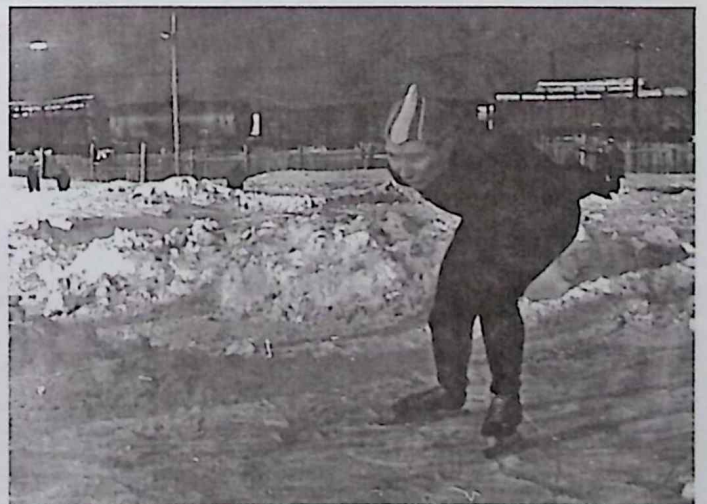
Хөрмәтле укучыларыбыз, мондый рәсми булмаган очрашулар оештырып, студентларда белемгә омтылу, һәрьяктан хәзерлеккә белгеч булу теләген уяттылар һәм аны ныгытып тордылар. Тырыш студент Илдус бу искиткеч атмосфераны актив рәвештә үзгәртә алды. Яңалыкка омтылу нәтижәсендә, радиотехника факультеты студентлары арасында беренче булып, ул В.И. Поповкин оештырып жибәргән «Математик һәм исәпләү-чишү жайланмалары һәм приборлары» белгечлегенә күчә. Бу булачак информатик технологияләргә берләштерүче зур фәнни юнәлешнең башланчыгы була.

Киеренкә уку һәм сирәк кенә акча эшләп

алулар белән бергә, өч дус (Илдус Хәйбуллин, Вил Туйсин һәм Шамил Чабдаров) тормышында яшәлгә хас күп нәрсәләр бар иде. Октябрь бәйрәмендә Илдусның туган авылы Норлатка велосипедларда сәяхәт ясауыбыз әле дә истә. Анда безне авыл интеллигенциясенә хас гүзәл атмосфералы гаилә каршы алды, кунак итте.

Шулай да иң мөһим максатларның берсе – белем алу иде. Без «Ихтималлык теориясе», «Мәгълүмат теориясе», «Алгоритмнар теориясе», «Ярымүткәргеч приборлар һәм аларны куллану» фәннәре буенча (уку расписаниесеннән тыш) мөстәкыйль семинарларда актив катнашучылар исәбенә керә идек. Бу фәннәр радиоинженерлар хәзерләүнең уку-укыту планнарында юк, ләкин ул вакытта яңалыкка омтылган актив студентларга өстәмә белем чыганаclarын күрсәтүче яшь укучылар бар иде. Еллар үтә, ләкин барыбыз да бу семинарларны алып барган остазларыбызны – Сәлим Умар улы Куртяковны һәм Раен Мөхәммәт улы Вәлишевны рәхмәт белән кат-кат искә алабыз.

Шуны да әйтеп үтәргә кирәк, өч дус арасында Илдус үзгә генә хас намуслы, тырышып эшләүче һәм тәртипле булуы белән аерылып тора иде. Күрсәң, шуңа да ул, безнең арада беренче булып, транзисторлы көчәйткечкә басма монтаж кулланып ясады. Мондый курс проектлары аларны ясау факты буларак та, эчтәлегә, транзисторлы схемасы белән дә яңа иде. Илдус Хәйбуллинның укуга гадәттән тыш тырышлыгын һәм фәнгә актив ижади карашын шушы мисаллар белән генә дә чикләп була. Шуңа күрә аның студент-дипломчы, яшь

И.Б. Хәйбуллин тимераякта шуу буенча ярышта

радиоинженер чагында ук үзенең туган факультетында «Ярымүткәргечле приборларны куллану» фәне буенча өлкән курс студентларына берничә ел тирән эчтәлекле лекцияләр укуы очраклы, көтелмәгән хәл булмавын аңларга була.

Күрәсәң, бу елларда ярымүткәргечле приборлар кулланып, яңа аппаратуралар эшләп чыгаруны оештырып жибәрү өчен Казан заводларының берсенә унлап радиоинженер-белгечләр кирәк булуы да очраклы хәл булмаган. Киң жәмәгәтчелеккә соңыннан гына бу Ю.А. Гагаринның «Восток» кораблендә беренче космик очышын тәмин итү белән бәйле булуы ачыклана.

Шуны да әйтеп китик, минем уйлавымча, без өч дусның куйган хезмәтләре юкка чыкмады: И.Б. Хәйбуллин башта житештерүдә, соңыннан фәнни тикшеренү институтында уңышлы эшләп, Мәскәүдәге Курчатов исемендәге Атом энергиясе институтының аспирантурасына керде; В.Ш. Туйсин радио сәнгәтенә бәйле тема буенча диплом проекты менә дигән итеп яклап, Мәскәүгә СССРның Радиоприборлар министрлыгына чакырылды; Ш.М. Чабдаров СССРның Саклану министрлыгына яңа оештырылган ракетә гаскәрләренең баш тикшеренү институтына жибәрелде.

Соңыннан, бик күп вакытлар үткәннән соң, Татарстан Республикасының Фәннәр академиясендә фәнни эшчәнлекне оештырганда, Илдус Барый улы белән безнең юллар яңадан бергә кушылдылар.

Татарстан Фәннәр академиясенең оештырылуына берничә ай да үтми, Илдус Барый улы Академиянең баш гыйльми секретаре итеп чакырыла. Шуны да әйтергә кирәк, Академияне төзүче, аның беренче Президенты М.Х. Хәсәнов тарафыннан Илдус Барый улын сайлап алуы бик уңышлы, нәтижәле була.

Оештыру дәверендә үк Академиянең эшен юлга салу, аның Республика, Россия һәм халыкара даирәләрдәге эшчәнлеген дөрес билгеләү өчен кирәк булган, тирәнтен уйланып, жентекләп, фәнни нигезләп эзерләнгән документлар Академиянең эчке төзелешен билгеләп, барлык академик структураларның эшчәнлеген, үзара хезмәттәшлеген билгеле бер кагыйдәләргә буйсындырырга тиеш иде. Шунның белән бергә, бу күпкырлы эшчәнлек

беркөнлек кенә булмыйча, Татарстан Республикасының үсешендә Академиянең катнашу сферасын киңәйтәргә, зурайттырга тиеш иде.

Нәкъ менә фәнни-оештыру эшендә И.Б. Хәйбуллинның сокланырлык сыйфатлары – аның энциклопедик гыйлемлеге, күпкырлы тәҗрибәсе, гражданлык бурычын яхшы аңлавы, тапшырылган эшне башкарудагы җаваплыгы, намуслыгы нык сизелде.

И.Б. Хәйбуллин баш гыйльми секретарь булып эшләгән шактый озак дәвердә Татарстан Республикасында фундаменталь һәм гамәли фәннәрнең үсешенә җавап бирүче махсус министрлык яки ведомство юк иде. Шуңа күрә республика күләмендәге фәнни проблемаларны хәл итү Татарстан Фәннәр академиясенә йөкләнде. Һәм бу проблемаларны гамәли яктан хәл итү баш гыйльми секретарь җилкәсенә төшә иде.

ТФА эшчәнлегенең һәрбер юнәлешендә И.Б. Хәйбуллинның белеме, тәҗрибәсе, фәнни иҗаты һәм көчле интеллекты белән тәмин ителмәгән бер генә аспект та булмады, дияргә кирәк.

Шунысын да онытырга ярамый, Илдус Барый улы бу дәвердә зур галим, үзе төзегән фәнни мәктәпнең житәкчесе, бик күп яшь галимнәрнең укытучысы да, Россия Фәннәр академиясенең КФТИнда җаваплы эштә дә иде. Бу эшләрне башкару өчен ТФА тарафыннан Илдус Барый улына атнасына нибары бер көн, ягъни бары тик жомга көнендә генә аңа фәнни лабораториядәге хезмәттәшләре белән «үзенең фәннең этәрү» мөмкинлегенә бирелә, анысы да гел булмый эле.

Шундый киеренке режимлы эшне (тормыш дип әйтә алмыйм – гадәти карашка бу тормышмыни?) бары тик көчле ихтыярлы һәм эшкә зур сәләте булган чын галим һәм чын гражданин гына алып бара ала. Югары фәнни-тикшеренү һәм җаваплы фәнни-оештыру эшчәнлегенә шулкадәр төрле ки, аларны бер үк вакытта уңышлы итеп башкару күпләргә насыйп булмый бит...

И.Б. Хәйбуллинның гыйльми һәм оештыру эшчәнлегенә бик тә уңдырышлы булып, фәнни дөньяның ихтирамын яулап алды, югары бәягә лаек булды. Ул яшь галимнәр, уллары, хезмәттәшләре, аны яхшы белгән чит ил галимнәре өчен үрнәк булып тора.

© Хәйбуллина Ф.Г., 2009

МИЗГЕЛ ҺӘМ ГОМЕР

Флюра Хәйбуллина

ФЛЮРА ГАЯЗ кызы ХӘЙБУЛЛИНА – медицина фәннәре кандидаты, доцент. ГИДУВта эшләде, бүгенге көндә лаеклы ялда.

Хәйбуллина Ф.Г. Мгновение и целая жизнь.

Супруга И.Б. Хайбуллина вспоминает счастливые годы совместной жизни.

Безнең гомер бер мизгелдәй сизелмичә үтте дә китте. Мин хәзер генә уйга калып, нинди кеше белән яшәгәнәмне аңладым. Берәм-берәм хатирәләремне актарам...

Мин 1956 елны Казанга килдем, медицина институтында укый башладым. Абыем Вил инде ике ел Авиация институтында укый. Мин еш кына аның янына барам. Ул тулай торакның бер бүлмәсендә Илдус дигән егет белән яши иде. Ашаганнармы, пөхтәләрме, бүлмәләре салкын түгелме – медик күзеннән берсе дә читтә калмый.

Без еш кына өчәүләп театрларга йөри идек. Ә мин алтынчы курста укыганда Илдус минем кулымны сорарга эти-энием янына кайтты...

Тормыш юлларыбызның беренче көненнән үк ул миңа «Флюра жаным» диеп кенә эндәште.

Мизгелләр, мизгелләр... Менә мин сынау биреп кайтам. Илдус мине беренче катка төшеп каршы ала. Мин биш бармагымны күрсәтү белән, ул мине өченче каттагы фатирга күтәреп менә...

Без бурычка акча жыеп, кооператив йортта булчак үз фатирыбызны көтә башладык. Көн саен йортның күпмегә күтәрелүен карарга йөрибез. Һәм үз фатирыңның тәрәзәләрен юу шатлыгы!... Бәби көтү куанычы! Тормышыбыз гел энә шундый дулкынлану, куанычлардан гына тора сыман.

Мәскәүдә аспирантурада укыган елларындагы һәр көн хат язучылар, ул хатларны улыбыз Рөстәмгә кычкырып укуларым... Сагыну, сөенечләрем...

Диссертациясен яклап кайткач, баш-аягы белән фәнгә чумды Илдусым. Әмма гаилә-өй дә аның өчен шул ук дәрәжәдә кадерле иде. Без бергәләп ялларыбызны бакчабызда эшләп үткәрсәк, ял итәргә гаиләбез белән эти-эниләребез янына авылга кайта идек.

Мин Илдусымның эти-энисенә булган мөгамәләсенә хәйран кала идем. Ул алар белән

«әткәй-әнкәй» дип йомшак, жылы итеп сөйләшә иде, һәм бу минутларда мин аның искиткеч бәхетле икәнлеген тоя идем. Әткәй-әнәкәй чыннан да мондый ихтирамга лаеклы иделәр. Аларның Илдусыма булган мөнәсәбәтләре дә игътибарга лаек. Әткәй-әнәкәй кече балаларына да Илдусны «шәкерт абыгыз» диеп, олылап әйтергә өйрәткәннәр.

Илдус үз гаиләсендә күрәп үскән ихтирамлы тәртипне безнең гаиләгә дә күчерде. Улларыбызны бик ярата иде. Рөстәмнең дә, Тимурның да фән юлыннан китүләре белән горурлана иде. Киләчәккә безгә дә «кызым» диеп эндәште.

Тормышны гажәеп ярата иде, күңеле бик чиста иде. Яхшылыкны яшә балалар кебек шатланып кабул итте. Кеше кайгысына битараф түгел, ул аны үзенеке кебек итеп, ничек ярдәм итәсе

И.Б. Хәйбуллин тормыш иптәше Флюра, уллары Рөстәм һәм Тимур белән

икән диеп, уйланып кабул итә иде.

Мин гомеремнең Илдусым белән үткән 45 елын иң бәхетле чорым дип исәплим. Мин еш

кына уйланам: тормышта Илдусым кебек кешеләр күбрәк булса, дөнья яктырак, жылырак, чистарак булып, бәхетле кешеләр дә күбрәк булып иде.

КРЕМНИЙНЫҢ ИОНЛАП ЛЕГИРЛАНГАН КАТЛАМНАРЫН ЛАЗЕР НУРЫНДА ЧЫНЫКТЫРГАНДА ИНДЕРЕЛГӘН КАТНАШМАНЫ ФАЙДАЛАНУ КОЭФФИЦИЕНТЫ ТУРЫНДА*

Илдус Хәйбуллин, Евгений Штырков, Максуд Зарипов,
Мансур Галәветдинов, Габделрәшит Закиров

Ионлап легирланган катламны (ИЛК) лазер нурында чыныктыру буенча үткәрелгән беренче фәнни тәҗрибәләрдә [1-3] түбәндәге үзенчәлекләр билгеләп үтелә. Ионнар бәрдерүнең кайбер шартларында лазер нурында чынык-

тырылган катламнарның (ЛНЧИЛК) катламча үткәрүчәнлегенә $T_{\text{чин}} = 800^\circ\text{C}$, $t_{\text{чин}} = 30$ мин шартларында термик чыныктырылган катламнарның (ТЧИЛК) үткәрүчәнлегеннән (σ_s , Ом⁻¹) шактый югары була (1 табл.).

1 таблица

Кремнийдагы ионлы-леги́рланган катламнарның үткәрүчәнлеген үлчәү буенча лазер нурларында (0,69 мкм, 20 нс, $2.5 \cdot 10^7$ Вт/см²) һәм термик (800°C, 30 мин) чыныктырып табылган чагыштырмача мәгълүматлар

Үрнәк саны	Материал	Чагыштырма каршылык, Ом·см	Бәрдерү режимы			$\sigma_s \cdot 10^3$, Ом ⁻¹ (ЛНЧИЛК)	$\sigma_s \cdot 10^3$, Ом ⁻¹ (ТЧИЛК)	$\frac{\sigma_s(\text{ЛНЧИЛК})}{\sigma_s(\text{ТЧИЛК})}$
			ион тибы	энергия, кэВ	доза $\cdot 10^{15}$, ион/см ²			
1	p-Si	10	P ⁺	15	0,2	1,2	1,6	0,75
2	p-Si	10	P ⁺	15	0,6	3,4	3,0	1,1
3	p-Si	10	P ⁺	15	6,0	17,8	9,1	1,95
4	p-Si	7,5	P ⁺	40	0,3	2,2	2,4	0,91
5	p-Si	7,5	P ⁺	40	0,6	8,7	5,8	15
6	p-Si	7,5	P ⁺	40	6,0	31	13,4	2,3
7	p-Si	10	P ⁺	100	0,6	12	10,2	1,17
8	p-Si	10	P ⁺	100	6,0	56	86	1,56
9	p-Si	10	P ⁺	150	30	68,7	30,6	2,3
10	p-Si	10	Sb ⁺	80	0,6	2,5	1,6	1,57
11	p-Si	10	Sb ⁺	12	20	20	5,5	3,6
12	p-Si	10	As ⁺	40	18	39	6,6	5,9
13	n-Si	7,5	B ⁺	30	0,6	4,9	3,6	1,36
14	n-Si	7,5	B ⁺	30	6,0	78	12	6,5
15	n-Si	7,5	B ⁺	30	60	81	11,7	6,9

* Мәкалә «Физика и техника полупроводников» журналынан (1977, 11 том, №2) кыскартып алынды (А. Камалов һәм Р. Шакирҗанов тәрҗемәсендә бирелә).

Таблицада күренгәнчә, алар кайбер очракаларда 6-8 тапкырга аерыла. Катлам

үткәрүчәнлегә ИЛКның иң мөһим сыйфатларының берсе булганга, ионнар бәрдерү шартларын һәм бу эффект барлыкка килү өлкәләрен, аның тәэсир итү механизмын ачыклау кызыклы мәсьәләләрнең берсе булып тора.

Билгеле булганча [4, 5], ИЛКның катлам үткәрүчәнлегә индерелгән катнашманы куллану коэффициенты f һәм радиация бозылышларын чыныктыру сыйфаты кебек ике фактор белән билгеләнә. f коэффициенты индерелгән катнашма атомнарының асылда кайсы өлеше (алмаштыру, ионлашу һәм компенсация дәрәжәләрен исәпкә алып) электроактив булуын күрсәтә. ИЛКдагы радиация дефектлары, өстәмә чәчелү үзәкләре буларак, коргы йөртүчеләрнең хәрәкәтчәнлеген киметәләр. Икенче факторның σ_s -ка йогынтасы нәкъ менә шуның белән билгеләнә дә инде. Моннан тыш, электроактив атомнарның тәэсирен компенсацияләп, алар иреккә коргылар йөртүчеләрнең микъдарын киметәләр.

Лазер нурында чыныктыруда (ЛНЧ) һәм термик чыныктыруда (ТЧ) бу факторларның һәрберсе тоткан урынны бәяләү максатынан ике төркем фәнни тәҗрибә үткәрелде. Шактый югары омлы ($\rho = 7,5 \div 10 \text{ Ом} \cdot \text{см}$)

яссы-параллель n һәм p тибындагы кремний пластинны төрле энергия һәм дозалар ($E = 15 \div 150 \text{ кэВ}$, $D = 6 \cdot 10^{13} \div 6 \cdot 10^{16} \text{ ион/см}^2$) белән пластин яссылыгы юнәлешендә ИПУ-3 тизләткечтендә [6] V^+ , P^+ , As^+ һәм Sb^+ ионнары белән бәрдереп, кирәкле ИЛКлар алынды.

ЛНЧ өчен модуляцияләү сыйфатлары $\tau_{\text{имп.}} = 20 \div 30 \text{ нс}$ һәм $P_{\text{имп.}} = 20 \div 30 \text{ мВт/см}^2$ булган шартлардагы рубинлы ($\lambda = 0,69 \text{ мкм}$) һәм неодим пыялалы ($\lambda = 1,06 \text{ мкм}$) ОКГ (оптик квант генераторы. – Ред.) кулланылды. ТЧ коры азот агымында башкарылды. σ_s дүрт зондлы гадәти ысул белән үлчәнде. Эффектив (катлам буенча уртача алынган) электр-физик параметрларын (тыгызлану N , коргы йөртүчеләрнең хәрәкәтчәнлегә μ , үткәрүчәнлегә σ һәм катлам калынлыгы d) контактсыз билгеләү максатынан, ИК кайтарылу спектрлары билгеләнде һәм элегрәк тәкъдим ителгән ысул [7] нигезендә эшкәртелде.

ИК кайтарылу спектрларын кулланып үткәрелгән беренче серия тәҗрибәләрдә ЛНЧИЛК һәм ТЧИЛКларда кремнийны, чыныктырудан тыш, бер үк шартларда p^+ , Sb^+ ионнары белән бәрдереп, N , μ һәм d зурлыklары ачыкланды (2 табл.).

2 таблица

Лазер нурларында һәм термик чыныктырылган ионлы легирланган p -Si катламнарының оптик ысул белән үлчәнгән электрофизик параметрлары турында чагыштырмача мәгълүматлар

Үрнәк саны	Бәрдерү режимы			Лазер нурларында чыныктыру (0,69 мкм, 20 нс, $2,5 \cdot 10^7 \text{ Вт/см}^2$)				Термик чыныктыру (800°C, 30 мин)			
	ион тибы	энергия, кэВ	доза $\cdot 10^{-16}$, ион/см ²	$N \cdot 10^{-20}$, см ²	μ , см ² ·В ⁻¹ ·с ⁻¹	d , мкм	f	$N \cdot 10^{-20}$, см ³	μ , см ² ·В ⁻¹ ·с ⁻¹	d , мкм	f
1	p^+	80	0,6	5	35	0,12	1,0	1,5	65	0,18	0,45
2	p^+	100	1	5	35	0,17	0,85	1,65	55	0,24	0,4
3	p^+	100	1,8	13	22	0,12	0,87	1,25	49	0,13	0,13
4	p^+	150	3	6	32	0,25	0,5	1,9	48	0,35	0,21
5	Sb^+	120	1,8	7,2	19	0,08	0,31	1,6	36	0,1	0,08

N һәм d зурлыklары, катнашмадагы электроактив атомнарның катлам концентрациясе N_s -ны табу мөмкинлеген бирәләр, шуның белән бергә куллану коэффициентын ($f = N_s/D = Nd/D$) бәяләү мөмкинлеген дә туа (D – легирлау дозасы). μ коэффициентының кыйммәте буенча, турыдан-туры булмаса да, радиация бозылышларын чыныктыру дәрәжәсен ча-

маларга була. Үлчәүләрдән ЛНЧИЛКда катнашманы куллану коэффициенты ТЧИЛКдагыдан шактый зур булуы ачыкланды, кайбер очракларда ул $f_{\text{max}} = 1$ дәрәжәсенә жите. Диффузия ысулы белән легирланган блоклы Si-да μ зурлыklарын һәм $\mu = f(N)$ концентрация бәйлелеген исәпкә алганда, коргы йөртүчеләрнең хәрәкәтчәнлеген ЛНЧИЛК һәм

ТЧИЛК өчен канәгәтләнәдерлек яраша.

Димәк, ЛНЧ радиация бозылышын һәм дефектларны житәрлек тулы һәм эффектив рәвештә бетерә һәм, шуның белән, индерелгән катнашманы электрик активландыру дәрәжәсен тагын да үстерүне тәмин итә.

Бу нәтижә икенче тәҗрибә күрсәткечләре белән расланды. Анда ЛНЧИЛКның ($Si \rightarrow B^+$, $E = 30$ кэВ) катлам үткәрүчәнлегә өзлексез температура күтәрелгәнчә изохрон рәвештә чыныктырылган катламнарның σ_s -ы белән чагыштырып каралды (3 табл.).

3 таблица

Лазер нурларында ($\lambda = 0,69$ мкм, $\tau_{\text{конт.}} = 20$ нс, $P_{\text{конт.}} = 2,5 \cdot 10^7$ Вт/см²) чыныктырганнан соң һәм температура өзлексез күтәрелгәндә изохрон чыныктырганнан соң (т.ч.ч. = 30 мин) ИЛКның катлам үткәрүчәнлегә ($Si \rightarrow B^+$, $E = 30$ кэВ)

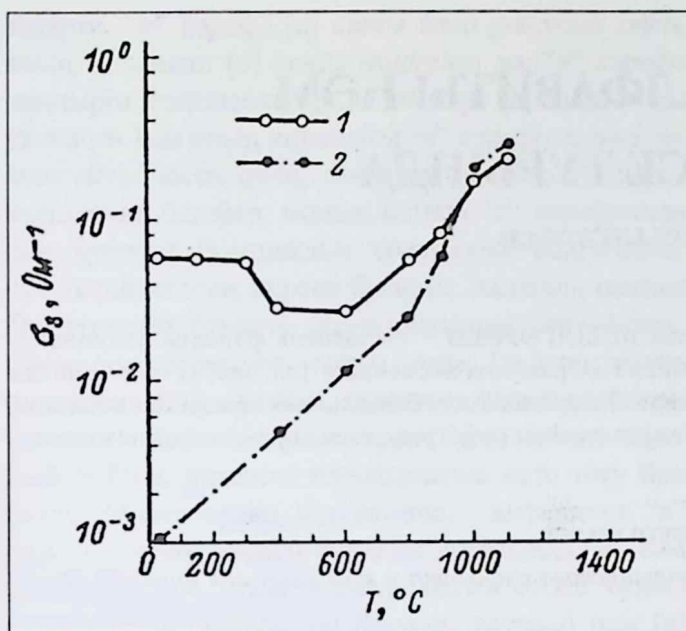
Легирлау дозасы, ион/см ²	$T_{\text{ч.ч.}}, ^\circ\text{C}$ һәм $\sigma_s \cdot 10^3, \text{ Ом}^{-1}$ (ТЧ дан соң)				$\sigma_s \cdot 10^{-3},$ (ЛНЧдан соң)
	700	800	900	1000	
$6 \cdot 10^{14}$	1,8	3,6	4,0	4,8	4,9
$6 \cdot 10^{15}$	4,8	12	20	61	78
$6 \cdot 10^{16}$	3,8	11,7	37	75	81

Бу очракта температура диапазоны, минималь $T_{\text{ч.ч.}}$ булганда да, чәчелү һәм компенсация үзәкләренең сыйфатлы чыныктырылуын тәмин итәрлек итеп сайланды. Билгеле булганча [4, 5], ИЛК $Si \rightarrow B^+$ өчен бу температура ≥ 700 °C була. Шуңа күрә, $T_{\text{ч.ч.}}$ 700 дән 1000 гә кадәр күтәрелгәндә σ_s -ның ЛНЧИЛКдагы σ_s белән тәңгәл килгәнчә үсүе бары тик куллану коэффициенты f -ның үсеше белән генә аңлатыла. Шулай итеп, чыннан да, ЛНЧда легирлауның югары эффектлыгына индерелгән катнашманың куллану коэффициенты зурау сәбәп була.

Моннан чыгып, ионлы легирлау режимының ЛНЧның югары дәрәжәдәге эффектлыгын тәмин итүче өлкәләрен табарга мөмкин. Мөгаен, бу нурландыру $T_{\text{ч.ч.}} = 800$ °C, $t_{\text{ч.ч.}} = 30$ мин режимында термик чыныктыру вакытында f -ның максималь кыйммәте тәмин ителмәгән дозаларда булачак. Мәгълүм булганча [4, 5], кремнийдагы ИЛК өчен бу хәл дозалар чагыштырмача зур булганда ($D \geq 3 \div 6 \cdot 10^{15}$ ион/см²) күзәтелә. Киресенчә, ТЧдан соң f -ның кыйммәте 1-гә якын булганда, ЛНЧ легирлау аз дозалы термик легирлау белән чагыштырганда зур отыш бирми. Бу нәтижә тәҗрибә күрсәткечләре белән дә раслана (1 табл.).

Лазер нурларында чыныктырганда индерелгән катнашманы куллану коэффициенты үсешен ничек аңлатырга соң? дигән сорау туа. Әгәр дә ярымүткәргечләре кы-

ска импульслы лазер нурланышында (температура бик зур тизлек белән күтәрелгәндә һәм төшкәндә) кыздыру процессының үзенчәлекләрен күз алдында тотсак, күзәтелә торган бу эффект көчле легирланган ярымүткәргечне нык чыныктыру нәтижәсендә катнашманың эрүчәнлегә арту күренеше белән аңлатыла [8] дип уйларга була. Шулай да, лазер нурларында жылыту температурасын чамалау [1] аның катлам өслегендәге максималь зурлыгы ~ 800 °C булуын күрсәтә. Бу ЛНЧИЛКда күзәтелә торган электроактив концентрацияләре аңлату өчен житәрлек түгел. Моннан тыш, кайбер очракларда коргы йөртүчеләр концентрациясе зурлыгы да табылды; гомумән алганда, гадәти термик ысул белән легирлаганда бу зурлыкларга ирешеп булмый – алар каралган катнашманың каты кремнийда эрүчәнлегә чигеннән чыга. Мәсәлән, ЛНЧИЛКда $Si \rightarrow P^+$ йөртүчеләр концентрациясенең иң зур кыйммәтләре $2 \div 3 \cdot 10^{21}$ см⁻³ га җитүенә карамастан, Si -да фосфорның эрүчәнлек чиге $\sim 10^{21}$ см⁻³ гына тәшкил итә [8]. Шуңа күрә, лазер нурларында чыныктырганда легирлауның югары эффективлыгын саф термик чыныктыру белән генә аңлатып булмый, күрәсәң. Биредә өстәмә факторлар бик әһәмиятле. Бу факторларның берсе – ИЛКның нигезен тәшкил итүче процессның тигезләшмәгән булуы – куәтле лазер нурлары импульслары тәэсирендә бик кыска вакыт эчендә ярымүткәргечнең бозылган кри-

Рәс.

ИЛКда катлам үткәрүчәнлеген ($Si \rightarrow P^+$, $E = 100$ кэВ, $D = 1,8 \cdot 10^{16}$ ион/см²) һәм чыныктыру температурасы арасындагы бәйләлек ($t_{\text{чл.}} = 30$ мин)

(1 – лазер нурларында алдан чыныктырылган катлам өчен;
2 – турыдан-туры ионнар бәрдергән катлам өчен)

сталлик структурасы элекке хәленә кайтарыла. Әгәр дә ЛНЧ катлаулы комплексларның диссоциациясеннән гыйбарәт дип фараз

итсәк, атомнарның яңадан төркемләшүе вакансия-атом катнашмасы реакциясен булдыра дию дә дәрәс булачак. Ул индерелгән катнашманың эрүчәнлеген артыра һәм, шулай итеп, куллану коэффициенты f -ны зурайта.

Сүзнә йомгаклап, ЛНЧның әлегә сорауга кагылышлы тагын бер үзенчәлегенә кагылып китик. Аның асылы шуннан гыйбарәт: тиешле режимда ($\tau_{\text{инт.}} \leq 10^{-7}$ с) ЛНЧ легирлауның югары нәтижәлегенә индерелгән катнашманың диффузия белән таралмавына бәйле [1], ә ТЧда моңа ирешү мөмкин түгел. Бу нәтижә сулдагы рәсемдә китерелгән мәгълүматлар белән раслана.

Рәсемнән күренгәнчә, ТЧда ЛНЧКдагы σ_s -ка тигез булган катлам үткәрүчәнлеген алу өчен, 900 °С дан зуррак температура кирәк. Билгеле булганча, ИЛКны Si-да болай жылытканда индерелгән катнашманың диффузия белән таралышы барлыкка килә, ә бу – ТЧның иң житди кимчелеге. Шунны исәпкә алганда, лазер нурлы чыныктыру өлкәсендә ачыкланган үзлекләрнең мөһим гәмәли әһәмияте бар, чөнки ул күзгә күренерлек диффузион таралышы булмаган катнашманы зур дозаларда индергәндә ионлы легирлауның нәтижәлеген күтәрү мөмкинлеген бирә.

ӘДӘБИЯТ

1. Хайбуллин И.Б., Галяутдинов М.Ф., Штырков Е.И., Баязитов Р.М., Зарипов М.М.// Деп. ВИНТИ, № 2061-74.
2. Штырков Е.И., Хайбуллин И.Б., Зарипов М.М., Галяутдинов М.Ф.// Опт. и спектр., 38, 1031, 1975.
3. Штырков Е.И., Хайбуллин И.Б., Зарипов М.М., Галяутдинов М.Ф., Баязитов Р.М.// ФТП, 9, 2000, 1975.
4. Мейер Дж., Эринсон Л., Дэвис Дж. Ионное легирование полупроводников. – М.: Мир, 1973.
5. Зорин Е.И., Павлов П.Б., Тетельбаум Д.И. Ионное легирование полупроводников. – М.: Энергия, 1975.
6. Гусев В.М., Бушаров Н.Н., Нафтуллин С.М. Проничев А.М.// ПТЭ, 4, 19, 1969.
7. Стрельцов Л.Н., Хайбуллин И.Б.// ФТП, 5, 2372, 1971.
8. Фистуль Б.И. Сильно легированные полупроводники. – М.: Наука, 1967.

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ АЛФАВИТЫ ҺӘМ ОРФОГРАФИЯСЕ ТУРЫНДА

Шәрифжан Асылгәрәев

ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘЕВ – филология фәннәре кандидаты, доцент. Татарстан фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомум тел бүлегә мөдире. Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре. Фәнни хезмәтләре татар алфавиты һәм орфографиясен өйрәнүгә багышланган.

Асылгараев Ш.Н. Об алфавите и орфографии татарского языка.

В статье обосновывается необходимость обновления татарского алфавита и предлагается проект такого обновления.

Орфография мәсьәләсе инде берничә гасыр давамьнда татар жәмәгәтчәлек фикерен үзенә җәлеп итеп тотта. Бу мәсьәләнең шулай озак көн тәртибеннән төшмәвенәң сәбәбе, кыскача гына әйткәндә, орфографияне төзегәндә телебезнең табигатен, аның эчке закончалыкларын исәпкә алып бетермәүдә, ягъни алфавит кайсы халыктан алынса, шул халык теленең орфографиясенә буйсындырып төзелгән булуда. Мәсәлән, моннан мең ел элек без гарәп әлифбасын кабул иткәнбез һәм орфографиябезне дә гарәп теле орфографиясенә тулысынча буйсындырганбыз. Шунның нәтижәсендә гарәпнең үзебезнең телдә булмаган алты фонемасына алфавитта хәрәф алып, үзебезнең телебездә булган уника фонемага хәрәф алмаганбыз. Татар теленең тартык авазларны сузыкларга ияртү үзлегенәң нәкъ киресе булган гарәп теленең сузыкларны тартыкларга ияртү үзлегә нигезендә орфография нормалары тудырып, *тотын, төтен, белдер, бөлдөр, тырыш, пәрәмәч* кебек *ә, о, ө, ы, э* сузыклары кергән сүзләргә бөтенләй сузыксыз: *ттин, ттн, блдр, блдр, триш, прмч* рәвешендә язганбыз.

Узган гасырның унынчы елларында гарәп орфографиясенәң татар орфографиясендә дини догма булып яшәвенә каршы көрәш башлана. Бу көрәш Октябрь инкыйлабыннан соң тулы җиңүгә китерә, орфографиябездә үз телебезнең үзенчәлекләре исәпкә алына. Ләкин бу озакка бармый. Башта латин графикасына, ун елдан соң рус графикасы нигезендәге алфавитка күчелә.

1937-39 еллар шартларында барган әлеге күчеш шулай ук догма рәвешендә булган. 1939 елда кабул ителгән алфавит һәм шунның нигезендә

төзелгән орфографиябез татар теленең эчке закончалыкларын тулысынча чагылдырып бетерми, чөнки аңа рус теленең үзенчәлекләре көчлөп тагылган. Бу хәл, табигый рәвештә, татар кешесенең алфавит һәм орфографиягә карата ризасызлыгын тудыра. Әлеге ризасызлыкка китерә торган кимчелекләр, җитешсезлекләр ТАССР Верховный Советы Президиумы тарафыннан расланган һәм 1941 елда басылып чыккан “Татар әдәби теленең алфавиты һәм орфографиясе” кагыйдәләре тушланмасында тулысынча чагылыш тапкан. Алар түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

– алфавит һәм орфография төзүчеләр татар теленең, гарәп һәм рус телләреннән аермалы буларак, эчке флексиядән азат, сингармоник агглютинатив бер тел булуын, аның фонемалар составында рус телендә булмаган, бары тик үзенә генә хас 11 специфик аваз [к], [җ], [й] (й – ирен-ирен тартык аваз хәрәфе. Бу хәрәф 1989 елның 27нче июнендә ТАССР Верховный Советы Президиумы Указы белән расланган Татар алфавитында да шул рәвешле бирелгән), [һ], [ө], [ж], [н], [ә], [о], [ы], [э] барлыгын исәпкә алып бетермәгәннәр. Нәтижәдә, [к], [җ], [й] авазларын язуда күрсәтү өчен алфавитта хәрәфләр бөтенләй алынмаган. Бу – алфавитның зур кимчелеге булып тора. Алфавитта специфик аваз хәрәфләренәң булмавы язучыларга укучыларга (әйтәлеш) арасында зур аерма тудыра. Мәсәлән, *хәкикәт, қанәгәт* кебек сүзләргә хәзерге орфография нигезендә дөрес язучылар өчен (*хакыйкәт, канәгәт*) укучыларга, бигрәк тә мәктәп баласына (чөнки укырга, язучыларга мәктәптә өйрәтәләр) түбәндәге кагыйдәләргә өйрәнәп, аларны озак вакытлар давамьнда күңелендә, хәтерендә

тотарга: “к” хәрефе [к] авазы итеп укылсын өчен, аның артынан [ә] авазы ишетелсә дә, “а” хәрефе язылырга тиешлекне, бу “а” хәрефе [ә] авазы итеп укылсын һәм аның янындагы “т” хәрефе калын булып әйтелмәсен өчен, нечкәлек билгесе куелырга тиешлекне белергә, моның өстенә “т” хәрефеннән соң куелган йомшаклык (нечкәлек) билгесенен, рус телендәгенә киресе буларак, палаталь авазны белдермәвен (икенче төрлө әйткәндә, *хәкыйкать*, *канәгать* дигәндәге соңгы аваз [тʲ]нең *ехать* дигәндәге [тʲ] авазына охшатып әйтелмәскә тиешлеген) истә тотарга кирәк була, ләкин мондый ясалма, нигезсез кагыйдәләргә истә тоту бик кыен. Мисаллардан күренгәнчә, алфавитта “к” һәм “г” хәрефләренә булмасы аркасында “к” һәм “г” хәрефләре язуда икешәр авазга билгә булып йөреләр. “К” хәрефе [к] (*китәп*, *мәктәп*) һәм [к] (*қызык*, *қарға*) авазларын, “г” хәрефе [г] (*гөл*, *гәүдә*) һәм [ғ] (*Ғәзиз*, *Ғәли*) авазларын белдерә;

– ике авазга билгә булып йөрүче хәрефләр “к”, “г” белән генә бетми. Алфавитта ирен-ирен [ў] авазы өчен хәреф булмас сәбәпле, укучыларыбыз *таўык*, *аўыз*, *аўаз*, *Үәхит*, *Үәли* кебек сүзләргә *тавык*, *авыз*, *аваз*, *Вахит*, *Вәли* дип язалар. Укыганда аларны ирен-ирен [ў] авазы белән түгел, ягъни язылганча ирен-теш “в” тартыгы белән укыйлар. Ә бит “в” хәрефенә үз функциясе бар. Ул *вагон*, *винтовка*, *вожатый* кебек рус сүзләрендә [в] авазын белдерә. Шуңа күрә аның татар сүзләрендәге [ў] авазы белән бернинди дә уртаклыгы юк, аларның хәтта ясалышы да башка;

– хәзерге графикабызда “ў” тартыгының [у] сузыгы белән бирелү очраklары да бар: *бау*, *тау*, *шау*, *сау*. Чынлыкта бу сүзләр *баў*, *таў*, *шаў*, *саў* рәвешендә “ў” хәрефе белән язылырга тиеш. Чөнки татар теле законы нигезендә язуда ике сузык аваз хәрефе янәшә килә алмый (килергә тиеш түгел). Әлегә сүзләрдә, “а” хәрефеннән соң килгән хәрефне ачыклау өчен, ул сүзләргә төрләнделәр карарга кирәк: *тау* — *тауы*, *таў* — *таўы*, *бау* — *бауы*, *баў* — *баўы*. Мәгълүм закон буенча “а” хәрефеннән соң “у” хәрефе һич языла алмый, чөнки ул чагында ике генә түгел, өч сузык аваз хәрефләре янәшә булып чыга: *тауы*, *бауы*. Бу хәлдән чыгу өчен орфография авторлары ясалма кагыйдә уйлап чыгарганнар. Янәсе, татар телендә ике сузык янәшә килә алмас сәбәпле, *тавык*, *авыз*, *аваз*, *бавы*, *тавы* кебек сүзләрдә ике сузык арасында “в” хәрефе языла. Шулай итеп “в” хәрефе ике авазны: рус теле сүзләрендә (*вагон*, *вышка*) [в] авазын белдерсә, татар сүзләрендә (*аўыз*, *аўаз*, *таўык*, *баўы*, *таўы*)

“ў” хәрефе функциясен үти;

– “ы” хәрефе белән дә шул ук хәл. Бу хәреф рус телендә [ы] фонемасы (*посылка*, *вышка*) билгесе булып йөри. Татар телендә алынма сүзләрдә аны без дә шул мәгънәдә кулланыбыз. Әмма татарның үз сүзләрендә (*ындыр*, *ылыс*) ул рус телендәге [ы] авазы белән бернинди уртаклыгы булмаган [й] авазын белдерә. Бу авазларның һәр икесе ике телнең мөстәкыйль авазлары булуына ышану өчен аларны рус кешесеннән укытып карау да җитә. Рус кешесе *ындыр*, *ылыс* сүзләрендәге “ы” хәрефен [й] авазлар тизмәсә белән укыячак. Шуңа күрә рус теленә [й] фонемасы да, татар теленә [ы] фонемасы да язуда бер-берсенә охшамаган мөстәкыйль хәрефләр белән күрсәтелергә тиеш;

– алфавит төзүчеләр татар теленә [йе], [йы], [йү], [йу], [йә], [йа] аваз тизмәләрен күрсәтү өчен алфавитка рус теленә генә хас булган “е”, “ю”, “я” хәрефләрен керткәннәр. Татар сүзләрен рус хәрефләре “е”, “ю”, “я” белән язучыларның морфологик үзлеген җимерүгә китерә. Мәсәлән, *той* + *а* (*тоя*), *төй* + *ә* (*төя*). Аваз тизмәләрен “е”, “ю”, “я” белән язган вакытта (мәсәлән, *тоя* (*той* + *а*), *төя* (*төй* + *ә*) тамыр белән морфологик элемент (кушымча) берләшә, тамыр белән кушымча арасында чик югала. Бу күренеш, беренчедән, укучы баланың сүз төзелешендәге ачык төшенчәсен караңгылытты, сүзгә морфологик анализ ясауны кыенлаштыра, телнең ялганмалык (агглютинатив) табигатенә ясалма рәвештә флективлык керттеп, бала аңын чуалтуга китерә. Икенчедән, нечкә әйтелешле [йү], [йә] аваз тизмәләрен калын “ю”, “я” белән күрсәтү сузыклар гармониясенә корылган язучы системасын боза, җимерә. Шулай булгач, кулланлыгы белән телебезнең үзенчәлеген вата, җимерә торган “е”, “ю”, “я” хәрефләрен татар сүзләрендә [йе], [йы], [йү], [йу], [йә], [йа] тизмәләренә үзләрен язучы белән бирү яхшырак булып иде. “Е”, “ю”, “я” шартлы билгеләрен татар сүзләрендә язучының һич кирәге юк. Аларның язылышын рус сүзләрендә генә калдырып, татар сүзләрендә *еш* урынына *йыш*, *ел* урынына *йыл*, *юк* урынына *йук*, *ялкын* урынына *йалкын* дип, һәр авазның (фонеманың) үз билгесен язучыга кирәк. Аваз тизмәләрен ишетелгәнчә язсак, *яш* (*йәш*), *юн* (*йүн*), *юнь* (*йүнле*) кебек сүзләрдә нечкәлек билгесе язучының да кирәге калмый;

– “э” хәрефе турында шуларны әйтсә була: бер үк [э] фонемасы хәзерге орфографияда ике төрлө хәреф белән күрсәтелә: сүз башында килсә – “э” хәрефе (*эи*, *эт*, *эри*, *энә*), сүз уртасында һәм сүз ахырында “е” хәрефе белән (*эше*, *теш*-

сез, кеше) бирелә. Бу хәл бернинди мантийкка да сыймый, чөнки фонетика законы буенча бер авазга бер хәреф, бер хәрефкә бер аваз йөрергә тиеш. “Е” хәрефе мөстәкыйль аваз билгесе булудан бигрәк, ул – мөстәкыйль авазлар (й+э һәм й+ы) тезмәсе, ягъни дифтонг билгесе. Белгәнәбезчә, хәреф бер үк вакытта мөстәкыйль аваз билгесе дә, дифтонг билгесе дә була алмый. Шуңа күрә татар алфавитында [э] авазын күрсәтү өчен бер генә хәреф – “э” хәрефе генә калырга тиеш.

Кыскасы, татар теленә гамәлдәге, ягъни 1941 елда расланган (әле бүген дә гамәлдән чыгарылмаган) орфографиясе тел үзенчәлекләрен тулысынча исәпкә алып бетерми. Анда күп кенә буталчыклар, татар теленә фонетик һәм грамматик үзенчәлекләре белән уртаклыгы булмаган, телнең үсешенә комачаулык итә торган, язу аша әдәби әйтеш нормаларын боза торган шартлы һәм ясалма кагыйдәләр бар. Бу житешсезлекләр турында газета һәм журнал битләрендә, төрле жыйыш һәм конференцияләрдә үз вакытында күп сөйләнгән, зур-зур бәхәсләр булган, конкрет тәкъдимнәр дә кертелгән. Алар (тәкъдимнәр) “Совет әдәбияты” журналының өченче санында (1954 ел, 104-107 битләр) “Әдәби тел һәм орфография мәсьәләләре: урыннан фикерләр һәм тәкъдимнәр” исемле баш астында туплап бирелгәннәр. Шуларның кайберләре белән бүгенге укучыны да (кыскартып) таныштырып китүне зарур санадык.

Татарстанның Красный Бор районы Исәнбәй урта мәктәбдә татар теле һәм әдәбияты укытучысы Гаскәр Бәширов: “Яшәштәге орфографиябез бик катлаулы һәм буталчык. Шунлыктан жидееллык һәм урта мәктәпне тәмамлап чыккан укучыларыбызның зур күпчелеге, без ничек кенә тырышсак та, орфографияне тиешенчә үзләштерә алмыйча китәләр. “Қ”, “ғ” авазларының укылышын күрсәтер өчен, кайбер сүзләрдә хәрефләр арттырып язарга, әллә ни кадәр өстәмә чаралар кулланырга туры килә. Мәсәлән, *шагыйрь* (шагир) сүзгә ике хәреф артык китә. Укылыш та авырлаша. Алфавитта “қ”, “ғ”, “w” авазлары өчен аерым хәрефләр булмау орфографияне генә түгел, орфоэпияне үзләштерүгә дә бик нык комачаулый. Димәк, ул авазлар өчен аерым хәрефләр алып, орфографияне төзәтергә кирәк. Фамилияләре язудагы төрлелек тә бетерелсен иде. Татар фамилияләре, татарча ничек әйтелсәләр, шулай язылырга тиешләр, мәсәлән: *Ғәлиев, Жәләлиев, Һадиев*”.

Казан фельдшер-акушерлар мәктәбдә татар теле укытучысы Ф.Фасеев болай яза:

Орфографиядәге катлаулылык һәм буталчыклык “қ”, “ғ” авазлары өчен алфавитта аерым хәрефләр булмау һәм рус теленә специфик (палаталь) тартыкларын язуда чагылдыруга жайлашкан “я”, “ю”, “ь” хәрефләрен татар сүзләренә дә жәелдерү нәтижәсәндә барлыкка килде. Бу житешсезлекне бетерү өчен, мин шундый тәкъдим кертер идем: татар теленә специфик төп авазларынан берсе булган “қ”, “ғ” тартыкларына алфавитта һичшиксез аерым хәреф алу кирәк.

“W” авазын калын сүзләрдә “у” хәрефе белән, нечкә сүзләрдә “ү” хәрефе белән билгеләү, аерым хәреф алуга караганда, уңайрак булачак. Мәсәлән: *һауа, ауыл, тауыш, әуен, үтәүе*.

“Я”, “ю”, “е”, “ё” хәрефләрен бары тик рус теленнән кәргән сүзләргә язу өчен генә кулланьрга кирәк. Татар сүзләрендә исә алар урынына һәр жирдә кыска “й” хәрефе белән башлап язунь кагыйдәләштерергә. Шулай итмәгәндә, сүзлекләрдә бер үк авазга башланган сүзләр төрле урыннарга сибелеп урнаштырыла һәм кирәкле сүзләргә эзләп табу кыенлаша. Татар телендә тартык авазларның калынлык-нечкәлегә рус телендәгегә караганда бөтенләй икенче төрле булганлыктан, калынлык-нечкәлек билгеләрен рус теленнән кәргән сүзләрдә генә кулланырга, мәсәлән: *актуаль, принципиаль, объектив, съезд*. Аннан соң алфавитта хәрефләрен тәртибән беркадәр үзгәртеп, “а-э, г-ғ, ж-ж, к-қ, о-ө, у-ү, н-ң, х-һ” кебек хәрефләргә бер рәттән куя да яхшырак булыр иде. Шулай итмәгәндә, алфавит белән эш итү, бигрәк тә сүзлекләрдән кирәкле сүзләргә табу гаять авыр була”.

Казан дәүләт педагогия институты укытучысы, филология фәннәре кандидаты З. Вәлиуллина да үз фикерен язып жибәргән: “Татар фонетикасын, орфоэпиясен башлап өйрәнүче кайбер студентларга – Казан дәүләт педагогия институтының тарих-филология факультетында татар мәктәпләргә өчен рус теле укытучылары хәзерләү бүлегендә укучы студентларга, язуда “қ”, “ғ” хәрефләренә икешәр фонема аңлатканлыгын, ягъни “ка (ку, ко...)”, “га (гу, го...)” аваз тизмәләрендә аларның икешәр төрле укыла икәнлекләрен төшендерү бик читен. Шунлыктан студентлар – составында ул фонемалар булган сүзләргә төрлечә яза бирәләр: “*кәнагәт*” яки “*канагат*”, “*тәбигәт*” яки “*табигат*”, “*диккәт*” яки “*диккат*” һ.б. “*Камыт*”, “*канану*” кебек сүзләргә укыганда ялгыш жибәрәләр: “қ” урынына “қ” һәм, киресенчә, “қ” урынына “к” әйткән очраклары була. Минем уемча, “қ” һәм “ғ” фонемаларына аерым хәрефләр алу татар орфогра-

фиясен жиңеллештерер, төрле буталчыктардан кытылдырыр иде. Шулай ук “ю, я, е” хәрефләренен язылышын да өр-яңадан карап чыгасы бар. Укучыларга, татар телен башлап өйрәнүче кешеләргә ни өчен “йо, йө” язылып та, “йы, йе, йа, йә, йү, йү” тезмәләрен язарга мөмкин түгел икәнлеген, житмәсә “*юнь*”, “*яшь*” кебек сүзләрдә нечкәлек билгесе язуның кирәклеген төшендерү шактый кыен. Минемчә, “я, ю, е” хәрефләрен рус теленнән кәргән сүзләрдә генә кулланып, татарның үз сүзләрендә “йа (*йал*), йә (*йәш*), йу (мәсәлән, “*көр йу*”), йү (*йүкә*), йы (*йыл*), йе (*йегет*)” тезмәләрен язу уңышлырак булчак.

Татар телендәге “w” фонемасының “в” аша бирелүе дә (*тавык, авыл, әвен*) уңышлы түгел. Татар фонетикасын һәм орфографиясен үзләштерүгә ул зур гына комачау булып тора”.

СССР Фәннәр Академиясенен Казан филиалы гыйльми сотруднигы К.Сабилов: “Татар алфавитының шул телнең үзенчәлеген ачык күрсәтә торган “к” һәм “ғ” авазларының хәрефләрен төшереп калдыру үз вакытында комиссиянең бу эшкә жәтди карамавын күрсәтте. Мондый авазларның булмавы татар телендә “*канат*”, “*карта*”, “*канау*”, “*ураган*” “*бак*” һ.б.ш. кебек кирәксез график омонимнар арттырып кына калмады, башлыча, фонетик принципка нигезләнган орфографиядән читкә тайпылу сәбәпле, әйтелеш белән язылыш арасында зур аерма тудырды. Мәктәп балаларының, хәтта студентларның, “к” белән әйтелә торган “*инкар*”, “*Камал*”, “*фидакар*” һ.б. сүзләрен, хәзерге кагыйдәләрдән чыгып, “к” белән әйтүләре шул специфик “к”, “ғ” авазларын белгертергә тиешле аерым хәрефләренң булмавына кайтып кала. Шулай ук хәрефләренң булмавы, “ә” авазына бәтә торган “*вакыйга*”, “*дәгъва*” һ.б.ш. кебек сүзләргә һич тә дәрәжә булмаган калын кушымчалар ялгап, “*вакыйгаларны*”, “*дәгъвалашуы*” дип язуга китерде. Басылып чыккан мәкаләләрдән күренгәнчә, шулай ук хәрефләренң булмавы дистәләгән сүзләргә калыңлык яки нечкәлек билгесе өстәү һәм, шуның белән, язу техникасын катлауландыру кебек күренешләренә дә тудырды. “В” хәрефенең дә ике авазга билгә булып йөрүен шулай ук уңышлы дип әйтәп булмый. “*Аву*”, “*саву*”, “*тавы*”, “*явуы*” кебек сүзләрен беренче карашта тиз генә аңлап бетерә алмаска да мөмкин, чөнки аларның язылышлары әйтелешләреннән шактый ераклаштырылган”.

Казан шәһәренен 80нче мәктәп укытучысы И.Гумерова һәм 13нче мәктәп укытучысы Г.Маликова да үз фикерләре белән уртаклашкан:

нар: “Без, укытучылар, эш өстәлендә менә шундый кыенлыктарга очрыйбыз: татар теленен үзенчәлекләреннән берсе булган “к”, “ғ” авазлары өчен алфавитта аерым хәреф булмау укучыларны да, укытучыларны да уңайсыз хәлдә калдыра. Хәтта башка фәннәрдән биш билгеләренә генә укучылар да контроль эш вакытларында, имтиханнарда шушы кагыйдәгә хата ясыйлар.

“К”, “ғ” авазлары өчен алфавитта аерым хәреф булмаганлыктан, аларның әйтелешен чагылдыру өчен, кайбер сүзләрдә калыңлык һәм нечкәлек билгеләре куела. Шулай ук билгеләр аеру билгесе булып та йөреләр. Мәсәлән: *мәгънә, тәкъдим, вәгъдә, нәкъ, игътибар, дикъкатъ, Яхъя, дәръя, мәсьәлә, семья, дөнья*. Укучылар мондый сүзләренң дәрәжә язылышын механик рәвештә генә үзләштерәләр. Шушы төр сүзләрдә санап бетергесез хаталар ясыйлар. Менә бу хаталар да, башта әйткәнбезчә “к, ғ” авазлары өчен аерым хәрефләр булмаудан килеп чыгалар. “W” авазын “в” аша билгеләү уңышлы түгел. Мәсәлән, “сулаучы, тауы” дип язып куя укучы. Шулай ук, “давыл, авыл, рәвеш, явым, савым, тавыш” кебек сүзләренә дә ялгыш укыйлар, ялгыш язалар. Орфография кагыйдәләрендә “йа” урынына да, “йә” урынына да “я” язуны балаларга төшендерүе авыр (“яшь, яше, яз, ял, тия, тыя” һ.б.). “Яшь, ямь” кебек сүзләрдә “я” (йа)ны нечкә уку өчен (“йәм”, “йәш” дип уку өчен) “ь” билгесе куюда укучылар һәрвакыт хата ясыйлар. “Ю, е” хәрефләрененң язылышларында да шундый ук кыенлыктар килеп чыга. Югарыда күрсәтелгән кимчелекләренә искә алып, орфографияне төзәтергә, камилләштерергә кирәк”.

Казан шәһәренен 35нче мәктәбе татар теле укытучылары М.Галләмова белән Г.Мифтахова: “Татар әдәби теленен үзенчәлекле авазларыннан булган “к”, “ғ” авазлары алфавитта аерым хәрефләр белән билгеләнмәү нәтижәсендә, укыту процессында зур гына кыенлыктарга очарга туры килә. Составында бу авазлар булган сүзләрен язган вакытта, укучылар бик күп ялгыш ясыйлар. Мәсәлән, *кәдәр (кадәр), сәгәт, сагәт, сагат (сәгать), игтибар (игътибар), тәкдим, такдим (тәкъдим), фәкәт, мәгънә (мәгънә), гәскәр, гәскар (гаскәр), гибарәт (гыйбарәт), диккәт (дикъкатъ), шөгелләнү (шөгыйльәнү)* һ.б. Сөйләү теле белән язу теле арасында зур аерма булганлыктан, “в, у, ү” хәрефләрен укыган һәм язган вакытта да күп кенә ялгышларны очратырга туры килә. Мәсәлән, *ауыл (авыл), уакыт (вакыт), дәүер (дәвер), әүен (әвен)*. “ь” һәм “ъ” билгеләрен куллану буенча да укучылар күп ял-

гыш жибәрәләр. Мәсәлән, “сәгат, ям, яш, диккәт” (сәгать, яшь, ямь, дикъкатъ) формасында язалар. Чөнки бу сүзләрдәгә нечкәлек билгеләре, “физкультура” сүзендәгә кебек, үзенә алдындагы авазны нечкәртмиләр. Шулай булгач, мондый сүзләрдә нечкәлек билгесен куллануның һич кирәге юк. Әгәр “кь” һәм “ғ” авзларына аерым хәрефләр алсак һәм татар сүзләрендә “я, ю” хәрефләренәң язылышын чикләсәк, яки аларны татар сүзләрендә бөтенләй кулланмасак, кирәк-кирәкмәс урыннарда катылык һәм нечкәлек билгеләрен язудан да арыныр идек. Татар орфографиясенәң төп житешсезлекләре менә шулар. Аларны без һич кичекмәстән төзәтергә тиешбез, югыйсә орфографиянең хәзерге торышы һичниче тә канәгатьләнәрлек түгел”.

Жәмәгатьчелек фикере белән партия һәм хөкүмәт органнары да исәпләшәргә мәжбүр була. Мәсәлән, 1954 елның башларында СССР Фәннәр академиясенәң Казан филиалы, алфавит һәм орфографиягә багышлап, махсус фәнни киңәшмә үткәрә. Киңәшмәдә, гамәлдәгә орфографиянең төп житешсезлегә итеп, специфик авазлар өчен хәрефләр житмәү, кушма сүзләр, исем-фамилияләр һәм ялгызлык исемнәр язылышында ныклы бер тәртип булмау, алынма сүзләргә һәм аларга ялганган кушымчаларны аныкларга кирәкле күрсәтелә. Шуннан соң СССР Фәннәр академиясә Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институты татар әдәби теленәң аныкландырылган һәм камилләштерелгән орфография проектын төзи һәм аны, укытучылар, язучылар һәм гыйльми хезмәткәрләр белән кат-кат тикшергәннән соң, Татарстан дәүләт орфография комиссиясенә тапшыра. Дәүләт комиссиясә, проектны жентекәп караганның соң, киң күләмдә фикер алышу өчен матбугатка чыгарырга тәкъдим итә.

Проект татар орфографиясендә моңарчы яшәп килгән төп житешсезлекләргә бетерүгә күздә тоталар. Шулар максат белән язылышка кайбер үзгәрешләр кертелә. Татар әдәби теле фонетикасына аеруча хас булган [к, ғ] авазлары аерым хәрефләр белән билгеләнә. [К] фонемасы өчен “қ” хәрефе, [ғ] фонемасы өчен “ғ” хәрефе алына.

[К], [ғ] авазларын аерым хәрефләр белән билгеләү нәтижәсендә татар теленәң үз сүзләргә генә түгел (қанат, қарға, қойқа), рус һәм башка телләрдән кертгән сүзләргә дә дәрәс укырга мөкинлек ачыла (корпус, шкаф, бак, газон, ураган, Камал, инқар), һич кирәксезгә катылык һәм нечкәлек билгеләрен кулланырга, бер хәреф урыны-

на икенче хәреф язуга да кирәк булмый (дикъкатъ – диққәт, ииғырь – ииҗер, кәгазь – қәғәз һ.б.).

Кызганыч, проектта кыска ирен-ирен тартыгына урын табылмаган. Ул язуга “у-ү” сузык аваз хәрефләргә белән күрсәтелә, диелгән. Ләкин шатланырга иртәрәк: алты-җиде яшьлек мәктәп баласы аларның кайсы озын сузык, кайсы кыска сузык хәрефе икәнән каян белсен соң? Проект авторлары укучыны тауы, дәүер, дәүә, һауа кебек сүзләргә тавы, дәвер, дәва, һава дип ирен-теш тартыгы “в” белән бозып сөйләүгә чик куе-ла дип шатландырмакчы булалар. Ләкин шунда ук “сүз башларында кыска “у-ү” урынына “в” язуга калдырыла”, – дип язылган. Димәк, язуга бер үк авазны ике төрлә хәреф белән язабыз булып чыга. Проект авторлары моны зур ялгышка санамыйлар.

Ни кызганыч, 1958 елда киң жәмәгатьчелеккә тәкъдим ителгән проект гражданлык ала алмый, проект хәлендә кала. Әмма шунысы куанычлы: ул 1989 елның 27нче июнендә Татарстан АССР Верховный Советы Президиумы Указы белән расланган “Татар әдәби теле алфавиты”ның нигезе итеп алына.

Алфавит киң жәмәгатьчелек тарафыннан көтеп алынса да, гамәлгә ашмады, андагы уңай үзгәрешләр язуга кермәде. Моңа 2000нче еллар башында жәмәгатьчелектә киң таралыш алган “яңадан яңалифкә кайту” фикере комачау итте. Россия хөкүмәте яңалифкә кайту мөмкинлеген чикләгән бер вакытта, иң дәрәс юл – 1989 елның 27нче июнендә Татарстан АССР Верховный Советы Президиумы Указы белән расланган татар әдәби теле алфавитын гамәлгә кертү булып иде.

Бу алфавитны һәм аңа нигезләнәп төзелгән орфографиягә гамәлгә куюның бернинди кыенлыгы да юк, чөнки ул өстәмә матди чыгымнар таләп итми, барлык хәрефләр дә компьютерда урын алган. Әлегә алфавит һәм орфография кагыйдәләргә язугабызда моңарчы яшәп килгән төп житешсезлекләргә бетерүгә күздә тотып тәкъдим ителгән. Алар тормышка ашкан очракта зурларга гына түгел, мәктәп укучысына да яштыгән үк язганны дәрәс итеп укырга һәм саф әдәби телебездә матур итеп сөйләргә шартлар туар иде.

Әлегә алфавит нигезендә төзелгән орфография язугабызны дөньядагы иң алдынгы һәм камил язуга рәтенә чыгарып дип ышанырга иртәрәк. Бу әле камиллеккә баруның бер адымы гына. Язуга төзек, камил, укучыга тиз һәм җиңел аңлаешлы булсын өчен, Г.Ибраһимов

әйткәнчә, алфавитта һәр авазга бер хәреф, һәр хәрефкә бер аваз йөрергә тиеш. Бу идеалга

ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛЕ АЛФАВИТЫНЫҢ ЯҢАРТЫЛГАН ПРОЕКТЫ

Баш хәрефләр	Юл хәрефләре	Хәрефләрнең әйтелеше
А	а	а
Ә	ә	ә
Б	б	бы
В	в	вы
Г	г	гы
Ғ	ғ	ғы
Д	д	ды
Ж	ж	жы
Җ	җ	жы
З	з	зы
И	и	и
Й	й	кыска и
К	к	кы
Қ	қ	қы
Л	л	лы
М	м	мы
Н	н	ны
Ң	ң	ңы
О	о	о
Ө	ө	ө
П	п	пы
Р	р	ры
С	с	сы
Т	т	ты
У	у	у
Ү	ү	ү
Ү	ү	вы
Ф	ф	фы
Х	х	хы
Һ	һ	һы
Ц	ц	цы
Ч	ч	чы
Ш	ш	шы
Щ	щ	щы
Ы	ы	ы
Э	э	э
'	'	апостроф

якынлашу өчен безгә тизрәк читтән кергән ике аваз тезмәсе функциясендә йөри торган “е” (йе – йы), “ю” (йу – йү), “я” (йа – йә) хәрефләрәннән, сүзне кисүдәге (ь) катылык, (ь) нечкәлек һәм (э) хәрефе билгеләрәннән котылу зарур. Безгә киң жәмәгәтьчелек фикеренә колак салырга ва-кыт житкәндер инде. Гамәлдәге алфавит һәм орфографиябездә яшәп килә торган күпсанлы хаталардан, ялгышлардан арынып, укучыга яңа камилләштерелгән алфавит һәм орфография про-ектлары тәкъдим итәргә кирәк. Безнеңчә, анда телебезнең барлык специфик авазларына да урын бирелергә тиеш. Шулай ук чит телләрдән кергән, телебез өчен ят булган хәрефләрдән һәм билгеләрдән дә котылырга кирәк. Без мәкаләбезнең ахырында шундый проект тәкъдим итәргә булдык. Анда хәреф саны да гамәлдәге ал-фавитныкыннан артык түгел: барысы 36 хәреф һәм бер апостроф (') билгесе.

Яңартылган алфавит гамәлдәге алфавитка нигезләнеп төзелде һәм, киң жәмәгәтьчелек фике-рен исәпкә алып, аңа кайбер үзгәрешләр кертелде:

1. *Каз, карга, капка, Газиз, гаилә, гайрәт, Вахит, аваз, һава, тавык* кебек сүзләрдә аваз-лары әйтәләр һәм тавышлары ишетәләр тә, әмма гамәлдәге орфографиябездә чагылыш тапмый торган [к], [ғ], [v] аваз хәрефләре, рус теле һәм аның аша кергән *культура, физкульту-ра, февраль, апрель, июнь, июль, генераль* (ге-нераль план), *идеаль* (идеаль фикер), *оригиналь* (оригиналь хезмәт) кебек сүзләрдә нечкәртү, йомшартуны күрсәтү өчен ' (апостроф) билге-се өстәлдә. “Қ”, “Ғ”, “v” хәрефләре сүзнең бар-лык позициясендә дә (башта, уртада, ахырда) калын сузыклар янәшәсендә дә, нечкә сузыклар янәшәсендә дә язылалар.

2. Аваз тезмәләре функциясен башкаручы “е”, “ю”, “я” хәрефләре алфавиттан чыгарылды. Орфографиядә бу функцияне [йы], [йә], [йү], [йү], [йа], [йә] аваз тезмәләре үтиәчәк.

3. Сүзнең калынлыгын һәм нечкәлеген сүз составындагы сузык авазлар билгели, ягъни составында калын сузык булса, сүз дә калын, нечкә сузык булса, сүз дә нечкә әйтелә. Шуңа күрә алфавитта ь (калынлык) һәм ь (нечкәлек) билгеләрен тотуның кирәге калмый. Яңартылган алфавитка алар кертелмәде.

4. *Кулъязма, кулъягыч, мәсьәлә, тәэмин, тәэсир, мәэмай* кебек сүзләрдә сүз кисү һәм сүз аеру вазыйфасын башкаручы “э”, “ь”, “ь” билгеләре урынына (апостроф) билгесе кертелә.

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ КУШМА ФИГЫЛЬЛӘРЕ ҺӘМ ГЫЙБАД АЛПАРОВ

Фуат Ганиев

ФУАТ ӘШРАФ улы ГАНИЕВ – филология фәннәре докторы, профессор, ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре, Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, ТР Дәүләт бүләге лауреаты, Кол Гали исемендәге Халыкара премия лауреаты.

Ганиев. Ф.А. Сложные глаголы татарского языка и Гибад Алпаров.

Фундаментальные труды известного ученого продолжают оказывать влияние на развитие татарской грамматики и тюркологии в целом.

Татар тел белеменең талантлы вәкиле Гыйбад Алпаров үзенең фәнни хезмәтләрендә яңа, оригиналь фикерләр күтәрәп чыга, шул юл белән үзеннән татар тел белеменә, тюркологиягә зур өлеш кертә.

Аның хезмәтләренең фәнни редакторы Шиһаб ага Рамазанов бу турыда болай дип яза: “Шәкли нигездә татар грамматикасы”, шулай ук “Телебезнең ялганмалык табигате турында” дигән хезмәтә дә – чирек гасыр буенча сузылган укыту һәм гыйльми тикшеренү нәтижәсе. Болар әзергә ияру яки компиляция юлы белән төзелгән әйберләр түгел, бәлки Алпаров үзе эзләнеп, “үзе тикшереп тудырылган хезмәтләр”.

Галимнең “Шәкли нигездә татар грамматикасы” (1926 ел) дигән хезмәтә татар тел белеме өчен генә түгел, бәлки гомум тюркология күләмендә фәнни грамматика тудыруда иң уңышлы тәҗрибә була. Әмма, ни өчендер, үз чоры өчен кыйммәтле бу фәнни грамматиканы татар тел белеме тарихында формаль грамматика дип санау гадәткә кергән. Әлеге традицион карашның урнашып китүенә сәбәпче итеп профессорның үзен, аның фәнни редакторы Шиһаб Рамазановны танырга кирәк. Чөнки Гыйбад Алпаров үзенең грамматикасын үзе “шәкли” (формаль) дип атаган, кереш өлештә дә бу хакта искәрткән. Шуңа ияреп, Ш.Рамазанов та галимнең җыентыгы турында язган зур кереш мәкаләсендә аны формаль грамматика язучы итеп атый.

Китапны җентекләбрәк тикшергәндә, яшәп килгән бу карашның бик үк дәрәс булмавы күренә. Чөнки галим грамматик күренешләргә

анализ ясаганда форма белән мәгънәне аерып карамый, ә аларны бергә бәйләп тикшерә. Сүз төркемнәрен мәгънәгә нигезләнеп бүлә, аларга билгеләмәләр биргәндә дә мәгънәгә игътибар итә. Гыйбад Алпаровның фәнни эшчәнлегә турында сөйләүчеләр һәм язучылар ни сәбәптәндер бу моментка игътибар итмиләр.

Икенче яктан, тагын шуны онытмаска кирәк: совет тел белемдә Н.Я.Марр тәгълиматы хакимлек иткән чорда аңардан элегрәк язылган хезмәтләрнең күпчелегенә буржуаз, формаль дигән мөһер сугылды. Шуңа бәйләнешле рәвештә Гыйбад Алпаровның да грамматикасын формаль дип санау маррчыларның галимгә гаеп ташлавы иде.

Өченчедән, башында академик Ф.Ф.Фортунатов торган формаль мәктәп тикшеренүләре телнең структурасын өйрәнүдә чагыштырматарихый методка караганда бер адым алга атлау булды. Чөнки чагыштырма-тарихый метод телләрнең кардәшлеген тикшерүдә, тарихый грамматика өлкәсендә, диахроник планда зур уңышларга ирешсә дә, телнең хәзерге көндәге төзелешен, структурасын өйрәнү өчен әллә нәрсә бирә алмады. Ә формаль мәктәп тикшеренүчеләре бу яктан шактый уңышка ирештеләр. Шуңа күрә дә Гыйбад Алпаров, кулланган терминнарда ябышып ятмыйча, иң элек аның тикшеренүләренең эчтәлеген тарихый планда ачыклаганда, галимнең “шәкли” дигән хезмәтенең эчтәлегенә бернинди зыян китермәгән бер термин гына булып калуы күренә.

Гыйбад Алпаров тел белеменең һәр өлкәсенә

яңалык алып килгән сирәк олуг галимнәрнең берсе. Биредә аның татар теленең кушма сүзләре турындагы концепциясе турында сүз бара. чак.

Галим кушма сүзләр турындагы карашларын “Татар телендә кушма төрләр” дигән хезмәтендә чагылдыра.

Беренчедән, күңелгә иң ошаганы шул, хезмәтнең беренче сүзләрендә үк ул шундый фикер әйтә: “Кушма сүзләр – төрек телләренең үзенә аерым бер табигате, татар теленең үзенә аерым бер байлыгы”. Игътибар итик: Г.Алпаров кушма сүзләрне татар теленең байлыгы дип игълан итә. Аңа кадәр бу фикерне мин бер галимдә дә очратмадым. Чыннан да татар телендә эш шулай, кушма сүзләр татар теленең лексик байлыгының яртысынан күбрәк өлешен тәшкил итә.

Икенчедән, галим фикеренчә, яңа мәгънәләр тудыру өчен, кушымчалар белән бер рәттән, телебездә кушма сүзләрдән файдаланырга туры килә, шуңа күрә, ялгыз сүзләр белән бергә, грамматикаларыбызда кушма сүзләр үзләренә урын алырга тиешләр.

Өченчедән, сүзлекләребез, телебездәге кушма сүзләрнең байлыгын жыеп, аларның махсус мәгънәләрен тикшерергә тиешләр [1, 169].

Гыйбад Алпаровның бу соңгы фикере лексикографлар тарафыннан онытылган иде. Соңгы вакытларда гына алар сүзлек объекты буларак тирәнтен тикшерелеп, сүзлекләргә кертелә башлады. Мондый сүзлекне Тел белеме институтының төрки телләр бүлегә мөдире, Россия Фәннәр академиясе корреспондент әгъзасы А.В.Дыбо башка төрки телләр өчен дә үрнәк булып тора диде. Бу мәсьәләдә иң мөһиме шунда, Г.Алпаров кушма сүзләрнең лексик берәмлек булуын искиткеч дәрәҗә билгели: кушма сүзләр ике яки берничә сүздән оешып ясалалар, алар жөмлә эчендә грамматик бер бөтен булып йөрләр. Мәгънәләре алынган кушма сүзләргә керткән сүзләрнең берсе үзенең туры мәгънәсен бөтенләй яки кисәкчәсен югалтып, икенчесенә ярдәмче булып килә; аларның компонентлары арасына жөмләнең башка кисәкләрен кертәп әйтәп булмый. Бу төр сүзләргә галим мисал итеп *аккош*, *билбау* кебек исемнәрне, *бара бирү*, *килә тору*, *кабул итү*, *ваз кичү* кебек кушма сүзләрне китерә [1, 170].

Кушма сүзләрне Гыйбад Алпаров өч төркемгә бүлөп карый: 1) сүзләр ясаучы кушма төрләр (бүгенге термин белән әйтсәк, саф кушма

сүзләр: *исбат итү*, *кабул итү*); 2) сүзләр күренешләрен ясаучы кушмалар (бүгенге термин белән әйтсәк, тизмә сүзләр: *укып алу*, *укып чыгу*); 3) хикәя сүзләр кушмалары (*иде*, *икән*, *имеш*, *исә* кебек ким сүзләр белән ясалган кушма формалар). Галим күрсәткән кушма төрләрнең өченчесе кушма сүзләрнең карамый, мәкаләдә алар турында сүз бармаячак.

Галим кушма сүзләрнең беренче төре төп сүзгә *итү*, *килү*, *кылу*, *булу* кебек ярдәмче сүзләр кушылып ясала ди.

Мәсәлән, *итү* ярдәмче сүз белән түбәндәге мисалларны китерә: *тәэмин итү*, *тәэсир итү*, *ял итү*, *юк итү* һ.б.; *килү* сүз белән түбәндәге кушма сүзләрне күрәбез: *ду килү*, *мәш килү*, *дөбер-шатыр килү*; *кылу* ярдәмче сүз белән мондый мисаллар бирелә: *гыйбадәт кылу*, *тәүбә кылу*, *дога кылу* һ.б.

Күренгәнчә, галим тарафыннан *сүз* булмаган сүз + ярдәмче сүз белән ясалган кушма сүзләрнең адекват мисаллар китерә һәм аларны дәрәҗә анализлай.

Галимнең сүз күренешләре дип йөрткән кушма сүзләрнең икенче төре, югарыда әйткәнчә, тизмә сүзләр дип атала.

Тизмә сүзләрнең беренче кисәге (компоненты) булып йә хәзерге заман рәвеш сүз (*а-ә*, *ый-и* гә тәмамланганы), йә үткән заман рәвеш сүз (*-ып/-еп*, *-п* гә тәмамланганы) килә. Аларның беренче кисәге, сүз белдерә торганы, кушымчалар (*-ма/-мә*, *заман*, *хәбәрлек кушымчалары*) белән төрләнми дип искәртә галим.

Тизмә сүзләр ясауда, галим фикеренчә, 21 ярдәмче сүз катнаша.

Хәзерге заман рәвеш сүз белән (а-ә, ый-и гә тәмамланганыннан) ярдәмче сүз белән ясалган тизмә сүзләрне анализлай, бу төргә барсы 10 ярдәмче сүз китерә. Кайберләренә тукталып үтик.

Мәсәлән, галим фикеренчә, *бар* ярдәмче сүз эзлекле, кабатлы дәвам мәгънәсен бирә (*үсә бара*, *яшира бара*) һ.б.; *төш* ярдәмче сүз аз гына өстәү, арттыру мәгънәсен бирә (*килә төш*, *бара төш* һ.б.); *кил* ярдәмче сүз эзлекле дәвамны белдерә (*әйтә килү* һ.б.).

Шуны асызыкларга кирәк, Г.Алпаров ярдәмче сүзләрнең мәгънәсен искиткеч дәрәҗә һәм төгәл билгели.

Ярдәмче сүз арасында *ал* сүз (*эшлү*, *китерә алу*) бирелә. Әмма бу сүз кушма сүз хасыйл итми, кушма модал сүз

гыль формасы булып тора.

Үткән заман рәвеш фигыленнән (-ын/-ен, -н га тәмамланганыннан) ярдәмче фигыльләр белән ясалган тезмә фигыльләрне анализлый, фигыльләрнең бу төрен ясауда 11 ярдәмче фигыль катнашуын күрсәтә, аларның төп мәгънәләрен ачып бирә.

Мәсәлән, *жибәр* ярдәмче фигыле башлау төсмерен бирә (*жырылап жибәрде, кабызып жибәрде*); *күй* ярдәмче фигыле алдан әзерлек төсмерен бирә (*алып кую, эшлән кую*); *ал* ярдәмче фигыле тиз генә эшләрү мәгънәсен аңлата дип яза Г.Алпаров (*ашап алу, черем итеп алу*).

Кушма фигыльләрнең бу төренә китерелгән ярдәмче фигыльләрнең тезмә фигыльдә “яңа мәгънә тудыруын” галим бик төгәл ачып сала.

Г.Алпаров фикеренчә, -ын/-ен, -н га тәмамланган рәвеш фигыльләргә туры мәгънәдә кушылган фигыльләр дә бар: *бет, бетер, уз, үт, йөр*. Боларын галим үзара бик үк берләшеп житмәгәннәр дип саный. Әмма соңгы вакыттагы тикшеренүләр бу төрдә китерелгән ярдәмче фигыльләр белән ясалган тезмә фигыльләр дә кушма сүзләр статусы критерийларына җавап биргәннән күрсәтә.

Югарыда китерелгән мисаллардан Гыйбад Алпаровның тезмә фигыльләрне мөстәкыйль сүз, ярдәмче фигыльләр өстәмә мәгънә бирә, “яңа мәгънә тудыра” дип санауы көн кебек ачык. Татар теле белеме тарихында бу мәсьәләгә караш ничек булган соң?

Йосиф Гиганов [2, 171], Александр Казем-Бек [3, 161], Мартиниан Иванов [4, 89], Александр Троянский [5, 39], Әхмәтһадый Максудый [6, 58], Гыймад Нугайбәк [7, 55-56], Габдрахман Сәгъди [8, 33-35] тезмә фигыльләрне сүзьясалышының бер төре дип күрсәткәннәр.

Революциядән соң чыккан хезмәтләрдә шулай ук тезмә фигыльләр бары сүзьясалышы аспектында гына карала. Г.Ибраһимов [9, 58-60], Ж.Вәлиди [10, 68], Х.Бәдигый [11, 80-81] грамматикалары шундыйлардан.

1940-60нчы елларда чыккан басмаларда тезмә фигыльләр лексик берәмлек буларак күрсәтеләләр. Бу хәл Р.Газизов, В.Хангилдин, Ш.Рамазанов грамматикаларында ачык күренә.

Ф.Ә.Ганиев 1963 елда ук тезмә фигыльләрнең лексик берәмлек булуын бай материал нигезендә “Видовая характеристика глаголов татарского языка”да исбатлый чыкты [12].

Д.Г.Тумашеваның бу мәсьәләдә фикер үсеше

кызыклы. Югары уку йортлары өчен басылып чыккан беренче дәрәҗәдә тезмә фигыльләрне лексик берәмлек дип түгел, ә кушма грамматик формалар дип язып чыкты [13]. Ә соңгы хезмәтләрендә аларның лексик берәмлек булуларын таныды кебек.

М.З.Зәкиев “Татар теленең грамматикасы”нда [14, 190] тезмә фигыльләрне грамматик категориягә кертмиләр, лексик-семинтик категория дип йөртәләр, бер үк вакытта сүзьясалышына кертәләр, дип язды.

Ф.М.Хисамова татар тел белемендә инде И.Гигановтан башлап тезмә фигыльләрнең лексик берәмлек буларак каралуына – тикшерелүенә каршы чыгып, *барып жыту, укып чыгу, эшли башлау, басып тору* кебек аналитик төзелмәләрне **фигыль формалары**, эшнең үтәлү дәрәжәсен яки юнәлешен белдерә торган лексик-грамматик категория буларак билгели-без, чөнки бу төзелмәләрдәге модификацияләүче фигыльләр **лексик мәгънәне үзгәртмиләр**, бары тик эшнең вакыт эчендә үтәлү характерын (гына) ишарәлиләр яки юнәлешен күрсәтәләр дип язды: мәсәлән, *эшләү* – *эшли башлау, эшлән бетерү* (*эшләү* мәгънәсе үзгәрми), *уку* – *укып чыгу, укып бетерү* (лексик мәгънә – *уку*), *язу* – *язып бару, айтү* – *айтеп салу* һ.б. Мәсьәлә һич кенә Ф.М.Хисамова әйткәнчә түгел, татар телен белгән һәр кеше *уку* һәм *укып чыгу* фигыльләрен аера. Беренчесе – гомуми уку төшенчәсен бирсә, икенчесе уку төшенчәсен дифференциацияли, мәгънәсен үзгәртә, нәкъ Гыйбад Алпаров фикеренчә, “яңа мәгънә тудыра”. Хәзерге көндә татар теле кафедралары булган барлык югары уку йортларында алар сүзьясалышына кертәп өйрәнеләләр.

Икенчедән, Ф.Ә.Ганиев монографиясеннән соң, аның идеяләреннән файдаланып, тюркологиядә дистәләрчә докторлык һәм кандидатлык диссертацияләре якланды: Н.О.Оралбаева – казах теле буенча А.Т.Тыбыкова – алтай теле буенча, М.Текуев – карачай-балкар теле буенча, Н.М.Маматов – үзбәк теле буенча, Ф.Миннуллин – татар теле буенча, М.Н.Закамулина – татар теле һәм француз теле буенча, Клаус Шониг (Германия) – татар теле буенча. (аның диссертациясенен темасы “Татар телендә тезмә фигыльләр”) һ.б.

Димәк, татар тел белемендә революциягә кадәр үк тезмә фигыльләр өйрәнелә башлап, Гыйбад Алпаров хезмәтләрендә тирәнтен һәм нечкәләп тикшереләп, алар “яңа мәгънә тудыралар” дигән карашы татар тел белемендә

генә түгел, татар теле белеме аша башка төрки телләргә дә үтеп керде. Бу татар тел белеме өлкәсендә эшлэгән элгәрләребезнең һәм бүгенге көндә армый-талмый эшлэгән галимнәребезнең зур уңышы.

Билгеле булганча, чит ил галимнәре раслаганча, бүгенге көндә татар тел белеме тюркологиядә иң алдынгы урыннарның берсендә тора икән, бу өлкәдә талантлы олуг галимбез Гыйбад Алпаровның өлеше искиткеч зур.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Алпаров Г. Сайланма хезмәтләр. – Казан, 1945.
2. Гиганов И. Грамматика татарского языка. – СПб., 1801. – 171 б.
3. Казем-Бек Ал. Грамматика турецко-татарского языка. – Казань, 1839. – 161 б.
4. Иванов М. Татарская грамматика. – Казань, 1842. – 89 б.
5. Троянский Ал. Краткая татарская грамматика. – Казань, 1869. – 39 б.
6. Максудый Ә. Төрки сарфы. – Казан, 1910. – 58 б. (гарәп графикасында).
7. Нугайбәк Г. Төрлек. – Казан, 1911. – 55-56 б. (гарәп графикасында).
8. Сәгъди Г. Яңа һә йенел тәртиптә телебезнең сарфы. – Казан, 1913. – 33-35 б. (гарәп графикасында).
9. Ибраһимов Г. Татар тел сарфы. – Казан, 1918. – 58-60 б. (гарәп графикасында).
10. Вәлиди Ж. Татар теле грамматикасы. – Казан, 1919. – 68 б. (гарәп графикасында).
11. Бәдигый Х. Ана теле сарфы. – Казан. – 1918. – 80-81 б. (гарәп графикасында).
12. Ганиев Ф. Видовая характеристика глаголов татарского языка. – Казань, 1963.
13. Тумашева Д. Хәзерге татар әдәби теле морфологиясе. – Казан, 1964.
14. Зәкиев М. Татар теленең грамматикасы. – Казан, 2002.

© Рамазанова Д.Б., 2009

ТАТАР СӨЙЛӘШЛӘРЕНДӘГЕ ДИАЛЕКТИЗМНАРНЫҢ ТӨРЕК ТЕЛЕНДӘГЕ ЯНӘШӘЛЕКЛӘРЕ

Дөрия Рамазанова

ДӨРИЯ БӘЙРӘМ кызы РАМАЗАНОВА – күренекле тел галиме, филология фәннәре докторы, ТР ФАнның Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында баш фәнни хезмәткәр булып эшли. Хезмәтләре татар диалектологиясе һәм лексикологиясенә карый.

Рамазанова Д.Б. Диалектизмы татарских говоров и их параллели в турецком языке.

Подчеркивается, что анализ слов, общих для татарского и турецкого языков, представляет важную информацию для изучения истории этих языков.

Төрөк һәм татар телләре төрки телләрнең ике аерымы – уыз һәм кыпчак – төркеменә карыйлар, икесе ике ареалда һәм һәр икесе дә үзенчәлекле тарихи шартларда формалашканнар. Биредә татар сөйләшләрәндәге диалекталь сүзләрнең төрөк эквивалентларына кыскача күзәтү тәкъдим итәбез. Бу уртак сүзләр тормыш-көнкүрешнең төрле өлкәләренә карыйлар. Алар борынгылыкны саклый торган, тотрыклы хас булган тематик катламнарда бигрәк тә күзәтеләләр (мәсәлән, туганлык атамалары, кешене сурәтлән торган сүзләр һ.б.).

Күзәтү өчен “Төрөкчә-татарча сүзлек”тә [1] чагылган материаллар файдаланылды.

Төрөк-татар уртаклыгы туганлык атамаларында табыла. Төрөк телендә *anne* (тат. эни) [1, 42] атамасының икеләтелгән тартык белән әйтелүе үзенчәлекле. Шундый вариант *әннә* татар теленең казан арты төркеме, каргалы, подберезье керәшеннәре сөйләшләрәндә билгеле, ул, нигездә, энигә эндәшү шәкелендә, еш кына балалар телендә күзәтелә. Геминатлашкан вариантның таралышы чикле. Ул тагын чуваш, азәрбайжан (*әннә* – ана), балкар (*ынна* – эби) телләрәндә генә билгеләнгән.

Төрөк татар бәйләнешләре күзлегеннән караганда, *nine* (тат. эби) сүзенә тукталмый мөмкин түгел. Татар теленең ләмбрә, карсун, мамадыш,

балтач, керәшен сөйләшләрәндә *нәнәй*, минзәлә, чистай сөйләшләрәндә *нинә* – ана, кама тамагы, бөре, эчкен, байкыбаш, стәрлетамак, сергач, минзәлә, каргалы, тепекәй, турбаслы сөйләшләрәндә *нәнә/нәнәй*, мәләкәс – *әнәнә*, кузнецк *әнәнәй* – эби, эти яки әнинен әнисе. Кайбер очрақларда әнигә яратып эндәшү сүзе буларак кулланыла: *нәнәм* (мамадыш), *нәнәкәй/нәнә/нәнүк* (карсун), *нәний/нәнәү* (нагайбәк). Үл үги анага я әтинен абыйсының хатынына (кама тамагы, хвалын), эти яки әнинен апасына (эчкен, кузнецк), эби-бабаларның жиңгәләренә, гомумән өлкән яшътәге хатын-кызга хөрмәтләп мөрәжәгать итү өчен дә кулланыла. Шул ук вакытта казан арты һәм тау ягы төркеме сөйләшләрәндә *нәнәм*, *нәнәш* шәкелләре үзеннән кече туганнарға яисә кече яшътәге чит кешеләргә эндәшү сүзе булып та хезмәт итә. *Нәнә* сүзе угыз телләренең барысында да бар.

Аға атамасының кулланылышы белән төрек һәм татар телләре, нигездә, аерылмыйлар. Безнең тикшеренүләр дә *аға* сүзенен эчтәлегендә, абый, абзый мәгънәләре белән бергә, хөрмәтләп, олылап мөрәжәгать итү мәгънәсә дә актив булуын күрсәтте [2, 59].

Билгеле булганча, төрки телләрдә эби, бабай төшенчәсә, күп кенә башка телләрдәге кебек, зур/өлкән ана, зур/өлкән ата тибындагы модель белән дә белдерелә. Татар телендә бу функцияда зур, олы, карт, дәү (*дәү эти*, зур *инәй*, *картина*, *олата*), төрек телендә – *büyük*, *ağa*, *cici* (*büyükbaba*, *ağababa* – дәүәти, *cicianne* – дәүәни) сүзләре кулланыла. *Аға* сүзенен мондый функциясе, аның мәгънә составындагы олы, бөөк компонентының тагын да үскән булуын, индивидуальләшә баруын күрсәтә.

Татар теленең көнчыгыш диалектларында *ирән* (ир, ир кеше) сүзе билгеле. М.Кашгаридә *eran* – ир, ир кеше, гаскәри; батыр сугышчы, иске татар язма әдәбияты әсәрләрендә *ирән* – ир кеше, батыр сугышчы: *Уны зариф һәм шәрәfli ирәнләрим* (Кыйссаи Йосыф). Идегәй дастанында: *Зир кадерен зирәкләр белер, Ир кадерен ирәннәр белер*. Чагыштыру өчен каракалпак фольклорындагы *гайберен/гайып ерен* (кешеләрне һәм хайваннарны яклаучы) сүзләрен китерергә мөмкин. Төрек телендә *eren* – ирән, изге кеше мәгънәсендә кулланыла. Бу исә татар телендә киң таралган *гайбирән* < *гаубирән* (мифик жан ияләре) сүзе составында *ирән* сүзенен эчтәлеген тирәнрәк аңларга ярдәм итә. Безнең

фикеренбезчә, *ирән* сүзе кайчандыр каһарман, затлы ир кеше мәгънәләрен белдергән һәм шуннан фольклорда, мифологиядә күзәтелә торган мәгънә күчешләре барлыкка килгән.

Төрек теле белән уртақ диалекталь сүзләрнең кайберләрендә төрле мәгънә күчешләре күзәтелә: төр. *salak* – аңгыра, тинтәк, тат. *салак* – шапшак, жыйнаксыз, төр. *incik* – тез, балтыр сөяге, тат. диал. *жчинчек/йенчек* – аяк йөзе, балтыр сөяге, төр. *gargara* – голт-голт йоту, тат. диал. *гыргырага килү* – хәлдән таю, жәфалану, төр. *ergen* – өйләнмәгән, буйдак, тат. *иркен* мул, азат, бәйсез, киң, ачык һ.б.ш. Төр. *bilek* – тат. беләзек, төрекчә *rabiç* – аяк киеме, ә татар теленең тархан, калда, карсун сөйләшләрәндә *бәбеч* – читек, башмак, читек-кәвеш мәгънәләрендә.

Кайбер сүзләр мәгънәләре ягыннан берберсенән шактый ерак торалар, төр. *ardak* – эчтән чери башлаган агач, тат. *ардак* – кадер, хөрмәт, төр. *alçak* – түбән, тәбәнәк, әхлаксыз, ямьсез, астагы, аскы, түбәнлекле, тат. *алчак* – якты чырайлы, ягымлы, ачык йөзле һ.б.ш. Төрек телендәге *pişman* (үкенүче, пошынучы) сүзе татар телендәге *пошаман* (хәвефле уйлар), *пошаманга төшү* (шомлану, борчылу) сүзе белән тамырдаш.

Төрек һәм татар телләре өчен уртақ булган сүзләрнең кайберләре татар телендә яисә аның сөйләшләрәндә кушма яки парлы сүзләр составында сакланып калган. Мәсәлән, төрекчә *uşak* сүзе пермь сөйләшендә, мишәр диалектында һәм аның йогынтысында шәкелләшкән башка кайбер сөйләшләрдә *ыланшак* (әд. бала-чага) сүзе составында сакланып килә. *Uşak* сүзе борынгы төрки телдә үк вак мәгънәсендә теркәлгән. Хәзерге көндә азәрбайжан (*ушаг* – бала), кыргыз (*ушак* – вак, *улан-ушак* – үсмер егет, *оглан-ушак* – бала-чага) телләрендә бар.

Шундыйлардан тагын *саға* сүзен күрсәтергә мөмкин. Үл төрекчә *бала* мәгънәсендәге мөстәкыйль сүз. Татар телендә *бала-чага* парлы сүзе составында сакланган; тагын татар теленең мишәр диалектында бәрән, эт, мәче, дуңгыз, куян баласы, бал корты йомыркасы мәгънәләрендә күзәтелә.

Төрек теле белән уртақ диалектизмнарның бер өлеше татар телендә сирәк очрый һәм аларның таралыш ареаллары бик чикле. Шул ук вакытта алар төрек телендә актив кулланышта. Мәсәлән, *уртак* (чистай керәшеннәре сөйләшендә генә теркәлгән) – бергә эшчәнлек

итә торган кешегә эндәшү сүзе, төрек телендә *ortak* – эшне уртақ оештырган кешеләрнең һәрберсе. Минзәлә сөйләшенең көньягында *ахи* – дус, ахирәт дус, ерак туган тиешле, төрекчә *ahi* – ир кардәш, ир туган, агай-эне, һөнәрчеләр берлеге әгъзасы. Мамадыш сөйләшендә *мин-минлекле*, төрекчә – *benbensci* бер үк мәгънәдә. Минзәлә сөйләшендә *түрәләп* – бөтен йолаларын, кагыйдәләрен жиренә житкереп (мәсәлән, кияүгә чыгу, бала табу), төрекчә *töre* – әдәп-инсаф кагыйдәләре [1, 444].

Шундыйлардан тагын *sagır* – чуқрак

kulaq kiri – колак бугы, *don* – һәртөрле киём (көнчыгыш диалектларда шулай ук) һ.б. сүзләренә күрсәтергә мөмкин.

Төрөк телендә кайбер татар сүзләренең тамыр формалары яшәп килә. Мәсәлән, татар телендәге *сөлге* сүзе төрек телендәге *sil*- тамырыннан булырга тиеш. Димәк, лексиканы төрек теле белән чагыштырма өйрәнү кайбер татар сүзләренең этимологиясен ачыкларга ярдәм итә.

Шулай итеп, төрек һәм татар телләре өчен уртақ булган сүзләренә тикшерү әлеге телләрнең тарихын өйрәнү өчен әһәмиятле мәгълүматлар бирә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Төрөкчә-татарча сүзлек. – Казан-М.: Инсан, 1998.
2. Рамазанова Д. Термины родства и свойства в татарском языке. – Казань, 1991.

© Алиева А.Х., 2009

РИЗА ФӘХРЕТДИНОВНЫҢ “НАРИМАН СӘЯХӘТЕ” ӘСӘРЕНЕҢ ЖАНР БУЛАРАК ҮЗЕНЧӘЛЕГЕ

Әнисә Алиева

ӘНИСӘ ХӘНИФ кызы АЛИЕВА – филология фәннәре кандидаты, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты текстология бүлегенең баш гыйльми хезмәткәре, Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре. Күпсанлы фәнни хезмәтләре татар әдәбияты тарихы һәм текстология фәне өлкәсенә карый.

Алиева А.Х. Жанровые особенности произведения Ризы Фахретдинова “Путешествие Наримана”.

Статья посвящена анализу рукописного труда выдающегося ученого-просветителя, писателя, общественного деятеля Р. Фахретдинова (1859-1936).

XIX гасырның икенче яртысыннан башлап татар халкы тарихы һәм әдәбиятына мөнәсәбәтле тарихый һәм әдәби истәлекләренә жыйнау, туплау һәм системага салу эше активлашып китә. Шушы юнәлештә Х.Фәезханов, К.Насыйри, Ш.Мәржани аеруча тырышлык күрсәтәләр. Бу әһәмиятле эшкә татар халкының күренекле галиме Ризәтдин Фәхрәтдинов (1859-1936) та кушылып китә һәм гаять зур, әһәмиятле өлеш кертә. Ул үзен күпкырлы талант иясе, библиограф-галим итеп таныта. Аның 1898-99 елларда язылып 1900-08 елларда дөнья күргән, 16 китаптан торган 2 томлы “Асар” дигән библиографик сүзлегә бүгенге көндә дә үзенең кыйммәтен жуйганы юк [1]. Бу хезмәткә белән галим, тарих, әдәбият, мәгариф өлкәсенә кара-

ган мәсьәләләргә тәнкыйтьчән карап, анализлап тикшерүче буларак, заманы өчен баялап бетергесез тирән мәгълүмат бирә (“Асар”ның басма өчен хәзерләнгән 3нче һәм 4нче томнарының кулъязма нөсхәләре 1965 елда Уфадагы Диния нәзарәте архивында табыла. Хәзерге көндә бу кулъязмалар Россия Фәннәр академиясенең Урал Фәнни үзәгендә Башкортстан Тарих, тел, әдәбият институты китапханәсендә саклана).

Үз халкының тарихы, мәдәнияте белән кызыксыну Риза Фәхрәтдинов ижатында төрле яклап чагылып таба. Әле мэдрәсәдә укыган чагында ук (10-12 яшьләрдә), ул әдәбият һәм кулъязма истәлекләр белән мавыга башлый. Мәсәлән, 1903 елда үзе әзерләп, редакцияләп бастырып чыгарган “Исмәгыйль сәяхәте” дигән китапка керештә ул

болай яза: "... «сәяхәтнамә» минем кулыма алган беренче әдәби эсәр иде. Бу китап әле дә, моннан утыз ел элек булган кебек (димәк, 1870 елларда беренче мәртәбә танышкан була) миндә онытылмаслык хатирәләр уятты. Аны укыганда мин гажәпкә калдым, жирдә тормыш ничек үзгәрә, кешеләр никадәр күп кыенлыктар күргәннәр, газап кичергәннәрен аңладым", – ди [2, 4].

Р.Фәхретдиновның үзе жыйнап, шәрехләп бастырып чыгарган сәяхәтнамә жанрындагы кулъязмалардан аеруча игътибарга лаеклылары итеп "Рихләтел Мәржани" (1897) (Ш.Мәржанинең 1880 елда Гарәбстанга хаж сәфәре) һәм "Исмәгыйль сәяхәте"н (1903) (Исмәгыйль Бикмөхәммәтовның 1751-83 елларда Һиндстан һәм Гарәбстанга сәфәре) күрсәтә алабыз. Әдип бу басмаларны бик жентекле итеп эзерли. Аларны күп төрле белешмәләр, шәрехләр белән баета, маршрутны географик карталар белән чагыштырып тикшерә. Аның гарәп сәяхәтчеләре Әхмәд ибне Фадлан, Ибне Гарәбша, Ибне Батута һ.б. сәяхәтләре турындагы тикшеренүләре дә кызыклы фактлар белән баетып, мәсьәләне тирәнтен өйрәнә, белеп язылганнар. Ул аларның сәяхәтнамәләрен дә гарәпчәдән тәржемә итеп бастырып чыгара.

Ризаэтдин Фәхретдиновның сәяхәтнамәләре белән мавыгуы очраклы хәл түгел. Ул яшәгән үк шундый китаплар укырга ярата, укыган китапларыннан үзе кызыксынган һәм кирәксенгән урыннарын аерым дәфтәргә күчереп ала торган була. Еллар үткәч аларны үзенең фәнни хезмәтләрен язганда да файдалана.

Әдип гомеренең соңында Ш.Мәржанинең "Мөстәфадел-әхбар ..." китабы үрнәгендә үзенең "Юаныч" исемле 1200 биттән гыйбарәт булган, күләмле китабын яза. Нинди генә мәсьәләләргә күтәрми ул бу китабында: әхлак-тәрбия, тормыш-көнкүреш, гаилә, никах, дуслык, сугыш, тынычлык, хөкүмәт, дүләр житектеләре, суд эшләре, коллык, хөррият, шагыйрьләребезнең жырлары һәм шигырьләре, халык ижаты, этнографиясенә караган материаллар һ.б. [Эсәр матбугатта басылмаган. Россия Фәннәр академиясе Урал Фәнни үзәге Башкортстан Тарих, тел һәм әдәбият институты архивын-

да Риза Фәхретдинов фондында саклана [7нче Фонд, 16нчы саклау берәмлеге].

Безнең өчен аеруча кызыклысы – ислам сәяхәтчеләренең IX гасырдан башлап билгеле булган исемлегә китерелә: Сөләйман әл-Басрый, Хәсән бине Язид әс-Сәйрани, Әхмәд бине Фадлан, Әбү Дәләф Мәсгуд бине Мөһлия, Ибне Хаукаль, Әбү Хәмид әл-Гарнатый, Ибне Сәгыйд әл-Мәгъриби, Ибне Батута, Әүлия Чәләби (10 томлык сәяхәтнамәләре авторы, 40 еллык гомерен сәяхәттә

үткәрә һ.б.). Бу мәшһүр шәхесләренң тәржемәи хәлләре, кайсы кыйтгаларда һәм кайчан сәфәр йөрүләре, сәяхәтнамәләренең кайда саклануы хакында мәгълүматлар бирелгән [3, 141-143].

Үзебезнең татар сәяхәтчеләренең юлъязмалары турында да сөйләнелә. Безгә мәгълүм булмаганнары, әлбәттә, тагын да күбрәк дип, 27 исемдәге сәяхәтнамәнең исемлегә бирелгән. Шулай икән "Йөргән жирләрем, күргән илләрем" дигән үзе язган юлъязмасын да атап үтә. "Һижри белән 1344, милади белән 1926 елда Һижаз падишаһы Габделгазиз ибне Согуднең чакыруына күрә беренче ислам конгрессына катнашу өчен Мәккәи-Мөкәррәмәгә үзебезнең барып кайтуыбыз хикәят ителгән эсәр, 493 бит", – дип күрсәтә [4, 143-146]. Ләкин, ни аяныч, аның бу эсәре әлегәчә табылганы юк.

Риза Фәхретдинов гомере буена сәяхәт кылып, моңарчы булмаган жирләргә барырга, күрергә яраткан. Сәфәр вакытындагы юл мәшәкатләреннән дә авырсынмаган. Аның Казанга (1886), Болгарга (1900), Петербургка (1888, 1914, 1925), Сембер губернасына (1914), Финляндиягә (1914) һәм башка жирләргә сәяхәтләре дә билгеле. Шундый йөрүләренң нәтижәсе буларак язылган "Сәмәрканд мусхәфе вә аның сәбәбеннән сәяхәт" дигән юлъязмалары да, басылмаган бик күп китаплары да, кулъязма эсәрләре белән бергә юкка чыккан булуы шулай ук бик кызганыч.

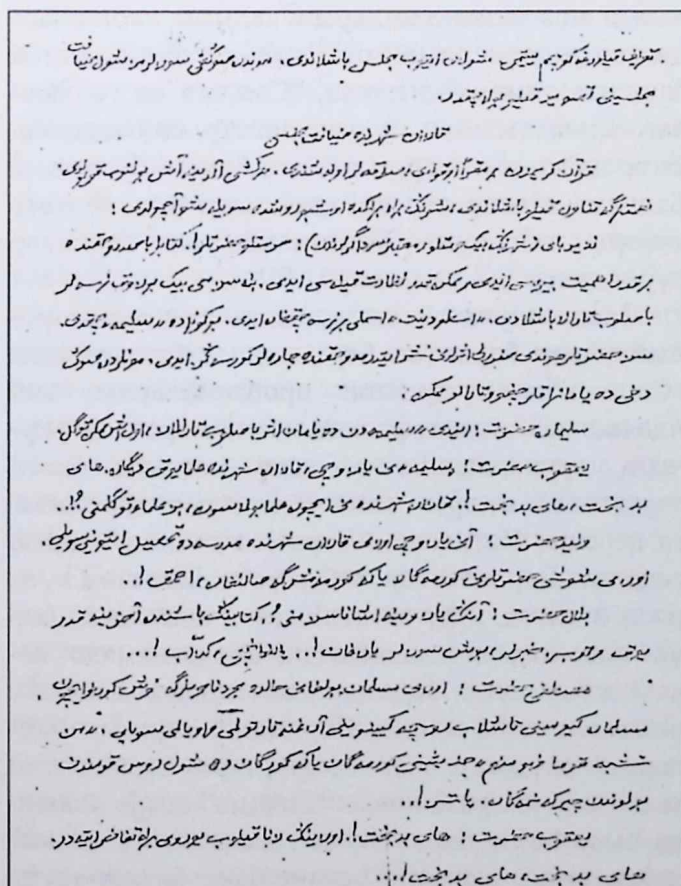
Үзенең "Юаныч" исемле китабында Р.Фәхретдинов 45нче мәҗлес (бүлек) итеп "Нариман сәяхәте" дигән эсәрен урнаштырган. Бу "Сәяхәтнамә" китапның 196а-209б битләрен алып тора (жәмгысы 28 бит). Текстның форма-

ты 15x30 см тәшкил итә. Һәр биттә 33әр юл. Бик пөхтә итеп язылган. Каллиграфиясе ачык, матур, жиңел укыла. Әсәргә кереш сүзен автор олы үкенеч, күңел төшенкелеге белән сугарылган рухта яза: “Бу рисалә басылып таралу өчен хәзерләнгән, хәтта матбагага дә бирелгән булса да, ... хөррияте кәлям (сүз иреге) вә хөррияте матбугат дигән сүзләрнең хәтта исемнәре дә калмау сәбәпле, басылмый вә таралмый калдылар. Бүгенге көнгә кадәр куллардан-кулларга күчеп йөрсәләр дә, озак яшәмәсләр, тәлиф вә заигъ булырлар (юкка чыгарлар). Биредә шул әсәрдән кайбер бабларын күчерәм. Морадым, асыл нөсхәләр тәлиф булганның бу бәгъзы берничәләре генә булса да минем шушы әсәремдә сәламәт калсыннар дип уйлау түгел, минем әсәрем һәм әсәрләрем һәммә әсәрләрдән элек юкка чыгуларына, хәтта исемнәре дә калмаячагына шөбһәм юк. Күп вакытлар үтәр. Ә мин бу язучыларны башкалар укырлар дип түгел, ә бәлки ялгыз үземә юаныч табу өчен генә яздым”, – дигән юлларга тап булабыз.

“Нариман сәяхәте” белән танышкан моңарчы әле очрамаган яңа күренеш, яңа стиль, яңа форма, ягъни жанр белән очраша-

быз. Сәяхәтнамә жанрының мөмкинлекләре арта, кысалары киңәя барганын күрәбез. Әсәр сәяхәтнамә жанры өчен хас булган традицион кереш белән башланып китә. Автор үзенәң гел житди эшләрдән арып, ялыгып китүен искәртә. Һәм “... яшел яфраклар, матур чәчәкләр уртасында булган сандугач та, ботактан ботакка күчә һәм чәчәктән-чәчәккә сикерүендә давам итә, шуның кебек житди нәрсәләрдән туктап, хикәятләр берлә ләззәтләнүне күңел арзу кыладыр. ... моның ише хикәятләре, кыйссалары, мажаралары сөйләү, күчереп язу ислам дөнъясында күптәннән килә торган һәм кабул ителгән күренеш”, – дип укучының күңелен жәлеп итә. Аннары Нариманның житди максатлар белән сәфәргә юнәлүен тасвирлый. Алга таба аның Казанда очрашулары, күргән-ишеткәннәре белән танышабыз.

Сәяхәтнамәнең азагы, бетем өлеше “Видагълашу” (“Сабуллашу”) дигән баш астында бирелгән. Нариман әфәнде, Казанда һәм шул тирәдәге авылларда кабер ташлары белән танышып һәм үзе өчен әһәмияте булган эшләргә тәмам иткәннән соң, Казандагы дуслары, белешләре белән сабуллашып кайтыр юлга чыга. Шул рәвешчә, формаль яктан эзлекле маршруты, башы һәм азагы булган сәяхәтнамә схемасы күзаллана. Риза Фәхретдинов “Нариман сәяхәте”н язганда юлъязмалар жанрына үзенчәлекле якын килеп эш итә. Бу әсәргә иҗат иткәндә ул сәяхәтнамә жанрын өлге итеп кенә алган, шуңа яраклаштырып язган. Нәтижәдә жанр эченә икенче бер жанр килеп кергән. Димәк, сәяхәтнамә жанры эчтәлек ягынан киңәя, ул тагын да зуррак максатка хезмәт итә башлый. Авторга әдәби һәм фәлсәфи, мәгърифәтчелек фикерләрен үткәрү, укучыга житкерү өчен сәяхәтнамә жанры бер форма, кыса гына өскорма функциясен генә башкара. Ә эчтәлек бөтенләй башка, эчтәлек бик үзенчәлекле, ул үзенә бер публицистик тәнкыйди эссенә, ижтимагый, әдәби полемиканы хәтерләтә. Биредә автор үзенәң укучылар арасында бик популяр бер әдәби әсәренә карата язылган рецензияләргә, тәнкыйди фикерләргә жавап, аңлатма, шәрехләр бирү формасында төзелгән текстын сәяхәтнамә кысасына салып тәкъдим итә. “Сәлимә” әсәрендә үткәргән идеясен алга сөрәп, эхлак, мораль-этик, мәгърифәт, әдәби, фәлсәфи һәм башка төр проблемаларны анализлай, укучыларга аңлатып бирә. “Нариман сәяхәте”нең “Сәлимә” рома-

“Нариман сәяхәте” әсәренәң бер бит

ны белән турыдан-туры бәйләнеше бар. Шуңа күрә “Сәлимә” әсәренә тарихына һәм кыскача эчтәлегенә тукталабыз.

1899 елда Риза Фәхретдиновның “Сәлимә яки гыйффәт” [5] дигән беренче романы дөнья күрә. Ул аны Казанда “Гафил бине Габдулла” псевдонимы белән бастырып чыгара. (Әдипнең ни өчен Гафил бине Габдулла псевдонимын файдалануын кызы Әсма Шәрәф истәлекләреннән табарга мөмкин). Мәгърифәтчелек реализмына хас булганча, автор романда идеал кеше (бу очракта хатын-кыз Сәлимә) образы турындагы үзенә күзаллавын чагылдыра. Мораль-этик проблемаларны күтәрә, заманы өчен иҗтимагый әһәмияте булган мәсьәләләргә алга чыгара. Алар түбәндәгеләр: 1. Тормыш өчен дини догмаларны гына белү җитми, фәнни белемнәргә үзләштерү дә мөһим. 2. Жәмгыятькә файдалы, чын кеше булу өчен белемле булу гына аз, яхшы эхлаклы булырга да кирәк. 3. Яшь буын халыкка, милләتكә хезмәт итсен дисәк, мәдрәсәләрдә укуту һәм тәрбия методларын үзгәртү ләзем. 4. Милләтне киләчәктә бәхетле итеп күрергә теләсәк, аны белемле һәм һөнәрле итәргә тиешбез. Ә моның өчен рус телен белергә һәм фәннәренә нигезләрен өйрәнү кирәк. 5. Кадимчеләр белән жәдитчеләр арасындагы мәгънәсез бәхәснә туктатырга вакыт. Чөнки киләчәктә хәзерге жәдитчеләр методы, фикере дә иске дип аталчак, ул чагында тагын да яңарак карашлар барлыкка килүе табигый, кебек диалектик фәлсәфә һ.б. шундый мөһим фикерләргә үткәрә. Әдип үзенә “Сәлимә”сен, нигездә, барлык мәгърифәтчеләргә хас булган ысулда иҗат итә: әсәрендә хикәяләнә торган вакыйгаларны сөйләүче кеше буларак, автор үзе алгы планга чыга, укучыга мөрәҗҗәгать итеп сүзен башлый. Автор әсәрдә бара торган вакыйгаларга, хәлләргә, персонажларына карата үзенә мөнәсәбәтне турыдан-туры белдерә бара. “Сәлимә” романын язуның сәбәбен Риза Фәхретдинов үзенчә болай аңлата: “Сәлимә” белән “Әсма”ны язуыма сәбәп роман тәртип итү генә түгел иде, бәлки күңелемә урнашкан файдалы фикерләргә үз телебездә язып, укучыларга ирештерү иде. Духовное собраниедә (Диния нәзарәттә) эшләвем аркасында, шул әсәрләр хакында язылган яхшы вә яман фикерләргә иркенләп ишетер өчен әсәргә үз исемемне куймадым, псевдоним белән генә яз-

ган идем, – ди. (Чынлап та “Сәлимә” әсәренә карата фикерләр төрле була. Яшьләр, бигрәк тә прогрессив карашлы шәкертләр аны яратып укыйлар). – Ләкин әсәргә яманлап, гаеп итеп язган фикерләр дә күп булган. Хәтта Духовное собрание исеменә авторны гаепләп зур жалоба (шикаять) язганнар” [6, 48]. Әсәргә карата язылган тәнкыйди бәяләмәләр “Шура” журналында да басылып чыга [7, 536-540]. Ләкин Риза Фәхретдинов моңа эллә ни игътибар итмәскә тырыша, киресенчә “Шура”да үзе дә, тагын яшерен имза белән: “... “Сәлимә” белән “Әсма” минем яшь вакытымның ядкярләре һәм дә эчемдәге моң-зарларымны, хәсрәт-кайгыларымны уртаклашкан сердәшләремдер, шул әсәрләрдә ... булган кимчелекләргә күрсәтүчеләргә каршы сүз сөйләүне артык нәрсә хисап итәм. Ни кадәр тырышып та Ләйләнең кимчелекләрен Мәжнүнгә күрсәтә алмаганнар иде. Мин дә шул Мәжнүн кабиләсеннән бер кеше...” [8, 540], – ди (журналда авторның исеме: Гафил бине Габдулла). Шулай булгач, Риза Фәхретдинов бу тәнкыйи сүзләргә карата: “мин барыбер үз фикеремдә калам” кебек мәгънәдә җавабын бирә. Ә чынлыкта исә замандашларын кадимки карашлардан арындыра алмавына, жәһаләт богавыннан азат итә алмавына көенә. “Сәлимә”не голямалар жәмәгатеннән булган затлар сөймәделәр. Әгәр дә минем әсәрем икәннән белгән булсалар, башыма кыямәтләр кубарачаклар иде. Фәкать авторы мәгълүм булмаганлыктан беркадәр сүрелделәр”, – дип яза [9, 36].

Менә шундый ситуациядә, күңелен шундый уйлар борчыган бер мәлдә Р.Фәхретдинов “Сәлимә”дә күтәрелгән проблемаларны, төп идеяне тагын да тәфсилле итеп, шәрехләп укучыга, замандашына җиткерү максаты белән сәяхәтнамә жанрын кыса итеп алып полемикага керешә. Нәтижәдә “Нариман сәяхәте” дигән әсәр туа. Һәр ике әсәр дә бер үк идеяне алга куеп иҗат ителгән, идея-эстетик яктан алганда да бер үк максатка юнәлдерелгән. Сәяхәтнамәдә вакыйга төп герой Нариман исеминнән сөйләнелә. Сәяхәтче сыйфатында Нариман Казанның байлары, сәүдәгәрләре, хәзрәтләре җыйналган мәҗлестә утыра. Биредә “Сәлимә” әсәре хакында кызу бәхәс бара. Әлеге голямалар “Сәлимә” кебек яман, зарарлы әсәргә һәм башка шуңа охшаш әсәрләргә нәшер иттермәү, халыкка таратмау чараларын күрергә кирәк, диләр. Шак-

тый озак кызып бәхәсләшкәннән соң, арадан бер кеше сүз сорый. Ул үзен Сәйяр бине Габделхәй дип таныштыра. Үзе дә сәяхәтче икән. Бохарада белем алган, күп кыйтгаларда булган: Кашгар, Һиндстанның Лакнаур, Дәһли, Бомбей, Калькутта, Бенарис кебек борынгы шәһәрләрендә һәм зур культура үзәкләрендә, Мәккә вә Мәдинә, Димәшк, Бәйрут, Мисыр, Искәндәрия, Багдад кебек шәһәрләрдә һ.б. күп жырларда булган, күпне күргән, мәшһүр галимнәр белән очрашкан, алардан сабак та алган, гыйлем иясе дә икән үзе. Шушы персонаж исемнән автор “Сәлимә” турында сөйләнгән, язылган, әйтелгән тәнкыйть сүзләренә һәм каршы фикерләргә жавабын бирә. Ышанычлы, кире кага алмаслык дәлиләр белән оппонентларының әйткәннәрен кире кага, юкка чыгара бара. Романда үткәрелгән фикерләренә, төп идеяне яклап, тагын бер кат, үтемле мисаллар белән жәмәгәтчелеккә аңлатып бирергә тырыша. Шул исәптән әхлак мәсьәләсен дә, уку-ту системасын үзгәртү кирәклеке дә искәртә: “Истанбулда башларында чалма булган дин галимнәре арасында гарәпчә, фарсыча, румча, французча, немецчә телләренә үзләренә ана телләре дәрәжәсендә белүчеләр бар, үзем күрдәм, — ди. — Безнең шәкертләр дә русча өйрәнәп сөйли белсәләр нинди зарар күрерләр иде?” — ди. Автор үз халкын барлык өлкәдә дә алга киткән, заман, чор ихтыяжларына жавап бирерлек шәхесләр итеп күрергә тели. Белемле, әхлаклы, тәрбияле булу идеясен үткәрә.

Сәйяр бине Габделхәй: “Сәлимә...”не язучыны тәнкыйтьли, хурлый алмыйм, ди. Бәлки аның бик күп фикерләренә, хосусан, мәдрәсәләребездәгә дәресләренә вә ысулларны яңартырга кирәклеген баян иткән фикеренә тәмам кушылам”, — дигән сүзләр белән жыйналган халыкка “Сәлимә...” повестендә жәмгыять өчен һичбер төрле куркыныч фикерләр булмавын исбатлый, әсәрдәгә файдалы, прогрессив якларны күрсәтә.

“Сәлимә” өслүбендә язылган рисаләләренә нәшер иттермәү ижтиһадын күрү — дулаган атны туктату өчен койрыгына асылынуга охшый. Мондый эшләр хакында чара күрүне койрыктан түгел, бәлки баштан башларга кирәк. Голямалардан дүрт кеше романны укып, әчтәлеген тикшереп, файдалы урыннарын һәм зарарлы дип тапкан урыннарын аерып язып алсыннар, һәм голямалар жәмгыятендә тикшереп, зарарлы дип тапсалар, мөхәррирләр үзләре үк бастырмауга риза булырлар”, — дип сүзен тәмамлай.

Повестьтә күтәрелгән барча проблемаларны шулай тәфсиллә дәлилләгәннән соң, бәхәсне туктату, мәсьәләнең асылына төшенү өчен үзенә киңәшен бирә, ягъни редколлегия төзеп, шуның карамагына тапшырырга, дигән тәкъдим кертә.

“Нариман сәяхәте”ндә Риза Фәхретдинов, төп герой — бу очракта сәяхәтче Сәйяр бине Габделхәй — исемнән, янадан бер кат “Сәлимә...” повестендә күтәрелгән мәктәп-мәдрәсә, гаилә тәрбиясе, уку-укыту тәртипләренә яшь кешегә тәэсире һәм аның нәтижеләрен күрсәтү максатын куеп эш итә. Ул үз чоры әдипләренә карашларын уртаклашып, шул позициядән торып карый. Дөньяви белем, мәгърифәтнең кеше характеры формалашуда ролен, уңай үрнәк буларак тәкъдим итә, укучыга житкерә. “Нариман сәяхәте”ндә автор, мәгърифәтче әдип буларак, үз әсәренә танып-белү, мәгълүмат бирү вазыйфасын да йөкли. Иске фикерле, кадимче персонажларга контраст рәвештә укымышлы, күп нәрсәгә яңача карашлы, галим, белем-мәгърифәт иясе булган уңай образ каршы куелган. Әсәр полемикага корылган, диалог рәвешендә формалашкан. Әмма төп персонажның сөйләме урыны белән монолог рәвешен дә алган. Шушы ысул белән автор үз фикерен житкерергә тырыша. Яшьләргә мөрәжәгать итеп ул болай ди: “Сез, яшьләр, һәрвакыт саф, намуслы булыгыз. Холыкларыгызны бозмагыз, нәфесегезгә иярмәгез. Әдәп вә тәрбиядән аерылмагыз. Яман юлдашларга якын булмагыз. Дөнья, заманның хәйлә-мәкеренә алданмагыз, хур булмагыз. Намуслы булыгыз, намуслы булыгыз!”.

Икенче бер урында үзләштергән гыйлемнәренә тормышта практик файдалану, фәнни белемгә таянып эш итү кирәклеген искәртеп: “Хикмәт күп нәрсә белүдә түгел, белгән кадәр нәрсәдән файдалана белүдә. Хикмәт шунда”, — ди. Әлбәттә, әсәрдә автор күтәргән проблемаларны гыйлем, мәктәп-мәдрәсә, мәгърифәт кысаларында гына карау дәрәжә булмас иде. Биредә кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләр, этика-әхлак кагыйдәләре, аларның жәмгыять тормышындагы роле дә игътибар үзәгенә алынган. Бу сыйфатлар, бу мәсьәләләр бүгенгә көндә дә актуаль булып калалар.

Сәяхәтнамә жанрын әдәби әсәрләр ижәт иткәндә файдалану факты моңарчы да очрый. Кайчак сәяхәт жанры әсәренә эченә кереп китә, геройның ят жырларда, таныш булмаган кыйтга-

ларда төрле мажаралы ситуациялардагы хәлләре мавыктыргыч итеп тасвирлана. Мәсәлән “Мен дә бер кичә”дә “Сәяхәтче Синдбад” һ.б. шундый сюжетлар тулып ята. XVIII гасырда ук төрек әдәбиятыннан кергән “Каһарман катыйль” дастанын да әдәби сәяхәтнамә дип әйтә алабыз.

Әдәбият тарихында бер жанр эчендә, аны үстөрөп, икенче жанрга караган әсәрләр иҗат итү дә юк түгел. Мәсәлән, “Ханәкә солтан бәете”н алышты. Ул бит мәгънәсә ягыннан эпоска якын кин пландагы, кин понарамалы әсәр. Безнең көнгә килеп житкән мәгълүм текст шушы зур эпик характердагы әсәрнең бер өзеге генә дигән карашлар да бар.

.....

Госман бер хафиз кызы идем,
Ханәкә солтан атлы идем,
Сахтиян кимәс наз идем,
Чабата тапмый барамын.

Госман бер хафиз кызы идем,
Ханәкә солтан атлы идем,
Шикәр лә капмас наз идем,
Сохарый тапмый барамын.

Госман бер хафиз кызы идем,
Ханәкә солтан атлы идем,
Ефәк тә тотмас наз идем,
Тезген тотып барамын.

.....

Бу әсәрдә Казан ханлыгы юк ителгән халыкның никадәр авыр фажиға кичүе аңлашыла. Ватаны хәрабә хәленә килгән, җимерелгән, яндырылган, илнең сакчылары, асыл егетләре юк ителгән. Шулар халыкның яклаучысыз калган иркә, назлы кыз баласы тоткын ителгән, ач-ялангач, дошман кулында кол хәлендә калган.

Әсәрдә, Мәскәү Казан ханлыгын җимергәч, Идел һәм Урал буенда яшәгән халыкларның, бигрәк тә татарларның олы фажиғасы сурәтләнә. Әсәр барлыкка килгән чорда шушы трагизмны, олы фажиғаны тасвирлаган эпос язарга заказ бирүче хөкемдар да булмый, җәмгыятьнең иҗтимагый хәле дә бик аяныч була.

“Ханәкә солтан бәете” шундый гадәттән тыш хәлдә, авыр вазгыятьне, чынбарлыкны фажиғалә бәет кысасында гәүдәләндергән, халык тарихына, милләт язмышына караган проблемаларга, иҗтимагый вакыйгаларга нигезләнгән, кин планлы драматик әсәр ул. Биредә дә жанрлар үзара керешеп, аралашып киткән. Димәк, бәет кысасында эпоска тиң зур тарихый вакыйгалар бирелгән. Бу хәл “Ханәкә солтан бәете”н композицион үзенчәлегә ягыннан “Нариман сәяхәте”нә якынайта.

Әдәбияттан мондый күренешләргә мисалларны тагын да китерергә мөмкин булыр иде. Кайбер сыйфатлары, жанр үзенчәлекләре охшаш булса да, “Нариман сәяхәте” үзеннән алда язылган әсәрләрнең берсен дә кабатламый. Ул үзенчә яңа, оригиналь калыпта иҗат ителгән.

Билгеле булганча, XX йөз башы татар әдәбияты жанрларының аныклау процессы, формалашу чоры буларак сыйфатлана. Сәяхәтнамә жанры да искечә генә түгел, бер калыпта гына калмый. Бу чорда әдәбиятның йөзен эзләү бара, күп төрле жанрлар барлыкка килә. Шуңа да төрле жанрларның бер-беренә керешеп китү очраклары да күзәтелә. Әдипләр әйтергә теләгән фикерләрен үтемлерәк формада ирештерү өчен төрле жанрларга, аның да төрле формаларына мөрәҗғәгать итеп карыйлар, эзләнәләр. Димәк, сәяхәтнамәләр жанры да эволюция, үсеш-үзгәреш кичерә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ризәтдин Фәхрәтдин. Асар, 1 жилд. – Казан, Оренбург, 1900-1904; 2 жилд. – Оренбург, 1905-1908 (гәрәп графикасында).
2. Исмәгыйль сәяхәте. – Казан, 1903.
3. Фәхрәтдин Р. Ислам сәяхәтчеләре/ Болгар вә Казан төрекләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993.
4. Фәхрәтдин Р. Шимал төрекләреннән булган үз сәяхәтчеләребезнең сәяхәтнамәләре/ Болгар вә Казан төрекләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993.
5. Гафил бине Габдулла. Сәлимә яки гыйффәт. – Казан: Тип. Б.Л.Домбровского, 1899.
6. Әсма Шәрәф. Әткәем турында истәлекләр/ Ризәтдин Фәхрәтдин. Фәнни биографик җыентык. – Казан: Рухият, 1999.
7. Кубкинский. Сәлимә яки гыйффәт (Гафил бине Габдулла әсәре. Үткән юлга бер караш)// Шура, 1917, № 23-24.
8. Фәхрәтдин Ризәтдин. [Кубкинский тәнкыйте мөнәсәбәтенә карата] // Шура. – 1917, № 23-24.
9. Ризәтдин Фәхрәтдин. Тәрҗемәи хәлем/ Ризәтдин Фәхрәтдин. Фәнни биографик җыентык. – Казан: Рухият, 1999.

УФА ШӘҺӘРЕНДӘГЕ ТАТАР ЗИРАТЫ ДӨРБӘЛӘРЕ

Марсель Әхмәтжанов

МАРСЕЛЬ ИБРАҺИМ улы ӘХМӘТЖАНОВ – күренекле археограф, әдәбият белгече, филология фәннәре докторы, академик. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының кулъязмалар һәм фәнни архив фонды мөдире. Кол Гали исемендәге халыкара һәм Ризәддин Фәхрәтдин исемендәге премияләр лауреаты.

Ахметзянов М.И. Склепы татарского кладбища города Уфы.

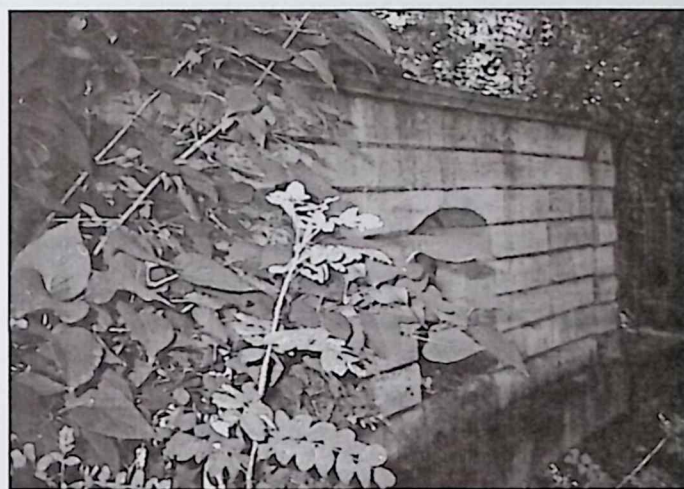
В статье представлены результаты обследования трех склепов в ходе эпиграфической экспедиции 2005 года.

Уфа шәһәрәндәге татар зиратында бүгенге көндә өч дөрбә саклана. Дөрбәләр 2005 елның июлендә эпиграфик экспедиция барышында өйрәнелделәр.

Беренче дөрбә

Әлеге кабер өсте корылмасы Касыйм шәһәрәнең яңа татар зиратындагы XVIII-XIX йөзләрдә корылган дөрбәләр белән бер стильдә эшләнгән. Ике шәһәрдә дә дөрбәләр түбәсез, ачык бина итеп корылган.

Уфа зиратындагы ике дөрбәне бер фамилиягә нисбәтләп була. Без аны шулар янында очраклы гына сакланып калган Өммегөлсем Сөләйман кызы Дәүләткилдиеваның (1828-1905) эпиграфик язмасына нигезләнеп Дәүләткилдиев кнәзләренке дип саныйбыз. Өммегөлсем ханым Батыргәрәй бине Шаһингәрәй Тәвкилинең хатыны булган. Ягъни тарихтагы атаклы Себер, Касыйм ханна-

Дөрбәнең конбатыш ягы күренеше

ры нәселеннән булган, Казакъстанны Русиягә кушуны оештырган Тәфкилевләр токымы булып чыга. Таш язмасы каллиграфик итеп кара мәрмәргә уелып эшләнгән.

Дөрбәнең озын ягы 433 см, тар ягы 422 см, биекlege 190 см. Стена калыңлыгы 34 см, стеналар уртача 18x34x80 см зурлыктагы шомә итеп кисеп эшкәртелгән ак ташлардан корылган. Дөрбә бетон нигез өстенә утыртылып, таш плитәләрдән сигез ниргә биеклеп тәшкил итә.

Дөрбәнең озын яклары астыннан 20 метр чамасы озынлыктагы ике янәшә платформа уза. Күрәсең, бу платформалар ерак перспективаны күздә тотып, Дәүләткилдиевләр фамилиясенә уртак каберлеге итеп урын тоту өчен корылганнардыр.

Беренче дөрбә белән икенче дөрбә арасын – Дәүләткилдиевләр каберләре арасын-

Дөрбәнең көнчыгыш ягы күренеше

дагы жирне – Уфаның хәзерге бер түрәсе үзләштереп өлгергән инде.

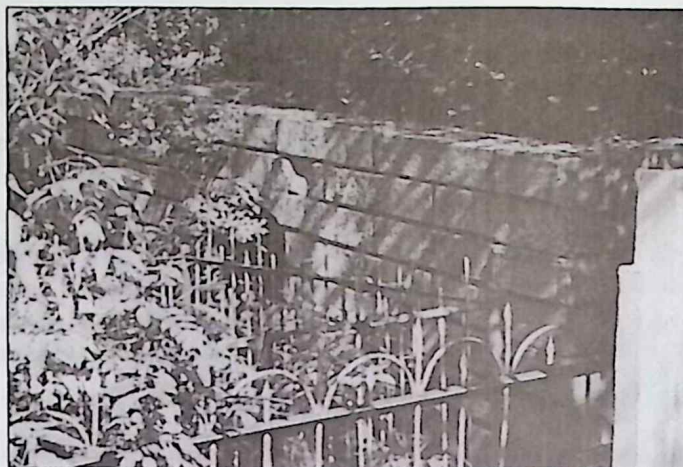
Дөрбәнең озын, Агыйделгә карап тора торган ягындагы стенаһында бер тәрәзә уемы бар. Аның зурлығы 72x81 см. Аңа тимер рәшәткә урнаштырылған. Тәрәзәгә каршы як стенада ишек уемы эшләнгән. Аның зурлығы 80x114 см тәшкил итә. Уемның уң ягында ишек элөп кую өчен күгәннәр сугылған. Хәзер дә ике күгән күренеп тора. Тәрәзә һәм ишек бинаның эчке климатын саклау өчен мөһим роль уйный. Стеналар өстенә, беркадәр чыгарылып, 6 см калыныкта, тышкы кырлары тирән итеп ярым түгәрәк рәвешендә уелған плитәләр тезелөп куелғаннар һәм алар кәрниз тәәсирен калдыралар. Бу плитәләр өстенә юка плитәләр һәм измә ярдәмендә стена буйлап ике яклы кыек түбә рәвешендә явымнардан саклау корылмасы эшләнгән. Бу өстәмә корылма стенадан 16 сантиметрга югары күтәрелөп тора. Почмак плитәләр баскычлап урнаштырылғанга күрә, үзенә бер архитектура алымы булып бинаның күренешен жанландыралар.

Бүгенге көндә дөрбәнең хәлө тәзәтүгә мохтаж. Стена өстендәгө корылмалар ватылып төшөп, стенаның өстө ялангачланып калған. Бинаның эчө чүп-чар, тимер-томыр белән тулған, кабер өстө тумбалары ташлап мәсхәрәләнгән.

Икенчө дөрбә

Икенчө дөрбә беренчесенә бик охшаш. Чөнки алар икесө дә бер нигөз өстенә, уртача 16,5x33x71 см зурлыкта кисөп, шомартып эшләнгән плитәләрдән өөлгән. Дөрбәнең озын ягы 445 см, тар ягы 422 см, биөклеге платформа өстеннән 135 см, сигөз ниргә плитәләрдән өөп эшләнгән.

Агыйделгә караған стенада жылләтү өчен 72x82 см зурлыктагы тәрәзә уемы ясалған. Уемга ныклы метал рәшәткә куелған.

Дөрбәнең төньяк ягы күренешө

Тәрәзәгә каршы яктагы стенада ишек уемы эшләнгән. Ишек уемы беренчө дөрбәдәгө кебек үк платформадан башлана.

Дөрбәнең көньяк ягы күренешө

Бинаның эченә, мәөтләр хатирәсен хурлап, Уфа халкы чүп тутырган. Икенчө дөрбә янына куелған борыңгы язулы кабер ташының өслөгө кырылып, укырлыгы калмаған.

Өченчө дөрбә

Бу корылманың, бәлки, дөрбәләр системасына кертү өчен кайбер үзенчәлектәрө житмидер. Шулай да, аның кызыл кирпичтән эшләнгән зур габаритлы дүрткырлы дүрт бағанасы һәм массив чуен биөк рәшәткәләрө аны дөрбә корылмасына якынайта. Каберө өстенә куелған таш күренми.

РӘВЕШЛӘРНЕ ӨЙРӘНҮ ТАРИХЫННАН

Гөлнара Шакирова

ГӨЛНАРА РАСИХ кызы ШАКИРОВА – 2006 елда Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының татар филологиясе факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә шул ук уку йортының татар тел гыйлеми бүлгә аспиранты, профессор Чулпан Харисова житәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Шакирова Г.Р. Из истории изучения наречий.

В статье рассматривается история изучения наречий в татарском языкознании с первых грамматик, вышедших в начале XIX века, до сегодняшних дней.

Татар тел белемдә рәвеш сүз төркеме үзенчәлекле урын алып тора, башка сүз төркемнәре белән чагыштырганда соңрак формалашкан дип исәпләнелә. Татар телендә рәвеш һәм башка сүз төркемнәре арасында торучы сүзләр рәвешләрнең бүгенге көндә дә үсештә булуын күрсәтә (Д.Г. Тумашева, З.М.Вәлиуллина, Ф.М.Хисамова, Ч.М. Харисова һ.б.).

Татар тел белеме үсеше тарихында бу сүз төркеме галимнәрнең игътибарын һәрвакыт җәлеп итеп торган. Бу мәсьәләгә кагылышлы фәнни әдәбиятны күзәтү нәтижәсендә без түбәндәгеләрне ачыкладык. Татар телендә рәвешләр XIX гасыр башында өйрәнелә башлый. И.Гиганов, А.Троянский, К.Насыйри, Г.Нугайбәк, Г.Алпаров, М.Корбангалиев, В.Н.Хангилдин кебек галимнәребезнең хезмәтләрендә әлеге сүз төркемен тикшерүгә аеруча зур урын бирелә. Беренче татар грамматикасы авторы И.Гиганов рәвешнең аерым сүз төркеме икәнлеген искәртеп үтә, “Татар теле грамматикасы” исемле хезмәтендә “рәвеш – фигыльләр һәм исемнәр алдыннан килеп, төрле хәлләрне белдерүче сүз төркеме”, дип билгели [1, 176]. Галим рәвешләрне уңжиде мәгънә төркемчәсенә аера. Болар: вакыт, сыйфат, урын, микъдар, сан, тәртип, юклык, охшау, икеләнү, тизлек, төрлелек һ.б. рәвешләр. Бу урында И.Гигановның рус теле грамматикасына нигезләнүен билгеләп үтәргә кирәк [2]. Түбәндәге мисаллар да моны раслап тора: *яхшы – хорошо, иң – прежде, шулай – так, юк – нет, мәнә – вот, чык – вон* [1, 177-178]. Шулай итеп, әлеге сүз төркеменә кергән сүзләр арасында сыйфат, фигыль, кисәкчә, алмашлык һәм рус телендә өлешчә рәвеш мәгънәсен белдергән

башка сүзләр бар.

А.Троянский үзенең грамматикасында рәвешләрне И.Гиганов кебек үк диярлек классификацияли [3, 130]. Ә икенче басмада рәвешләрнең “эш яки билгенең билгесен яки хәлен белдерүче сүзләр” булуы турында хәбәр итә [4, 64]. Күргәнебезчә, әлеге билгеләмә рәвешләрнең бүгенге грамматикалардагы билгеләмәсенә бик якын тора. А.Троянский рәвешләрнең 12 төркемчәсен аерып күрсәтә, аларга әлеге сүз төркеменә кергән сүзләрдән тыш исемнәр, сыйфатлар, бәйләкләр, алмашлыклар, кисәкчәләр һәм модаль мәгънәле сүзләр дә кергән. Алар арасында, мәсәлән, *юк, мәнә, ни өчен, кебек, әллә* һ.б. сүзләр бар [4, 64-68]. Авторларның рәвешләргә хас булган гомум билгеләрне анык кына күрсәтә алмавын моның сәбәбе итеп танырга мөмкин.

Татар халкының күренекле мәгърифәтчесе К.Насыйри исә рәвешләрне бәйләк һәм бәйләк сүзләр белән бергә карый. Галим аларны ун төркемчәгә бүлә: сорау (*кайда? ничә? кайчан?*), вакыт (*кичә, һәркайчан, төнлә*), урын (*монда, анда, эчтә*), күләм (*аз, күп, якын*), билге (*яхшы, акрын, тиз*), раслау (*шулай, әйе, алай*), юклык (*түгел, юк*), чикләүче (*генә, гына, кенә*), дәрәжә (*каты, бик*) һәм чагыштыру (*кебек, -дай, сыман*) [5, 9]. Бу грамматикада рәвешләр арасында хәзерге грамматикаларда мөстәкыйль һәм ярдәмче сүз төркемнәренә кергән кайбер сүзләр дә күзәтелә (*кебек, генә, гына* һ.б.).

Шулай итеп, XIX – XX гасыр башында руслар өчен язылган татар грамматикаларында рәвешләрне тасвирлау рус грамматикалары үрнәгендә бара дияргә мөмкин. Рәвешләр фигыльләр һәм исемнәр алдыннан килеп, жөмләдә төрле хәлләр вазыйфа-

сын үтәүче сүзләр буларак күрсәтелә.

1895 елда Казан университеты типографиясендә К.Насыйриның “Әнмүзәж” исемле хезмәте дөнья күрә. Әлегә грамматиканы язуда авторга гарәп һәм рус лингвистика мәктәпләренең йогынтысы сизелә. Ләкин галим аларның берсенә дә суыкларча иярми, ә татар теленә хас булган үзенчәлекләренә исәпкә алып өйрәнә. “Әнмүзәж” хезмәтендә К.Насыйри рәвешләренә “зарыф” дигән термин белән атый һәм “...эш яки хәлне билгеләү өчен кулланылуын” искәртә [6, 133-134]. Галим фикеренчә, “зарыф” икегә – вакыт рәвешләренә (“зарфы заман”) һәм урын рәвешләренә (“зарфы урын”) бүленә [6, 134]. Вакыт рәвешләренә К.Насыйри *бүген, көндөз, төнлә, әле, иртә белән, яз көне* кебек сүзләренә кертә [6, 134]. Ә урын рәвешләренә *анда, монда, шунда, тегендә, эчтә, тышта, уңда, артта, алда* кебек мисаллар китерә [6, 139]. Күргәнебезчә, әлегә мисаллар арасында мәгънәләре буенча рәвешләргә якын торган кайбер башка сүз төркемнәре дә очрый.

Г.Нугайбәк грамматикасында рәвешләр “житәкчеләр” дип атала һәм аларның урынны, вакытны, эш-хәлнең рәвешен белдергән сүзләр булуы күрсәтелә [7, 68], әлегә сүзләренң фигыльләренә ачыклап килүе ассызыклана. Галим, беренчеләрдән булып, татар телендә рәвешләренң төрләнми торган сүз төркеме булуын билгели. Ул хәл фигыль (*карый бардым*) һәм инфинитив (*карарга бардым*) формаларын да рәвеш сүз төркеменә кертә карый. Ясалышлары буенча галим аларны икегә бүлә: “билгелек” һәм “тормышлык” рәвешләре. Беренче төркемгә ничек? сорагына җавап биргән (*тиз йөри, татарча сөйләшә*) рәвешләренә, ә икенчесенә – “күрсәтү өчен йөргән” рәвешләренә (*төнлә кайтты, югарыда тора*) кертә [7, 69]. Шуны да искәртәргә кирәк, әлегә грамматикада рәвеш сүз төркеменә китерелгән мисаллар арасында бәйләгеч һәм модаль мәгънәле сүз төркемнәренә караган сүзләр инде күзәтелми.

Г.Ибраһимовның “Татар сарыфы” исемле хезмәтендә сүз төркемнәрен өйрәнүгә зур игътибар бирелә. Анда рәвешләр сыйфатлар белән бергә карала. Автор аларның бер сүз төркеме булуын искәртә [8].

М.Корбанғалиев белән Р.Ғазизов язган чагыштырма грамматикада исә рәвешләр ярдәмче сүзләр составына кертәп карала [9]. Әлегә хезмәттә рәвешләренң мәгънәләре буенча төркемчәләргә бүленүе рус грамматикаларына нигезләнгән. Авторлар татар телендә рәвешләренң морфологик яктан

азрак үсеш алуын һәм шулай ук башка телләрдәгә рәвешләргә татар телендә сыйфатлар белән исемнәренң дә туры килүен искәртәләр. Бу хезмәттә рәвешләргә кергән сүзләр тамыр (саф) һәм ясалма рәвешләргә аерыла. “Тамыр рәвешләр дип эш яки хәлнең үтәлү рәвешен яки билгесен белдерүче сүзләр атала” [10, 97]. Ясалма рәвешләргә *-лай, -ләй (тереләй), -лата, -ләтә (акчалата), -ча, -чә (татарча)* кушымчалары ярдәмендә ясалган сүзләр кертелә. Мәгънә төркемчәләрен тикшергәндә, мисаллар арасында *-ын (кышын)* кушымчалы рәвешләр дә очрый. Авторлар рәвешләренң мәгънә төркемчәләрен дә күрсәтәләр: урын (*кайда*), вакыт (*бүген*), сәбәп (*юкка*), раслау (*бар*), юклык (*түгел*), икеләнү (*балки*), билгеләү (*берәз*), сорау (*ничек*), чикләүче (*гына*). Галимнәр әлегә сүз төркеменә кергән сүзләренң жөмләдә төрле хәлләр булып килүен ассызыкыйлар. Алар фикеренчә, бу үзенчәлек рәвешләренә башка сүз төркемнәреннән аерырга ярдәм итә. Шулай итеп, М.Корбанғалиев белән Р.Ғазизов, беренчеләрдән булып, рәвешләренң жөмләдәгә вазыйфаларын билгелиләр.

Г.Алпаров фикеренчә, әгәр сыйфатлар исемнәренң рәвешләре булса, рәвешләр – фигыльләренң сыйфатлары [11, 55]. Галим рәвешләренң үзенчәлекле сүз төркеме булуын искәртә. Ул, беренчеләрдән булып, “рәвеш” терминын куллана һәм аларның түбәндәгә ясалу юлларын күрсәтә:

1) *-лай, -ләй* кушымчалары белән алмашлыктардан (*алай, болай, шулай, тегеләй, бөтенләй*) ясала;

2) *-лата, -ләтә* кушымчалары ярдәмендә башка сүз төркемнәреннән (*икеләтә, акчалата, көмешләтә, кичләтә, әйберләтә*) [11, 78] ясала;

3) *-тын, -тен, -ын, -ен, -н* кушымчалары ярдәмендә урын-вакыт сүзләреннән [12, 85] ясала. Күргәнебезчә, Г.Алпаров рәвешләренә ясалу ысуллары буенча төркемләүгә дә шактый зур игътибар бирә.

Шул рәвешле, XIX гасырдан башлап XX гасыр башларына кадәр татар телендә язылган грамматикаларда рәвеш аерым сүз төркеме итеп каралмый әле. Рәвешләргә билгеләмә биргәндә, авторлар әлегә сүзләренң лексик мәгънәләренә басым ясыялар.

XX гасыр башында чыккан хезмәтләрдә исә рәвешләр составына төрле хәл фигыльләр, инфинитив, алмашлыктар, сыйфатлар һәм ярдәмче сүзләр дә кертәп карала. Шул ук вакытта

рәвешләрнең төрләнми торган сүз төркеме булларына басым ясала. Ләкин кайбер рәвешләргә хас булган чагыштыру дәрәжәсе турында искә алынмый. Бары тик М.Корбангалиев һәм Р.Газизов грамматикасында гына әлеге үзенчәлек игътибарга алына [10]. Бу чор грамматикаларында рәвешләрнең ясалу ысуллары турында тулы мәгълүмат бирелә. Шулай ук рәвешләрнең жөмләдәге вазыйфалары билгеләнә. Әлеге сүз төркеменә кергән сүзләрнең жөмләдә төрле хәлләр булып килүләре турында әйтелә.

XX гасырның 30нчы елларында басылган грамматикаларда исә рәвеш башка сүз төркемнәре белән бер рәттән карала. М.Корбангалиев һәм Р.Газизовның 1932 нче елда дөнья күргән чагыштырма грамматикаларында рәвешләр ярдәмче сүз төркемнәре составыннан чыгарыла [9, 168]. Шулай ук Х.Бәдигов та үзенә хезмәтендә [13] рәвешләр эш-хәлнең үтәлү рәвешен, урынын һәм вакытын белдергән сүзләр эчендә булуын күрсәтә. Әлеге сүзләрне сыйфатлардан аера торган билге итеп түбәндәге үзенчәлекне атый: рәвешләр фигыльләр белән бәйләнешкә керәләр һәм ничек? соравына җавап бирәләр [13, 83]. Нәтижәдә, әгәр бер үк сүз жөмләдә аергыч вазыйфасын үтсә – сыйфат, э хәл булып килсә – рәвеш дип карала.

40нчы елларда басылган грамматикаларда рәвешләрнең фигыльләрне генә түгел, сыйфатларны һәм рәвешләрне дә ачыклап килә алуына басым ясала [14].

Рәвешләрнең мәгънә төркемчәләрен билгеләүдә дә шактый төрлелек күзәтелә. Мәсәлән, Х.Бәдигов өч мәгънә төркемчәсен аерып күрсәтә: саф рәвешләр, урын рәвешләре һәм вакыт рәвешләре [13, 84]. Ә Ш.Рамазанов белән Х.Хисмәтуллинның грамматикасында исә дүрт семантик төркемчә бирелә: 1) эш-хәлнең билгесен белдерүче рәвешләр; 2) вакыт рәвешләре; 3) урын рәвешләре; 4) сәбәп-максат рәвешләре. Үз чиратында беренче төркемчә өчкә бүленә: а) саф рәвешләр, ни рәвешле? соравына җавап бирәләр; б) ошату рәвешләре, ничек? соравына җавап бирәләр; в) күләм-чама рәвешләре, күпме? соравына җавап бирәләр [14, 171]. Күргәнебезчә, әлеге хезмәттә хәзерге грамматикаларда урын алган алты төркемчә бирелгән. Авторлар фикеренчә, кайбер очракларда сыйфат һәм хәл фигыльләр дә рәвеш булып килергә мөмкин [13, 176].

40нчы еллардан башлап күпчелек галимнәр рәвешләрне ике төркемгә аера: билге һәм хәл рәвешләре [15, 318-321; 16, 237-

256; 17, 239; 18, 214-216].

Күренекле татар галиме В.Н.Хангилдин үзенә грамматикасында [19, 246-268] рәвешләрнең ике лексик-грамматик төркемгә күрсәтә: билге һәм хәл рәвешләре. Билге рәвешләренә ул эш-хәлнең яки билгенең билгесен белдерүче рәвешләрне кертә. Мәсәлән: *шәп чаба, тиз йөри, татарча яза* һ.б. Галим билге рәвешләренә түбәндәге төркемчәләрен күрсәтә:

– саф яки сыйфатлау рәвешләре: *тиз, җәяү, кинәт*;

– охшату-чагыштыру рәвешләре. Әлеге төркемчәгә кергән рәвешләр *-ча/-чә, -ынча/-енчә, -дай/-дәй, -тай/-тәй* кушымчалары ярдәмдә ясала: *язылганча, аюдай, хәленчә*;

– күләм-чама рәвешләре: *кыскача, бөтенләй, гаять*.

Ф.М. Хисамова рәвешләрне ике зур төркемгә бүлә: билге һәм хәл рәвешләре. Билге рәвешләрен түбәндәге төркемчәләргә аера:

1) эшне үтәлү рәвеше яки башка билгесе буенча характерлы торган рәвешләр: *тиз, кызу, бушлай* һ.б.

2) эш-хәлне күләм-чама ягыннан ачыкый торган рәвешләр: *сирәк, еш, күп* һ.б.

3) эш-хәлне, процессны чагыштыру аша ачыкый торган рәвешләр: *батырларча, уттай, дусларча* һ.б.

Хәл рәвешләренә вакыт (*кышын, җәен, һәрчак*), урын (*ары, югары, ерак*), сәбәп-максат (*юкка, буш-ка, заяга*) рәвешләрен кертә [20, 282-290].

Ч.М. Харисова шулай ук рәвешләрне ике зур төркемгә – билге һәм хәл рәвешләренә бүлеп карый. Ул билге рәвешләренә түбәндәге төркемчәләрен күрсәтә:

– сыйфатлау яки саф рәвешләр (*тиз, аягөстә, кинәт*);

– охшату-чагыштыру рәвешләре (*татарча, эффекттай, минемчә*);

– күләм-чама рәвешләре (*тәмам, бик, берәз*);

Хәл рәвешләренә урын (*ары, югары, якын*), вакыт (*бүген, кичен, элек*) һәм сәбәп-максат (*юкка, юри, тикмәгә*) рәвешләрен кертә [21, 47-52].

Хәзерге татар грамматикасында рәвешләргә түбәндәге билгеләмә бирелә: “Рәвеш – эш, хәл билгеләренә, сирәгрәк предмет һәм затларның процесска бәйлә булмаган билгеләрен белдерүче сүз төркеме” [15, 318]. Авторлар рәвешләрне лексик-грамматик билгеләре буенча билге һәм хәл рәвешләренә бүләләр. Билге рәвешләренә эш-хәлнең үтәлү рәвешен белдергән рәвешләр

(аягүрә, тын, берьюлы) һәм күләм-чама рәвешләре (бик, шактый, күп), ә хәл рәвешләренә урын (ерак, югары, ары), вакыт (хәзер, бүген, көндөз), сәбәп-максат (юри, тикмәгә, заяга) рәвешләре кертелә [15, 320].

Шул рәвешләр, без XIX гасыр башыннан алып бүгенгә көнгә кадәр басылган грамматикаларда рәвешләренә өйрәнү тарихына кыскача күзәтү ясап чыктык. Күргәнәбезчә, рәвеш үзенчәлекле сүз төркеме. Моңа башка сүз төркемнәренә караганда соңрак формалашуы да сәбәп булып тора. Тел белгечләре әлегә сүз төркемен төрлечә тикшергәннәр. Шуңа күрә дә, грамматикаларда рәвешләр турында мәгълүмат биргәндә, шактый гына бәхәслә фикирләр дә күзәтелә. XIX-XX гасыр башында рәвешләр сыйфат, кайвакыт хәл фигыль һәм ярдәмче сүз төркемнәре составында карала. Кайбер

галимнәребез рәвеш белән сыйфат, хәл фигыль, ярдәмче сүз төркемнәре арасында чикне билгеләүдә XX гасырның 30нчы елларына кадәр шактый зур кыенлыктар кичерәләр. Ә инде шунан соңгырак еллардан башлап грамматикаларда рәвешләренә тасвирлауда бертөрлелек саклана башлый. Алар лексик мәгънәләреннән, морфологик билгеләреннән һәм синтаксик вазыйфаларыннан чыгып билгеләнәләр. Шушы ук елларда рәвешләренә кайбер мәгънә төркемчәләре өчен терминнар да кертелә. Алда әйтәләр кителгән үзенчәлекләр, телче галимнәренә рәвешләргә карата фикирләрен билгелә бер динамикада өйрәнү, мәктәпләрдә “Рәвеш” темасын үткәндә, тиешле педагогик шартлар сайлау өчен әһәмиятле. Әлегә сүз төркемен үткәндә аның лексик мәгънәсен, грамматик үзенчәлекләрен һәм жөмләдәге вазыйфаларын дөрес билгеләү аеруча мөһим.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Гиганов И. Грамматика татарского языка, соч. в Тобольской главной школе учителем татарского языка Софийского собора священником Иосифом Гигановым. – СПб.: Академия наук, 1801.
2. Ломоносов М.В. Российская грамматика / Полное собрание сочинений: Т. 2. Труды по филологии (1739-1758). – М.-Л.: Академия наук, 1952.
3. Троянский А. Краткая татарская грамматика в пользу учащегося юношества, сочиненная Казанской Академии Учителем татарского языка священником А.Троянским. – СПб., 1814. – 200 с.
4. Троянский А. Краткая татарская грамматика священника А. Троянского: 3-е изд., испр. и доп. – Казань: Тип. Коковинной, 1860 – 234 с.
5. Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах / Сост. учителем татарского языка при Казанской духовной семинарии К.Насыровым. – Казань: Университетская тип., 1860.
6. Насыри К. Әнмүзәж. – Казан, 1975.
7. Нугайбәк Г. Төрлек. – Казань: Лито-тип. И.Н. Харитонова, 1911.
8. Ибраһимов Г. Татар сарыфы / Г.Ибраһимов; Ф.С.Сафиуллина, Б.Ә.Хәкимов (төз.) – Казан: КДУ, 2003.
9. Курбангалиев М., Газизов Р. Опыт систематической грамматики татарского языка в сравнении с грамматикой русского языка. – Казань: Татиздат, 1932. – 172с.
10. Курбангалиев М., Газизов Р. Опыт краткой практической систематической грамматики татарского языка: Часть I. Фонетика и морфология. – Казань: Государственное изд-во ТССР, 1925.
11. Алпаров Г.Х. Шәкли нигезендә татар грамматикасы (Телебезне гыйльми тикшерү юлында бер тәҗрибә). – Казан: Татарстан дәүләт нәшр., 1926.
12. Алпаров Г.Х. Сайланма хезмәтләр: Татар грамматикасы һәм гомуми тел белеме мәсьәләләре. – Казан: Татгосиздат, 1945.
13. Бәдигов Х. Грамматика: I кискәк. Морфология. Тулы булмаган урта мәктәпләр өчен дәреслек. – Казан: Татгосиздат, 1936.
14. Рамазанов Ш., Хисмәтуллин Х. Татар теле грамматикасы: I кискәк. Фонетика һәм морфология. Тулы булмаган урта һәм урта мәктәпләр өчен дәреслек. – Казан: Татгосиздат, 1940.
15. Татар грамматикасы. II т. – М.: Инсан; Казан: Фикер, 2002.
16. Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле морфологиясе. – Казан: КДУ нәшр., 1964.
17. Сафиуллина Ф.С., Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле: Лексикология, фразеология, фонетика, графика һәм орфография, орфоэпия, сүз ясалышы, морфология, синтаксис: Педагогия училищелары, гимназияләр өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 1994.
18. Вәлиуллина З., Курбатов Х., Жәләй Л. Хәзерге татар әдәби теле: Югары уку йорты студентлары һәм урта мәктәп укытучылары өчен. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1965.
19. Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы: морфология һәм синтаксис. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959.
20. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2006.
21. Харисова Ч.М. Хәзерге татар әдәби теле морфологиясеннән лекцияләр. – Казан: ТДГПУ нәшр., 2006.

© Гобәйдуллина Г.Т., 2009

ТАТАР СӨЙЛӘМЕ АВАЗЛАРЫН ӨЧ АСПЕКТТА ӨЙРӘНҮГӘ КАРАТА

Гөлниса Гобәйдуллина

Гөлниса Таһир кызы Гобәйдуллина – 1999 елда татар теле һәм әдәбияты, чит тел укыту-чысы белгечлеге буенча Алабуга педагогика институтын тәмамлый. Хәзерге вакытта Әлмәт шәһәренең Сәүдә-икътисад техникумында инглиз теле укыта, ТР Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында аспирантурада укый.

Губайдуллина Г.Т. О трех аспектах изучения татарских звуков речи.

Статья посвящена анализу физических, физиологических и лингвистических приемов фонетических исследований.

Бүгенге көндә татар теленең сөйләм авазлары күпьяклы һәм шактый тулы өйрәнелгән. Авазлар турындагы беренче белешмәләрне без С.Хәлфин, И.Гиганов, И. Хәлфин, А.Троянский хезмәтләрендә очратабыз. Бу хезмәтләр татар укучысына төбәп язылмаган, бәлки татардан башка халыкларны татарчага өйрәтү максатын күздә тотып дәрәслек яисә ярдәмлек формасында язылганнар, шуңа күрә аларда әле аваз белән хәрәф тә аерып бирелмәгән. Татар сөйләмендә чагылыш таба торган ун сузык авазның өч кенә хәрәф белән бирелүе дә дәрәслек авторларында каршылыклы фикер тудырмаган.

Безнең болгар-татар бабаларыбыз 922 елда гарәп графикасын һәм имлясын кабул иткәннәр. Ләкин хәрәф саны (28) аз булу сәбәпле, сөйләмебез язуда тулы чагылыш тапмаган. Мәсәлән, сузык авазларны күрсәтү өчен гарәп графикасында өч кенә хәрәф – ʾ (әлиф), ʋ (вау), ʏ (йа) булган.

Мөгаллимнәр һәм зыялылар татар телендә сузык авазларның өч кенә түгел, ун булуын белсәләр дә, XIX йөз дәвамында бу өлкәдә бер үзгәреш тә ясалмаган, алфавитка өстәмә бер хәрәф тә кертелмәгән. Үзгәреш бары тик XX йөзнең икенче унъеллыгында гына башлана. Бу чорда К.Насыри (“Әнмүзәж”, 1894) фикере нигезендә мөгаллимнәр һәм зыялылар аңында татар телендә сузык авазлар өч кенә түгел – ун дигән фикер өстенлек ала, иске имля гамәлдән чыгарыла. 1918 елда Казанда узган мөселман укытучыларының икенче съезды карарында татар теленең сузык авазлар саны ун дип раслана.

Шуннан соң татар теле сөйләм авазларын ныклап фәнни нигездә өйрәнүгә керешелә. Бу өлкәдә В.Богородицкий, Г.Шәрәф, Р.Шакирова, Ү.Байчүра, Х.Сәлимов кебек галимнәр үзләреннән зур өлеш

кертәләр. Аларның хезмәтләрендә сөйләм авазлары өч аспекттан чыгып өйрәнелә.

1. Физиологик яисә биологик аспект. Ул сөйләм авазлары әйтелешенә сөйләм органнарының ничек һәм ни дәрәжәдә катнашуларын тикшерә.

2. Физик яки акустик аспект – сөйләм авазларының көчен, тембрын, югарылыгын өйрәнә.

3. Лингвистик яисә социаль аспект – авазларның мәгънәгә бәйләнешен, мәгънәгә мөнәсәбәтен тикшерә.

Физиологик аспектта тукталып үтик. Сөйләм авазларының барлыкка килүендә сөйләү органнарының катнашын, ролен тикшерү телдәге авазларны физиологик аспекттан чыгып өйрәнү булып тора. Авазларны бу яктан күзәтүнең тел фәне өчен, телне фонетик яктан чыгып тикшерү өчен һәм телләр үсешендәге үзгәрешләрне чагыштырмалы тарихи метод ярдәмендә өйрәнү өчен бик зур әһәмияте бар, чөнки дөньядагы телләрнең төрлелеге, телләрнең узара аерымлыгы беренче чиратта сөйләү органнарының эшчәнлегенә, аларның төрлечә хәрәкәт ясауы белән билгеләнә. «Телнең табигый материясен», авазлар составын өйрәнү, беренче чиратта, сөйләм аппараты эшчәнлеген өйрәнү белән тыгыз бәйләнергә тиеш.

Сөйләү органнарына түбәндәгеләр керә:

1. Сулыш аппараты. Сөйләү процессында үпкәләр эшчәнлегенә нигез рольне уйный: үпкәләрдән килгән һавадан башка теге яки бу авазны әйтеп булмый.

2. Тавыш аппараты – гырылдык. Үпкәләрдән килә торган һава гырылдыктагы тавыш ярыларына очрап, аларны калтырата, һәм һава тирбәләше барлыкка килә. Тавыш ярылары исә сөйләмдә актив орган булып торалар. Алар бик хәрәкәтчән: һәрбер

авазны әйткәндә үз торышларын үзгәртәләр. Тавыш ярыларының тирбәнеше (калтыравы) еш яки сирәгрәк булырга мөмкин. Тирбәнү никадәр ешрак булса, тавыш шулкадәр югарырак, ягъни нечкәрәк була, һәм киресенчә – тирбәнү сирәгәйгән саен тавыш түбәнәя, яки калыная бара. Ирләр тавышы белән хатын-кыз тавышы арасындагы аерма нигездә тавыш ярыларының күләменнән килә. Хатын-кызларда тавыш ярылары кыскарак, ә ирләрдә озынрак була.

3. Йомшак аңкау – гырылдыктан өстәрәк урнашкан актив орган. Йомшак аңкауның аска таба төшүе аркасында үпкәдән килә торган һава борын куышлыгынан чыга һәм борын авазлары хасил итә.

4. Авыз куышлыгы. Авазлар ясалышында авыз куышлыгының хезмәте күптөрле, чөнки монда сөйләү аппаратының иң күп өлеше тупланган: тел, тешләр, теш казналары (альвеолалар), каты аңкау (алгы теш казналарынан югарырак), аннан арттарак йомшак аңкау. Тел – арада иң активы. Үл һәрбер авазны әйткәндә теге яки бу формада катнаша.

5. Иреннәр – актив орган. Аларның төрлечә хәрәкәте (ачылу, ябылу, сузылу, бәрелү һ.б.) күп авазларга өстәмә төсмер бирә һәм төрле авазлар барлыкка китерүгә хезмәт итә.

6. Аскы ияк – актив орган. Аскы иякнең аска таба хәрәкәте әйтелә торган авазның характерына карап төрлечә була. Авазның сыйфатына карап авыз киң һәм тар ачылырга мөмкин: киң әйтелешле авазларны әйткәндә ияк аска таба күбрәк төшә, һәм, киресенчә, аның өске ияккә (пассив орган) таба хәрәкәт итүе авыз куышлыгын тарайта (мәсәлән, *а, и* авазларын әйткәндә).

Сөйләү аппаратының актив һәм пассив органнарга бүленеше сөйләү органнарының аваз ясалышына керткән үзенчәлеген билгели. Актив органнар хәрәкәтләнүчән булып, теге яки бу авазны әйткәндә торышларын үзгәртәләр, пассив органнар исә аваз ясаганда хәрәкәтләнмиләр, бары тик актив органнарга терәк ролен үтиләр.

Авазларны **физик яктан** чыгыш тикшерү тел фәннәдә шулай ук зур әһәмияткә ия. Сөйләү органнары тарафыннан барлыкка китерелгән авазлар табигатьтә башка авазлар кебек үк физик бер күренеш булып торалар. Аваз – каты, тыгыз жисемнең берәр төрле хәрәкәте аркасында барлыкка килгән һава тирбәлеше. Сөйләү органнарының хәрәкәтләнүе дә һава тирбәлешен, аның калтыравын барлыкка китерә. Сөйләү органнарының хәрәкәте үзгәрә тору һава тирбәлешен дә үзгәртә. Һава

тирбәлешләрнең характерын, сыйфатын өйрәнү – физик аспектның төп максаты. Авазның югарылыгы, көче, тембры да шул планда тикшерелә.

Авазның югарылыгы һава тирбәлешләрнең ешлыгына карап билгеләнә. Һава тирбәлешенең төрлелеге исә аны барлыкка китерүче жисемнәрнең характерыннан килә. Нечкәрәк һәм кыскарак тавыш ярылары югары яки нечкә аваз барлыкка китерәләр, ә калынрак һәм озынрааклары исә калын аваз бирәләр. Моннан тыш, һава тирбәлешенең характеры фраза типларына, сөйләү дәверендәге эмоция-хисләргә дә бәйле. Телдә интонация, сөйләү мелодикасы мәсәләләре шушы яктан чыгып карала.

Авазның көче һава тирбәлешенең колачына бәйле, һава тирбәлешенең колачы кинрәк булган саен, аваз көчлерәк әйтелә, һәм аваз түбәнрәк булган саен, һава тирбәлешенең колачы кинрәк була. Бу – авазның көче аның югарылыгына да бәйле дигән сүз. Авазның көчен өйрәнү телдәге басым мәсәләсен хәл итүдә дә ярдәм итә.

Авазның тембрын тикшерү, нигездә, сузыкларга карый. Билгеле, тартык авазлар тавыш һәм шаудан гыйбарәт, ә сузыклар тавыштан гына торалар. Тавыш – тавыш ярыларының калтыравы аркасында килеп чыга, шау исә сөйләү органнарының бәрберенә килеп тиюләре ярдәмендә хасил була. Сузык авазларны әйткәндә шушы тавыш, тартыклардагы кебек киртәгә очрап, шау барлыкка китерми, тик телнең, кайвакытта иреннәрнең һәм аскы иякнең бергә төрле сыгылмалы хәрәкәтләр ясавы аркасында һава калтыравы катлаулана, анда төп һәм өстәмә тоннар барлыкка килә. Көче һәм югарылыгы ягыннан төрле булган төп һәм өстәмә тоннарның үзара чиратлашуы авазларның тембрын тәшкил итә.

Сөйләм авазларын физиологик һәм физик яктан чыгыш тикшерү ике төп ысул ярдәмендә башкарыла: беренчесе – тикшерүченең физиологик һәм акустик сизенүләрен анализлау ысулы (ишетү, күрү, тою аша); икенчесе – эксперименталь фонетика тарафыннан тәкъдим ителгәнә – сөйләм авазларын махсус жиһазландырылган аппаратура һәм приборлар ярдәмендә тикшерү. Бу ике ысул телнең фонетик төзәлешен өйрәнүдә зур роль уйный.

Телдәге авазларны **лингвистик яктан** өйрәнү аларның мәгънәгә бәйләнешен, мәгънәгә мөнәсәбәтен тикшерүне аңлата. Моның өчен, беренче чиратта, әлеге тел авазларының физиологик һәм физик ягын яхшы белү мөһим, чөнки һәрбер телнең фонетик ягы, ягъни авазлар төзәлеше үзенә генә хас тулы бер системаны хасил итәләр.

Нәтижә ясап шуны әйтергә кирәк: теге яки

бу телдәге авазлар әйтелешә мәгълүм бер формада нормалаштырылган, һәрбер телнең авазлар төзелешә физиологик һәм физик яктан караганда үзенә бертөрле система хасил иткән. Нәкъ шушы система эчендә генә без авазларны лингвистик яки социаль яктан чыгып карый алабыз, чөнки сөйләм авазлары аваз төзелешә үсешә законнары нигезендә безнең аңыбызда бик күп төрле индивидуаль акустик билгеләрне абстракцияләү аркасында тарихи рәвештә бар-

лыкка киләләр, һәм сүзләр төзергә, аларны мәгънә ягыннан бер-береннән аерырга да хезмәт итәләр. Мәсәлән, татар телендә *а* авазына *т* кушылып *ат* сүзә барлыкка килгән, шул ук авазга *л* кушылып *ал*, *ң* кушылып *аң* сүзләре хасил булганнар. Димәк, телдә авазларның законлы рәвештә бер-берсә белән төрлечә кушылулары аркасында мәгънә төрлеләге туып, телдәге төрле сүзләр, формалар барлыкка килгән, кыскасы, шул юл белән тел үзе туган.

© Гыйләжиева А.Н., 2009

МӘКТӘПКӘЧӘ ЯШЫТӘГЕ БАЛАЛАРНЫ МИЛЛИ-МӘДӘНИ РУХТА ТӘРБИЯЛӘУ

Альбина Гыйләжиева

АЛЬБИНА НИКОЛАЙ кызы ГЫЙЛӘЖИЕВА – Казан шәһәренен 167нче “Йомры калач” балалар бакчасы тәрбиячесе.

Гилязиева А.Н. Воспитание детей дошкольного возраста в духе национальной культуры.

В статье рассматриваются методические приемы учебно-воспитательной работы на родном языке в условиях детского сада.

*Рахим—шәфкатьле булсын өлкәннәр,
Жанның җылытсын иман нурлары.
Әй, нәни кешем – өмет йолдызы,
Имин, уң булсын барыр юлларың.
Кул сузып сиңа, елмаеп дәшәм:
“Якты дөньяга ямь биреп яшә,
Җиргә син кирәк, илгә син кирәк,
Көнгә син – терәк, исәнме Кеше!*

Факил Сафин.

Халкыбызның алдагы көне, язмышы бүгенге балаларны, яшьләргә тәрбияләү белән тыгыз бәйләнгән. Бала үзен Кеше итеп тойсын өчен, аңарда милли горурлык, туган телгә мөхәббәт хисе тәрбияләргә кирәк.

Бүген без балаларны мәктәпкә әзерләү, туган телдә укырга һәм язарга өйрәтү белән генә чикләнмичә, һәр яктан камил шәхес тәрбияләүнең бер юнәлешә булган милли культура формалаштырырга, халкыбызның милли-мәдәни рухын сәңдерергә тиешбез.

Татарстан Республикасының “Мәгариф” турындагы Законы, гомумкешелек кыйммәтләре өстенлеген истә тотып, “милли белем бирү учреждениеләренен эшчәнлегә шәхеснең милли

үзәнен яңартуга юнәлтелгән” дип билгели. Бу бурычны тормышка ашыру гаиләдә үк башлана һәм мәктәпкәчә белем бирү учреждениеләрендә балаларга ана телендә тәрбия һәм белем бирү өчен мөмкинлекләр тудыру, халкыбызның рухи байлыгына, культурасына якынайту шартларында алып барыла.

Атаклы педагоглар Я.А.Коменский, К.Д.Ушинский, Джон Локк һ.б. фикеренчә, тәрбия милли булса гына тиешле нәтижә бирә. Ни өчен дигәндә, һәр халыкның мең еллар буенча тупланган тәрбия максатлары, алымнары, юнәлешләре бар. Тәрбия эшә бала бишкәтә вакытта ук башлана һәм мәктәпкә кергәнчә үк баланың холкы, гадәтләре, мөнәсәбәтләре формалашкан була. Ә тәрбиянең нигезендә, әлбәттә, аралашу чарасы буларак туган тел ята. Милли үзәң формалаштыруда туган телнең әһәмияте әйтеп бетергесез зур, чөнки тел – халык байлыгы ул. Милләтне милләт итеп санарга хокук биргән бердәнбер шарт – ул тел мәсьәләсе. Милли үзәң үсешенен нигезе нәкъ менә ана теле икәнлегә күптәннән расланган. Димәк, баланың үз ана телен үзләштерүе һәм аны актив куллануы, шул телдә тәрбия һәм белем алуы аның һәрьяклы үсешә өчен уңай шарт булып тора.

Милли телле мохит булдыру бигрәк тә гаиләдә бала тәрбияләүдә әһәмиятле. Балаларга “тел ачкычы” бирүне ата-ана үзе башкара. Кызганычка каршы, хәзерге эти-әниләрнең туган телне белү дәрәжәсен искә алсак, татар балаларына сөйләм телен өйрәтү һәм үстерү эше тәрбиячеләрнең изге бурычына әйләнә. Ни аяныч: татар халкында телен, тарихын, мәдәниятен, динен белмәгән буын тәрбияләнде һәм бүген алар үзләре – эти-әниләр. Бу жәһәттән Р.Миңнуллинның “Туган тел” исемле шигырен искә төшерү урынлы булыр:

*Туган телем – Ана телем! –
Дияр әле балалар.
Туган телем – балам теле! –
Дияр микән аналар?*

Чыннан да, бүгенге татар гаиләсенең балаларга милли тәрбия бирү функциясе шактый чикләнгән. Татар гаиләсенең хәле бүгенге көндә бик четерекле: катнаш никахлар, жәмгыятьнең чире булган эчүчелек, авыру балаларның саны арту, матди кыенлыктар, әдәп-әхлак кануннарының шактый түбән булуы һ.б. каршылык тудыра. Гаилә һәрьяклап ярдәмгә мохтаж. Шуңа күрә тәрбиячеләребез ата-ананы да милли-мәдәни рухта тәрбияләүгә зур тырышлык куеп, армый-талмый эшлиләр. Үз чиратында ата-аналар тәрбиячеләрне шәхес буларак ихтирам итәләр.

Балаларда милли мәдәният турында бербөтен күзаллау булдыру – туган телнең белү һәм шул телдә аралашу; халык авыз ижатын белү; жырлар, шигырьләр өйрәнү; туган телдә китаплар уку, музыка тыңлау; халыкның символикасы белән танышу; халыкка хас әдәп кагыйдәләрен, туган як табигатен, халык уеннарын белү дигән сүз ул.

Бала кечкенәдән үк үз теленең бөтен матурлыгын белеп үсәргә тиеш. Бу – тәрбиячеләр алдында торган бурычларның иң мөһиме.

Милли ұзақ тәрбияләүдә тәрбияче эшчәнлегә зур әһәмияткә ия. Тәрбиячеләр һәрвакыт яңалыктар белән танышып торырга, эштә гадәти булмаган алымнардан кинрәк файдаланырга, даими рәвештә эшчәнлеккә яңарышлар, үзгәрешләр кертергә тиеш. Шушы бурычлар тәрбиячеләргә даими эзләнәргә, яңа методик алымнар, заманча технологияләр белән эшләргә мәжбүр итә.

Безнең бакчада да уку-тәрбия эшләре татар телендә алып барыла. Методик берләшмәгә оешып, тәрбиячеләр, педагоглар үзара тыгыз элемтәдә торалар: тәжрибә уртаклашалар, төрле чараларда катнашалар, яңа эш алымнары белән

танышалар. Еллык планнар уку-тәрбия эшен камилләштерүне, алда торган бурычларны күздә тотып төзәләр. Ул түбәндәгеләрне үз эченә ала:

- милли-төбәк компонентын уку-тәрбия процессына кертеп, туган як тарихын тирәнтен өйрәнү, республикабыз, халкыбызның танылган кешеләре белән танышу;
- халкыбызның горәф-гадәтләрен, йолаларын, бәйрәмнәрен тормышыбызга керту;
- сөйләм телен үстерү эшен оештыру;
- башка милләт балаларына татар телен өйрәтү;
- дәрәс эшкәртмәләре, дидактик материал үрнәкләре белән уртаклашу.

Әлегә бурычларның тормышка ашыруда бакчабызның һәр тәрбиячеләсе дә катнаша.

Дәрәсләр һәм чаралар вакытында һәр тәрбиячеләнең үзенә генә хас булган эш алымнары ачык күренә. Эштә төрле чаралар куллану тәрбиячеләренә активлаштыра, халык педагогикасы хәзинәләреннән киң файдалануга этәрә. “Сөмбелә”, “Нәүрүз”, “Сабантуй” кебек бәйрәмнәр уздырып, балаларда кече яшәтән үк милли традицияләргә мәхәббәт тәрбияләнә. Республикабыз символикасы белән таныштыруга нык игътибар ителә. Шушы юнәлештә дәрәсләр үткәрелә, өстәмә материаллар туплана. Казан шәһәре тарихын өйрәнүгә зур әһәмият бирелә.

“Үткәннән белмәгән, милли тәрбия алмаган кешенең киләчәге юк”, – ди күренекле мәгърифәтче Шиһабетдин Мәрҗани. Борынгыдан бүгенгә көнгә килеп житкән йолаларның фәндә “гадәти йолалар” һәм “гадәти булмаган чаралар” дип аерып йөртәләр. “Гадәти булмаган” чараларның берсе – халык авыз ижатын өйрәтү һәм балалар фольклорына мөрәҗғәгать итү. Бу эшне кече яшәтгә балалар өчен бик күңелле итеп оештырырга була: бишек жырлары тыңларга, көйләп курчаклар йоклатырга, чәбәкәйлә уйнарга.

*Чәбәкәй-чәбәкәй
Син бит әле бәләкәй.
Зур булырсың, үсәрсең,
Илгә хезмәт итәрсең*

кебек шигъри такмактар ярдәмендә балалар авазларын татарча дәрәс әйтергә һәм бер үк вакытта татар йолаларын да өйрәнәләр.

Уеннар балаларга шатлык китерә, аларның теләкләрен, ихтыяжларын канәгатьләндерә, уен вакытында аларның шәхси үзенчәлекләре ачыла. Уен – балалар эшчәнлегенең төп төре. Шуңа да

балаларда милли культура формалаштыруның төп чыганагы, нигезе булып уен санала. Уеннар оештырганда балаларның яшь үзенчәлекләрен һәм шәхси мөмкинлекләрен исәпкә алу зарур.

Милли мәдәният — милли уеннар да ул. Бакчабызда балалар өчен үткәрелә торган иң күңелле чараларның берсе “Әбиләр дә уйнаган” баш астында үтә. Без һәм безнең әби-бабаларыбыз уйнаган уеннар да, хәзерге көн уеннары да, рольле, дидактик, спорт уеннары да, гомумән, хәрәкәт күнекмәләрен үстерүче барлык төр уеннар баланың физик үсешенә генә түгел, акыл үсешенә дә уңай йогынты ясый.

“Серле сандык” сәхифәсендә әбиләрнең бала-чак хатирәләрен, әкиятләрен, мөнәҗәтләрен тыңлау, татар халкының милли киёмнәре, татар осталары чиккән калфаклар, кәләпүшләр, гажәеп нәфис эшләннгән чулпы-муенсалар, алка-йөзекләр, сәдәф-каптырмалар, чигүле сөлгеләр белән танышу, матурлык үрнәкләре белән йогынты ясап, эхлакый-

эстетик яктан камил кеше тәрбияләүгә булышлар.

Гадәти булмаган чаралар белән балаларда милли хисләр уятуга исем кушу йоласы уздыру да ярдәм итә. Бу кичә “Исемен матур, кем куйган?” дип атала. Кичәдә һәрбер баланың исеме әйтелә, бу исемнең аңа гына бирелгән булуы, кешеләргә ни өчен исем кушылуы аңлатыла. Бәйрәмгә өр-яңа уенчыклар, курчаклар кунакка килә, аларга исем кушу йоласы уздырыла. Гадәттә, аларга татар-мөселман исемнәре кушыла. Соңыннан матур исемнәр белән котлау үткәрелә, җырлар, шигырьләр һәм чәчәкләр бүләк ителә.

Соңгы елларда татар халкының теле, мәдәнияте һәм горел-гадәтләре белән кызыксыну балаларда да, ата-аналарда да күзгә күренеп артты. Балаларның урамда эти-әнисе белән яки узара татар телендә сөйләшкәннен ишетсәм, сөенеп куям, димәк, хезмәтебезнең нәтижәсе бар. Үз телендә матур итеп сөйләшә белгән баланың киләчәктә дә үз милләте белән горурланып яшәвенә ышанам.

© Шарапова Р.И., 2009

ЭТНО-МӘДӘНИ КОМПОНЕНТЛЫ АВЫЛ МӘКТӘБЕ

Рәшидә Шарапова

РӘШИДӘ ИРФАН кызы ШАРАПОВА – Пенза өлкәсендәге Индерка урта мәктәбе директорының уку-тәрбия эше буенча урынбасары.

Шарапова Р.И. Сельская школа с этно-культурным компонентом.

Подчеркивается роль школы с этно-культурным компонентом в сохранении родного языка, национальной культуры, народных традиций.

Пенза өлкәсенең Сосновоборск районында татар авылы – безнең Индерка урнашкан. Ул төзеклеге, пөхтәлеге, матурлыгы ягыннан өлкәбездә аерылып торучы авыл үзәкләренең берсе. Авыл халкы киң күңелле, ачык йөзле, үзенең гадилегә, хезмәт сөючәнлегә белән аерылып тора.

Тарихны искә төшерсәк, авылыбыз XVI гасырда барлыкка килгән. Саратов шәһәре архивында шундый язучы бар: “Село Индерка. 345 душ, мурзы и татары”. Явыз Иван вакытында чукундырудан качып киткән әби-бабаларыбыз, авыр заманнарда милли үзәкчәлекне югалтмыйча, үз динебез, телебезне саклаганнар. Советлар вакытында да халык авылыбыздагы мәчетләргә коткарып, намазларын укуы, горел-гадәтләребез белән яшәп, күрше милләтләр белән аралашып, дуслашып торган.

Бүгенге Индеркада дүрт мең ярымга якын татар кешесе яши. Авылыбыз социо-мәдәни комплекс моделе буенча эшли. Ул комплекста урта

авыл мәктәбе, культура учреждениеләре, музыкаль мәктәп, балалар йорты, хастаханә, китапханә, картлар йорты, өстәмә белем бирү учреждениеләре бердәм план нигезендә эшлиләр. Авылда 5 мәчет төзелгән, төбәгебез кешеләренең рухын сафландыруда, күңелләренә иман нуры индерүдә, дини йолаларыбызны яңартуда зур эш башкарыла.

Безнең проблемалар да бар: бала ана телендә сөйләшәргә иң башта гаиләдә өйрәнә, без – мишәрләр, мишәрчә сөйләшеп аралашабыз, бала мәктәпкә килгәч әдәби татар теле өйрәнгәндә авырлыклар күрә. Эти-әниләр белән эшләүдә дә проблемалар бар иде. Алар балаларыбызга күбрәк рус теле буенча сәгәтьләр бирегез диләр иде, чөнки югары уку йортына керергә татар теле булышмый дип уйладылар.

Индерка урта мәктәбе “Этномәдәни компонентлы граждандык сыйфатлары тәрбияләүче мәктәп” программасы буенча эшли. Без – мәгариф система-

сында милли проект буенча инновацион юнәлештә эшли торган уку йорты. Безнең алга шуның төп өстенлекләренә бәйле бурычлар куелды.

Беренчедән, балалар хәрәкәте – укучыларны социальләштерүнең мөһим бер факторы, иң катлаулы педагогик бурычларны нәтижәле хәл итәргә булышучы зур көч. Шуңа күрә балалар хәрәкәте эшенең рәвеше үзгәртелде, ул яңа эчтәлек белән яңартылды.

Икенчедән, гаиләнең социаль-педагогик функциясен торгызу, ныгыту һәм алга таба үстерү, мәктәп һәм гаиләнең тәрбияви көчен берләштерү.

Өченчедән, милли мәдәниятнең педагогик көчен, укыту процессының белем бирү һәм тәрбияви мөмкинлеген берләштереп, интеграцияләп, милли мәктәбезне яңарту һәм үстерү.

Болар уку-тәрбия процессын интеграцияләүнең педагогик теориясен формалаштыруга нигез булып тора. Бу безгә өч мөһим максатны гамәлгә ашырырга ярдәм итә:

– яшь буында милли үзәк формалаштыру. Аны һәр баланың үз ана телендә һәм үз милли мәдәниәте нигезендә белем алу хокукына нигезләнеп оештыру;

– башка культураларны, бигрәк тә күрше халыкларныкын өйрәнү өчен мөмкинлекләр тудыру;

– хәзерге заман стандартларына бәйле бурычларны гамәлгә ашыру.

Үзгәртеп кору милли яктан идентификацияләү, поликультура, толерантлык проблемасы бар. Безнең мәктәп демократик принципларда үсә. Өлкәбездә халыкларның үзара бәйләнеше, мәдәниятләрнең үзара аралашуы халыклар арасында уңай, түземле мөнәсәбәт булдырырга, гражданлык сыйфатлары тәрбияләргә ярдәм итә. Без шуңа нык ышанабыз: теләсә нинди региондагы, теләсә нинди дәүләттәге социаль тыныч тормышның нигезе менә шунда.

Мәктәбезнең милли мәгариф проекты кысаларында үткәрелгән “Пенза өлкәсенең иң яхшы уку йорты” конкурсында беренче урын алуы үзгәртеп кору күрсәткеч.

Татар теле һәм әдәбияты белгечләренә авылда ихтыяж юк. Абдуллина М.А., Сайганова Р.З. – югары белемле, югары категорияле, Жаббарова Н.С. – югары белемле, беренче категорияле укытучылар.

Татар теле һәм әдәбият беренче сыйныфтан алып тугызынчыга кадәр атнасына 3-4 сәгать укытыла. Милли белем бирү милли тәрбияне күздә тотта. Шушы максаттан мәктәбездә “Татар халкының гореф-гадәтләрен, милли традицияләрен өйрәнү” буенча факультатив дәресләр үткәрелә,

Абдуллина М.А. оештырган татар театр түгәрәге эшли, клуб бинасында спектакль куюны авыл халкы сагынып көтә, ана телендә балалар чыгарган “Авылым” газетасын бик яратып укыйлар.

Укыту программаларына милли-төбәк компонентлары кертелде. Ана телендә белем бирүнең динамика үсеше алдагы ел белән чагыштырганда 12% тәшкил итә. Моның сәбәбе – укытучыларның укучылар белән индивидуаль эшкә күчәйтү, дәресләрдә укучының танып белү активлыгын үстерүгә юнәлтелгән алымнар кулланып, укучыларның үзләштерү дәрәжәсен, белем сыйфатын даими күзәтә торы. Укытучылар «Укыту-тәрбия эшендә халык педагогикасына нигезләнеп милли үзәк тәрбияләү» дигән методик тема буенча эшли. Программаларны жирле-региональ компонентлар белән тулыландырып, укучыларда гуманитар мөнәсәбәтләр тәрбияләүгә зур игътибар бирелә.

Укучыларны дәреслек, методик әсбаплар белән тәэмин итү – ана телен саклап калуда, тел һәм әдәбиятны нәтижәле өйрәнүдә зур әһәмияткә ия. Президент грантына лаек булгач, иң беренче итеп без мәктәп китапханәсенә татарча дәреслекләр, методик әдәбият, күрсәтмә материаллар, татар зыялыларына, бөек шәхесләребезгә багышланган мультимедиа дисклары һәм матур әдәбият алдык. Милли проектны тормышка ашыру кысаларында Интернет челтәренә тоташтык, аларны мультимедиа техникасы белән жиһазладык.

Үз телен белмәгән, аның матурлыгын тоймаган, тел белүнең нинди зур байлык икәнен аңламаган кешегә чит телне өйрәтү мөмкин түгел. Без моны бик яхшы аңлыйбыз. Рус теленә өйрәтүдә төп принцип итеп без туган тел базасында өйрәтүне алдык. Тәҗрибә күрсәткәнчә, чагыштырып укыту, балаларда телне өйрәнүгә теләге булу-булмавына карамастан, кызыксыну уята, ул аны бик теләп үзләштерә, ярата башлый.

Пенза өлкәсенең мәгариф министрлыгы оештырган этнопедагогика лабораториясе, аның жетәкчесе Гагаев П.А., белгече Магдеева К.Х. милли мәктәпләр белән зур эш алып баралар. Региональ фәнни-гамәли конференцияләр үткәрелә. Соңыннан өлкәбездә әдәбият бәйрәмнәре оештырыла. Индерка урта мәктәбе, “Этномәдәни компонентлы гражданлык сыйфатлары тәрбияләүче мәктәп” буларак, елның елында бөтен өлкә татар мәктәпләре жетәкчеләрен, укытучыларын җыя. Методик берләшмә үзенең эшен һәрвакыт укытуның нәтижәлеген күтәрүгә тотып алып бара.

Аның утырышларында лингвистик анализ буенча практикүмнар үткәрү, белем нәтижеләрен дөвамлы күзәтү нигезендә хаталар өстендә эшләрү тәҗрибә белән уртаклашу кебек мәсьәләләр карала.

Татарстан укытучылар белемен күтәрү институтыннан килгән белгеч – Хәбибуллина З.Н. ел саен безнең педагогик кадрларның квалификациясен күтәрү буенча сизелерлек эш алып бара.

Мәгариф министрлыгы оештырган интеллектуаль уеннар, сәнгать фестивалләре, рәсем, инша конкурслары халкыбызның горелгадәтләрен, традицияләрен чагылдыра. Ел саен безнең мәктәп укучылары татар теле һәм әдәбияты, шулай ук рус теле һәм әдәбияты буенча өлкәбездә үткәрелгән бәйгеләрдә призлы урыннарға лаек булып, белемнәре ныклы булуын исбатлыйлар. Соңгы уку елында өлкәбездә оештырылган туган якны, миллиәтне, теләне белү олимпиадалары нәтижеләре дә куанычлы.

Региональ фәнни-гамәли конференциядә балаларыбыз, мишәр сөйләмә һәм әдәби татар теле буенча чагыштырмалар үткәреп, рус һәм татар язучыларының әсәрләре буенча чагыштырма сюжетлар алып, безнең миллиәтебез, туган авылыбыз, данлы шәхесләребез турында ижади эшләр белән чыгыш ясап, призлы урыннар алалар.

Мәктәбебездә туган якны, туган төбәкне өйрәнү мөһим урын алып тора. “Туган якны өйрәнү” музей

эшли. Татар теле укытучылары, тарих укытучылары белән берлектә, үткән мирасыбызны барлауга, авыл тарихын язуга үзләреннән зур өлеш кертәләр. 10нчы сыйныф укучысы Фәридә Абдуллина Казанда уздырылган тарих буенча фәнни-гамәли конференциядә катнашып, беренче урын таныклыгы алып кайтты. Ул үз гаиләсенең тарихы, жиде буын әби-бабалары турында язган иде.

Каникуллар вакытында Казанга экскурсияләр үткәрелә, татарча сөйләм осталыгын арттыру өчен оештырылган Казан шәһәрәндәге жәйге сәламәтләндерү лагерьларында да ял итә балаларыбыз.

Мәктәпнең программасы буенча был – “Милли мәдәният елы”. Планыбызда алда эшләнәсе эшләр тагын да күбрәк. Ана теләндә класстан тыш чаралар, әңгәмәләр, туган тел бәйрәмнәре уздырыла. Татар халкының милли бәйрәмнәре, горелгадәтләре дә онытылмый – авылдашлар Карга боткасы, Сабантуй, Нәүрүз бәйрәмнәрен көтеп ала.

Безнең мәктәптә әхлак тәрбиясе халык педагогикасына нигезләнәп алып барыла. Шунның нәтижәсе буларак ничә еллар инде 400 укучыдан бер бала да милициядә исәптә тормый, тәртип бозмый. Укучыларның өчтән бере Россия, Татарстан югары уку йортларында белем ала. Без татар халкының киләчәгенә өмет белән карыйбыз.

© Даутова Г.И., 2009

УКУЧЫЛАРНЫҢ ТАТАР ТЕЛӘНДӘ АРАЛАШУ ОСТАЛЫГЫН ҮСТЕРҮ ЧАРАСЫ БУЛАРАК ТЕКСТ

Гөлһаз Даутова

ГӨЛНАЗ ИЛДАР кызы ДАУТОВА – 2007 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә гамәли лингвистика һәм тәрҗемә белеме кафедрасы аспиранты, доцент Кадрия Фәтхуллова житәкчеләгендә кандидатлык диссертациясе әзерли.

Даутова Г.И. Текст как средство развития искусства общения учащихся на татарском языке.

В статье рассматриваются приемы использования текста в различных целях, в том числе для практического освоения татарского языка.

Татарстан Республикасы телләре турындагы Закон кабул ителгәч, туган телебезне куллану даирәсе киңәйде. Татар теле жәмһүриятебездә дәүләт теле хокукы алды һәм аны гамәлгә ашыру юнәлешендә эзлекле эш башланып китте. Шулар белән бәйле рәвештә татар теләне игътибар бик нык артты, башка миллиәт вәкилләренә дә өйрәтү ихтыяҗы туды – татар теләнең функцияләре бермә-бер күбәйде, аны

төрле яклап өйрәнү эше киң жәеләп китте.

Шул вакыттан алып, рус телле балаларны татар теләне өйрәтү мәсьәләләре дә көн үзәгендә тора. Мәктәп программасында әйтелгәнчә, рус телле балаларга, татар теләне аралашу чарасы буларак үзләштерү өчен, тел берәмлекләрен гамәли үзләштерү сорала.

Икенче телгә өйрәтү барышында текст белән

эшләнүнең мөһимлегенә турында күпчелек фәнни хезмәтләрдә дә әйтелә. Татар теле дәрәсләрендә текст белән эшләү укучының компетенциясен арттыруны да, аларның ижади һәм мөстәкыйль эшләү мөмкинлекләрен камилләштерүне дә, тәрбияви максатларга ирешүне дә тәмин итә. Соңгы елларда лингводидактикада компетенция төшенчәсе киң кулланылышка кереп бара. Ул тел күренешләрен төрле яклап үзләштерә белүдән гыйбарәт. Шулай да компетенция терминны нинди мәгънәгә ия соң? Чит телләргә өйрәтү методикасында коммуникатив компетенция дигән төшенчә аралашуга эзрәлекне, ягъни осталькны һәм телне өйрәнүгә кешенең бернинди дә киртәсез телдән һәм язмага үз фикерләрен белдерә алуын аңлата [1].

Бүгенге көндә методикада компетенциянең берничә төрен аерып күрсәтәләр: лингвистик компетенция, коммуникатив компетенция һәм этнокультурологик компетенция. Аларның һәрберсе, үз чиратында, укучының акыл эшчәнлегенә күнекмәләрен һәм ижади мөмкинлекләрен үстерергә һәм аны шәхес буларак формалаштырырга этәргеч булып тора. Бигрәк тә укучыларның сөйләү, уку, язу күнекмәләрен үстерү аеруча зур игътибарга лаек.

Методика белгечләре әйтүенчә, хәзерге вакытта икетелле мохиттә телләр өйрәтү белән бәйлә принциплар арасында текстоцентризм принцибы аерым урын алып тора. Әлеге принципның максаты – укучыларны икенче бер телгә өйрәтү барышында текстны иң мөһим берәмлек буларак билгеләү.

Әлеге принципның теоретик эчтәлеген XX гасырның 60-70нче елларында эшләнә башлый. Уку-укуту барышында текст белән эшләү укучыларның коммуникатив мөмкинлекләрен, фикерләү остальгын үстерүгә юнәлтелә. Бүгенге көндә галимнәр *текстоцентрик метод* нигезендә текст белән эшләүнең мөһимлеген түбәндәгечә аңлаталар:

1) полифункциональ күренеш буларак телнең асылына бары текст, ярдәмендә генә төшенеп була;

2) текст нигезендә телнең барлык грамматик формалары һәм категорияләрен, тел күренешләрен аңлатырга мөмкин;

3) бары текст ярдәмендә генә телне тулы бер система буларак өйрәнү мөмкин, аны үсештә һәм үзгәрештә күрергә мөмкинлекләр туа;

4) текст ярдәмендә язма һәм сөйләм күнекмәләренең ни дәрәжәдә үсеш алуын күзәтергә һәм өйрәнергә мөмкин.

Текст нигезендә укучыларның лингвистик

белемнәрен ныгыту турында сүз алып барганда, без, иң беренче чиратта, коммуникативлыкны, сөйләм дәрәжәсен камилләштерүне күз алдында тотарбыз. Ә бу, үз чиратында, укучыларның үзара диалог, сөйләшү үткәрү, әңгәмә кору эшләреннән гыйбарәт [1]. Дәрәсләрдә тулы һәм төгәл әңгәмә барлыкка килсә өчен, текст белән эшләүнең үзенчәлекләрен истә тотарга кирәк. Бүгенге көндә мәктәп дәрәсләрендә матур әдәбият текстлары күнегүләр эшләү өчен генә түгел, ә телнең лингвистик һәм стилистик үзенчәлекләрен чагылдыру һәм телне үсеш-үзгәрештә күрсәтү өчен дә бирелә [2].

Рус балаларын татар теленә өйрәтү барышында, текстоцентрик принципка нигезләнеп, төрле типтагы дәрәсләр үткәргә мөмкин. Мәсәлән, уенга корылган дәрәсләр яки дәрәс-әңгәмә, дәрәс-семинар, дәрәс-конференция, дәрәс-интервью, дәрәс-викторина һ.б. Әлеге дәрәсләргә эзрәләнгәндә, укучыларның мөстәкыйль эшләү күнекмәләре, уку, сөйләү остальклары ныгытыла, шулай ук үткәннәргә кабатлау, белемнәргә кинәйтү һәм системалаштыруга да ирешеп була. Мондый дәрәсләрдә текстка бәйлә дидактик биремнәр кулланыла да уңышлы алым булып санала, чөнки ул телне гамәли куллануны жинәләйтә. Моның өчен түбәндәге күнегүләрдән файдаланырга мөмкин. Мәсәлән: 1) текстны укыгыз һәм сорауларга җавап бирегез; 2) текстны укыгыз һәм эчтәлеген сөйләгез; 3) текстның ахырын давам итегез; 4) текстны аудио-язмадан тыңлагыз һәм эчтәлеген сөйләгез һ.б.

Текст шактый күп гуманитар фәннәргә өйрәнү предметы булып тора, ләкин һәрбер өлкә аны, үз формасына яраклаштырып, үз мөмкинлекләреннән чыгып өйрәнә. Галимнәр фикеренчә, текст мәктәп укучыларының сөйләмен үстерү чарасы булып тора, ягъни ул сөйләмне билгеле бер логик эзлеклектә алып барырга, ирекле аралашу оештырырга ярдәм итә.

В.Ф.Габдулхаков әйтүенчә, икенче телгә өйрәтү системасында текстларга бәйлә рәвештә укучыларның сөйләм күнекмәләрен камилләштерүгә зур игътибар бирелергә тиеш. Дәрәсләрдә текстны төрле яклап өйрәнү алга таба укучыларның аралашу остальгын үстерүгә китерә. Монда бигрәк тә монологик сөйләмгә өйрәтү өчен киң мөмкинлекләр барлыкка килә [3].

Укучыларның коммуникатив эшчәнлегенә турыдан-туры төрле диалогик һәм монологик текстлар төзү, укылган яисә тыңланган текстның эчтәлеген сөйләп бирү, шулай ук дәрәсләрдәге текстларны карап чыгу, танышу, эзләнү максаты

белән уку һәм аларның эчтәлегә буенча аралашу оештыруга кайтып кала. Әлегә эш алымнары укучыларны бер-берсен тыңларга һәм аңларга, бәйләнешле сөйләмне дәрәжә төзүгә күнектерә. Шулай ук төрле текстлар белән эшләү укучыларның сөйләм эшчәнлегенә башка төрләрненән дә күнекмәләрен арттыра. Әлегә чараның отышлы булуын психологик һәм психолингвистик тикшеренүләр дә күрсәтә. Моннан тыш, дәрәжәләрдәге текстлар укучыларга татар халкының гореф-гадәтләре, йолалары, тарихы

белән таныштырга, танылган күренекле шәхесләре турында да мәгълүматны житкерергә мөмкинлек бирә. Алар аша укучылар татар мәдәниятенә хас үзенчәлекләр, татар халкына хас сыйфатлар, тарихи мәгълүмат белән танышалар.

Атап киткән эш төрләре мәктәп дәрәжәләрендә актив кулланыла һәм аларны алга таба да истә тоту зарур. Гомумән алганда, текстларны төрле максатлардан чыгып куллану татар телен гамәли үзләштерүне күз уңында тоту.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Харисов Ф.Ф. Татар телен чит тел буларак өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2002. – 536 б.
2. Быстрова Е.А. Обучение русскому языку в школе. – М.: Дрофа, 2004. – 240 с.
3. Габдулхаков В.Ф. Современная языковая коммуникация и технология развития речевой деятельности в условиях билингвизма. – Казань, 1999. – 208 с.
4. Вислогузова М.А. Структура базового блока педагогического образования и технология его диагностики. – М., 2001. – 197 с.
5. Сорокина И.Г. Развитие умений интерпретации художественного текста. – М., 2001. – 102 с.
6. Стрелкова Г.В. Общеευропейские компетенции владения иностранными языками. – М., 2001. – 135 с.
7. Текст в гуманитарном знании// Материалы межвузовской научной конференции. – М., 1997. – 353 с.
8. Текст в преподавании русского языка студентам-иностранцам на подготовительном факультете// Сборник научных трудов. – М., 1983. – 146 с.
9. Текст в процессе преподавания иностранного языка. – Пермь: Изд-во ПГУ, 1979. – 166 с.
10. Текст в учебном процессе. – М.: Изд-во МГПИИЯ, 1987. – 152 с.
11. Текстуальная лингвистика и обучение чтению и аудированию на иностранных языках / Под ред. В.А.Бухбиндера. – Киев: Изд-во КГПИИЯ, 1986, – 147 с.

© Нәбиуллина Г.Ә., 2009

СИНТАКСИК БЕЛЕМНӘРНЕ ТИКШЕРҮ ЧАРАСЫ БУЛАРАК ТЕСТЛАР ТЕХНОЛОГИЯСЕ

Гүзәл Нәбиуллина

ГҮЗӘЛ ӘМИР кызы НӘБИУЛЛИНА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт университетының гамәли лингвистика һәм тәржемә белеме кафедрасы доценты.

Набиуллина Г.А. Тестовая технология как средство проверки синтаксических знаний.

В статье утверждается, что компьютерные тесты являются объективным и удобным средством проверки знаний студентов.

Хәзерге вакытта югары уку йортларында татар телен укытуның яңа формаларына һәм алымнарына зур игътибар бирелә [1-4]. Бу юнәлештә студентларның белем һәм күнекмәләрен тикшерүдә объектив һәм уңайлы ысулларның берсе булган тестлардан киң файдалану әһәмияткә ия.

Тестлар технологиясенең өстенлегә шулардан гыйбарәт:

– җавапның дәрәжәсиз ачыклаганчы, сорауга яңадан әйләнеп кайтып, аны үзгәртү, төзәтү

мөмкинлегә бар;

– тестларны эшләүгә бирелгән вакыт бетсә, җавап бирмичә калдырып киткән биремнәргә җавап дәрәжәсиз түгел дип санала;

– җавапның дәрәжәсиз тикшереп барырга мөмкин;

– тестларны эшләп бетергәннән соң, тиз арада нәтиҗәне белергә мөмкин: куелган билге, тест эшләүгә киткән вакыт арасы, тесттагы гомуми биремнәр саны, студент җавап биргән

биремнәр саны, дәрәс һәм дәрәс булмаган җаваплар саны [1, 14].

Казан дәүләт университетының татар филологиясе һәм тарихы факультеты студентларының синтаксик белемнәрен тикшерү чарасы буларак Ф.С. Сафиуллина, Г.Ә. Нәбиуллина, З.Н. Кириллова, З.В. Шәйхразиева тарафыннан “Синтез” программасына нигезләнеп төзелгән компьютер тестлары кулланырга кертелде [http://192.168.5.110:8000].

Тестлар, синтаксистан билгеле бер күләмдәге материалны гамәли үзләштергәч, белем сыйфатын тикшерүгә юнәлтелә. Моңа кадәр аз вакыт эчендә 5-10 сораудан торган өйрәтү тестларын һәр дәрәстә эшләп алырга мөмкин. Курс ахырында гомуми контроль тестлардан файдаланырга мөмкин.

Алар барлык өйрәнелгән теоретик һәм гамәли сорауларны үз эченә алалар. Мондый тестлар, гадәттә, гади җөмлә синтаксисы, кушма җөмлә синтаксисы һәм текст синтаксисын өйрәнәп бетергәч үткәрелә. Контроль тестлар үткәргәндә, эшкә ике этапка бүлү оештырырга мөмкин. Башта студентларга теоретик материалны гомумиләштереп кабатлау тестлары бирелә. Укучы теоретик белем һәм күнекмәләргә үзләштерү дәрәжәсен тикшереп бәяләгәннән соң, гамәли материалны үз эченә алган тестларга күчә ала.

Тестлар дүрт типтагы биремнәрдән тора:

- 1) дәрәс җавапны билгеләү, ягъни ябык тестлар;
- 2) күп нокталар урынына төшеп калган терминны уйлап язу, ягъни ачык тестлар;
- 3) тәңгәлләштерү тестлары;
- 4) җавапларны эзлекле тәртиптә урнаштыру тестлары.

Югарыда әйтелгәнчә, бу төр биремнәр гади җөмлә, кушма җөмлә һәм текст синтаксисыннан белем һәм күнекмәләргә тикшерү максатыннан чыгып кулланыла. Гади җөмлә синтаксисын үткәндә, җөмләдә сүзләр бәйләнеше, сүзтәзмәләргә, җөмлә кисәкләргә, гади җөмлә төрләргә тикшерү максат итеп куела. Кушма җөмлә синтаксисын өйрәнгәндә исә, бигрәк тә гади һәм кушма җөмләләргә аеру, кушма җөмләләр составындагы компонентларның санын, кушма җөмләләрнең төрен, бәйләүче чараларны һәм җөмләнең схемасын дәрәс билгеләү күздә тотыла. Укыту тәҗрибәсеннән чыгып, түбәндәге мисалларны китерә алабыз.

I. Дәрәс җавапны билгеләү тибындагы тестлар җавапны сайлап алу мөмкинлеген булган биремнәрдән гыйбарәт. Студент тәҗдим ителгән дүрт җавапның берсен сайлап алырга

тиеш. Мәсәлән:

1. Билгеле үтәүчеле фигыль җөмләләрдә баш кисәк кайсы грамматик формада килә алмый?

- 1) инфинитив;
- 2) -асы формалы сыйфат фигыль + иде;
- 3) -ган формалы сыйфат фигыль + бар/юк ;
- 4) хәл фигыль.

2. Ия төзелешенә нинди төрләргә була?

- 1) гади, катлаулы;
- 2) гади, катлаулы, тезмә;
- 3) гади, тезмә;
- 4) гади, кушма.

3. Раслау җөмләне табыгыз:

1) *Безнең өчен бу сорау – сорау түгел (М. Мәһдиев).*

2) *Су тирәнә төште (М. Әмир).*

3) *Ат карышмады (М. Әмир).*

4) *Әбине һич онытасым юк (Ф. Хөсни).*

II. Ачык тестларда күп нокталар урынына төшеп калган терминны уйлап язу сорула. Бу тестлар кыска җаваплар таләп итүче биремнәрдән тора. Мисал өчен:

Бер сүзнең икенче сүзгә ачыклап килүе нигезендә ... мөнәсәбәт оеша.

Хәбәрлекле мөнәсәбәт нигезендә ... барлыкка килә.

Оештыручы үзгә бер генә булган һәм икенчесен өстәп булмый торган җөмлә ... җөмлә дип атала.

Җөмләдә сүзләрнең кире тәртибе ... дип атала.

Җөмләнең берәр кисәген җөмлә ахырына чыгарып, өстәп әйтү күренеше ... дип атала.

III. Тәңгәлләштерү характерындагы тестларда бирелгән билгеләмәләрдән, синтаксик анализдан чыгып, дәрәс җавапларны туры китерү сорула. Мәсәлән, җөмләләргә бирелгән характеристикадан чыгып, җавапларны тәңгәлләштерегез.

1) *Сүзнең көче искиткеч зур икән (Ә. Еники).*

2) *Ике уйла, бер сөйлә (Мәкаль).*

3) *Умырзая, эңгыйдык, кошлар сайравын тыңладык, рәхәтләнеп ял иттек (Г. Мөхәммәтшин).*

4) *Сүзләр, Күк гөмбәзендәге йолдызлар мириадасы кебек, күренә дә, күренми дә, беләнә дә, беләнми дә, сүнә дә, сүнми дә, ерак та, якын да, үлә дә, үлми дә (М. Галиев).*

А) гади, бер составлы, гомуми үтәүчеле, жәенке, тулы, хикәя, тойгылы түгел, раслау җөмлә.

Б) гади, ике составлы, жәенке, тулы, хикәя, тойгылы түгел, раслау җөмлә.

В) гади, ике составлы, жәенке, ким, хикәя,

тойгылы түгел, раслау жөмлө.

Г) гади, ике составлы, жэенке, тулы, тиндэш хэбэрлэр белән катлауландырылган, хикя, тойгылы түгел, инкяр жөмлө.

IV. Жавапларны билгеле бер эзлеклектә урнаштыру тестлары. Бу очракта студент бирелгән сорауга жавап вариантларын билгеле бер хронологик яисә синтаксик берәмлекләрне кимү-арта бару тәртибндә урнаштырырга тиеш була. Мисал өчен:

1. Синтаксис буенча язылган хезмәтләрне хронологик тәртиптә азыгыз:

- 1) Ж.Вәлиди “Татар теленең грамматикасы”.
- 2) В.Хангилдин “Татар грамматикасы”.
- 3) Г.Ибраһимов “Татар нәхүе”.
- 4) А.Казем-Бек “Общая грамматика турецко-татарского языка”.

2. Күп иярченле катлаулы кушма жөмлөләрне компонентлары кими бару тәртибндә урнаштырыгыз:

- 1) *Күрөп торасыз: фуражы бар хуҗалыклар*

салам юктан интегә (Х.Хәйруллин).

2) *Мәхәббәт туса, чәчәк бөресе ачылгандай, бары үзеннән-үзе һәм үз вакыты белән генә туа ала ул (Ә.Еники).*

3) *Бу фәҗигә булганнан соң, байтак еллар үтте, шулай да эзе һаман тирән иде әле: дошманнар, сүз чыккан саен, мыскыл итеп телгә алалар (Г.Ибраһимов).*

4) *Жир-суы бар – җирен сөйләр, ил-йорты бар – илен сөйләр, ил-йорты юк – ниен сөйләр (Мәкаль).*

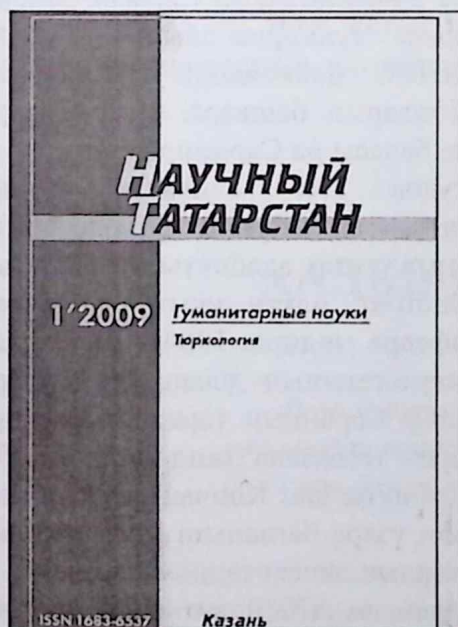
Китерелгән мисаллардан күренгәнчә, тестлар ярдәмдә укучыларның синтаксик белемнәрне үзләштерүен тикшерү эзлекле бер системаны тәшкил итә. Синтаксис дәрәсләрендә тестлар белән эшләү студентларның белем сыйфатын тикшерү мөмкинлеген бирә. Шуңа күрә дә дәрәсләрдә, башка грамматик биремнәр белән беррәттән, заман таләп иткән компьютер тестларыннан файдалануга да тиешле игътибар бирелергә тиеш, дип саныбыз.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Бухмин В.С. Пособие по разработке банков тестовых заданий в соответствии с требованиями Министерства образования и науки Российской Федерации / В.С. Бухмин, Л.А. Габдрахманова, Е.А. Соколова. – Казань: КГУ, 2007. – 15 с.
2. Васильев В.И. Культура компьютерного тестирования. Форма тестовой ситуации и формирования теста. Часть IV: Учеб. пособие / В.И. Васильев, Т.Н. Тягунова. – Москва: МГУП, 2005. – 83 с.
3. Куклин В.Ж. О компьютерной технологии оценки качества знаний / В.Ж.Куклин, В.И.Мешалкин, В.Г.Наводнов, Б.А.Савельев // Высшее образование в России, 1993, №3. – С. 146-153.
4. Садовничий В.А. Компьютерная система проверки знаний// Высшее образование в России, 1994, №3. – С.30-31.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

«Фәнни Татарстан» журналының рус телендә нәшер ителгән бу санында төрки халыкларның тарихы, мәдәнияте, тел белеменә багышланган 30га якын оригиналь мәкаләләр басылган.

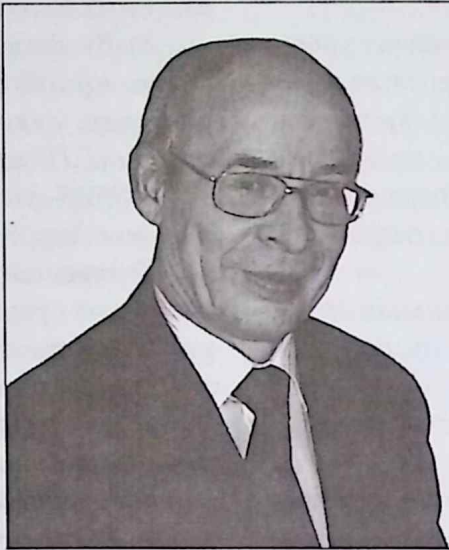
Тарих һәм мәдәнияткә караган өлештә Ф.Н. Баһаветдинов һәм А.Н. Гыймадетдиновның «Садри Максудиның юридик эшчәнлегә», И.К. Заһидуллинның «Татар милли элиталары һәм 1960нчы елларда яңа Оренбург мөфтиен сайлау проблемалары», Д.М. Усманова һәм Н.В. Гыйльметдиновның «Казанда «Хокук вә хәят» махсус юридик журналын чыгару тәҗрибәсеннән» исемле мәкаләләре игътибарны аеруча җәлеп итәләр.

Тел белеменә багышланган өлештә дә эчтәлекле мәкаләләр шактый: «Функциональ грамматика проблемалары» (Ф.Ә. Ганиев), «РФнең белем бирү мохитендә милли телләр: «Региональ телләр һәм азчылыklar телләре турындагы Европа хартиясе» контекстында» (М.З. Зәкиев), «Инглиз телендә сөйләшүче

студентлар өчен татар теле дәрәсләген эшләү турында» (А.Р. Фатыйхова) һ.б.

ХАТЫЙП ЙОСЫФ улы МИЦНЕГУЛОВка 70 яшь

Халыкның тәрәккыяте – алга китеше, – иң беренче чиратта, аның талантлы угыл-кызларының эшчәнлегенә бәйле. Куаныч ки, алар татар дөньясында да күп. Шундыйларның берсе – Казан дәүләт университеты профессоры Хатыйп Мицнегулов. Аның исеме, дәрәслек-хезмәтләре һәм татар дөньясында, һәм түркология фәнендә яхшы таныш. Бу мөхтәрәм зат инде менә 40 елдан артык милләт йөген тарта: укытучылар, журналистлар, иҗат һәм гыйлем әһелләре

әзерләүдә нәтиҗәләр эшли, җәмәгать эшләрендә актив катнаша, радио-телевидение аша, матбугат битләрендә чыгышлар ясый, милләттәшләребез яшәгән төрле төбәкләргә барып чыга, аларга рухи ярдәм күрсәтә; Татарстанда, Рәсәйдә генә түгел, чит мәмләкәтләрдәгә гыйльми, мәдәни чараларда докладлар сөйли... Аның татар, рус, төрек, инглиз, казакъ, үзбәк, төрекмән һәм кайбер башка телләрдә басылган хезмәтләренең саны 700гә якынаеп килә. Болар арасында 34 китап (шул исәптән 9 монография, дистәләгән гыйльми җыентыклар, методик әсбаплар, текстологик хезмәтләр...) бар. Мәктәп-гимназияләрнең IX-X сыйныф укучылары, урта махсус уку йорты студентлары Тукайча чор татар әдәбияты тарихын инде менә 90нчы елладан алып Х.Мицнегулов язган дәрәслек-хрестоматияләр буенча өйрәнәләр. Галимнең нәшер ителгән хезмәтләренең күләме 700 басма табактан артып китә. Х.Мицнегулов җитәкчелегендә 2 фән докторы, дистәләгән фән кандидатлары әзерләнгән. Ул – күпсанлы хезмәтләренә гыйльми редакторы, берничә дистә диссертациянең рәсми оппоненты. Хәзер бу мөхтәрәм галим-педагогның тормыш юлына күз ташлап алайык.

Хатыйп Йосыф улы Мицнегулов 1939 елның 12нчы маенда хәзерге Зәй районының Апач авылында икенче гаиләсендә дөньяга килә. Ул, күп кенә чордашлары кебек, сугыш һәм аннан соңгы еллардагы кыенлыкларны күрәтә. Әтисе (1909-44) фронтта һәлак була, атым калган 4 бала әнисе Гайнелхәят (1912-

99) тәрбиясендә үсә. Хатыйп башлангыч белемне Апачта, җидееллыкны күршәдәгә Пидәр мәктәбендә ала. Матди кыенлык аркасында бер ел укымый тора: колхозда эшли. 1954-57 елларда ул – үзләреннән 25 чакрым ераклыктагы Сарман районы Иске Кәшер урта мәктәбе укучысы. Өлгергәнлек аттестаты алгач, елга якын Тажикстанның Лени-набад өлкәсендә яши: заводта эшли, мамык, җиләк-җимеш, яшелчә җыя. Әнисенең авырып китүе аркасында, туган якларына әйләнеп кайта: колхозда

эшли, клуб мөдире була.

Х.Мицнегулов яшәтән үк тел-әдәбиятны ярата, шигырьләр, мәкаләләр яза. Бу мавыгу аны 1959 елда Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә алып килә. «Хрущев җепшеклегенә» туры килгән бу чорда студентлар тормышы кайнап тора. Булачак галим аның үзәгендә: ул мәкалә-рецензияләр яза, докладлар сөйли, төрле очрашулар оештыра. 1962-63 уку елында Х.Мицнегулов, читтән торып укуга күчеп, Пенза өлкәсенә Качкару (Кутеев-ка) мәктәбендә мөгаллимлек кыла. 1964 елда, университетны тәмамлагач, ул Сарман районына эшкә җибәрелә: Чукмарлы авылында мәктәп директоры, КПСС райкомында парткабинет мөдире вазыйфаларын башкара. Шушы чорда гаилә кора, ике баласы да Сарманда туа.

Х.Мицнегулов 1967 елның ноябрендә Казанга күчеп килә. Шуннан бирле Казан университетының татар әдәбияты кафедрасында эшли: ассистент, өлкән укытучы, доцент, профессор, кафедра мөдире. 1984-89 елларда – филология факультетының декан урынбасары. 1972 елда «Сәйф Сарайның тәрҗемә һәм оригиналь әсәрләре» темасына кандидатлык, 1991 елда «Татар әдәбияты һәм Көнчыгыш классикасы (поэтика һәм үзара багланыш мәсьәләләре)» темасына докторлык диссертацияләре яклый.

Х.Мицнегулов – XX йөзгә кадәр татар әдәбияты тарихын үзбашка да, гарәп, фарсы, төрки сүз сәнгатьләре белән багланышларда да өйрәнгән галим. Ул бигрәк тә Алтын Урда

чорын, андагы Котб, Мәхмүд Болгари, Сәйф Сараи, Хисам Кятиб, Әхмәд Үргәнчи кебек әдипләрнең ижади мирасларын тикшерүгә зур өлеш кертте. Аның борынгы төрки ядкярләре, Кол Гали, Мөхәммәдъяр, Тажеддин Ялчыгол, Шәмседдин Зәки, Акмулла, Салихжан Кукляшев, Муса Акъегетзадә, Заһир Бигиев, Дәрдемәнд, Сәгыйт Рәмиев, Шәехзадә Бабич турындагы мәкалә-хезмәтләре дә укучыларга яхшы таныш. Х.Миңнегулов, Тукай жәмгыяте рәисе буларак, бөек шагыйрь ижатын өйрәнүне һәм пропагандалауны да үзенә бурычы дип санып. Аның Тукай ижатын төрле яктан яктырткан берничә дистә мәкаләсе бар. Галим мөһажирлектәге татар әдәбиятын һәм матбугатын, аеруча Гаяз Исхакый ижатын өйрәнү өлкәсендә дә нәтижәләр эшледи. Аның «Исхакый мөһажирлектә» (1999), «Гаяз Исхакыйның мөһажирлектәге ижаты» (2004), «Чит илләрдәге татар әдәбияты» (2004) монографияләре гавам һәм белгечләр тарафынан югары бәяләнгән. Х.Миңнегулов Сәйф Сараи, Тажеддин Ялчыгол, Шәмседдин Зәки, Салихжан Кукляшев, Гаяз Исхакый, Сания Гыйффәт, Хөсәен Габдуш, Хәсән Хәмидулла әсәрләрен тиешле шәрех-аңлатмалар белән бастырып, үзен текстолог буларак та танытты. Галимнең әдәбият теориясе һәм методикасы, халык тарихы, тел, дин, әдәби тәнкыйть һәм башка тармаклар буенча да хезмәтләре бар.

Күренекле галим Хатыйп Йосыф углы Миңнегуловны тууына 70, гыйльми-педагогик эшчәнлегенә 45 ел тулу белән ихлас күңелдән котлыйбыз. Алдагы көннәрендә нык исәнлек, күпкырлы эшчәнлегендә зур уңышлар телибез.

«Фән һәм тел» журналы редакциясе.

ХАЛКЫБЫЗНЫҢ РУХИ ОСТАЗЫ

Хатыйп Миңнегулов

Әгәр һәркем үз холкын төзәтсә вә үз гаепләреннән пакъләнсә, Ислам милләте бу көн анадан туган кебек саф бер милләт булчак вә дөнья беткәнгә кадәр бер гаилә вә бер хәят булып гомер сөрәчәктер.

Риза Фәхреддин.

Бу исемне ишетүгә аның визит карточкасы кебек булып киткән фоторәсеме күз алдына килеп баса: сакаллы, башына түбәтәй, өстенә казакки кигән кечерәк кенә гәүдәле, гадәти бер татар карты. Һәм шунда ук ул, әкияттәге кебек, кинәт

Гомумән, Х.Миңнегулов — киң колачлы, рухи эшчәнлекнең төрле өлкәләрендә тирән эз калдырган зат. Аның һәр хезмәте милли үзәкнең кузгатуга һәм үстерүгә, халкыбызны рухи яктан бастуга юнәтелгән. Ул чын мәгънәсендә милләт хадиме, милләт йөген төпкә жигелеп тартучы. Аның Бөтендөнья татар конгрессы корылтайларының һәм мәсәненә делегат итеп сайлануы үзе генә дә күп нәрсә хакында сөйли.

Хатыйп Миңнегулов күптөрле дәрәжәләргә һәм мактаулы исемнәргә ия. Ул филология фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт университетының татар әдәбияты тарихы һәм теориясе кафедрасы мөдире, Россия гуманитар фәннәр академиясенең академигы, Фән һәм техника өлкәсендә Татарстанның дәүләт бүләге лауреаты, Россиянең һәм Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Кол Гали һәм Гаяз Исхакый исемендәге бүләкләр иясе, халыкара казак-төрөк университетының «Шәрәфле профессоры», «Халыкара ел кешесе» (1998, Кембридж), «Казан утлары», «Билге» (Төркия), «Тюркология» (Казакъстан) журналларының редколлегия әгъзасы, дөнья тюркологларының халыкара ассоциациясе президиумы әгъзасы. Ул «Казанның 1000 еллыгы» медале, Татарстан президентының «Мактау грамотасы» (2000), «Рәхмәт хаты» (2008) һәм башка күп төрле бүләкләргә дә ия.

ны уйлыйсың да, исең-акылың китә: мондый игелекле, тау кадрлар эш-гамәлләрне йодрык кадрлар шушы зат ничек башкарган!? Әгәр дә ул булмаса, безнең рухи тарихыбыз, мәдәни мирасыбыз шактый ярлы, өтек булыр иде!

Бу олуг шәхеснең исем-атамасы да аның җисеменә туры килешле: һәр икесендә дә «дин», димәк, иман бар; фәхер – горурлык, дан, намус төшенчәләрен, риза – разыйлык, килештерү, итагатыллек мәгънәләрен белдерә. Чыннан да бу затның бөтен эш-гамәле, эшчәнлеген инсаннарны иманлы, намуслы, әдәпле итүгә, килешеп, аңлашып яшәүгә, хәзергә термин белән әйткәндә, толерантлыкка юнәтелгән.

Соңгы 60 елда Татарстанда 3 млрд. тоннадан артык кара алтын чыгарылды. Әмма ул байлык, халкыбызның үзеннән бигрәк, читләргә озатылды; берничә дистә ел буе Советлар империясенең төп терәкләреннән, яшәеш чыганаclarыннан берсе булды. Татарстан нефть төбегенең үзәгендә туып үскән Ризаэддин Фәхреддин исә татарның күп гасырлык рухи байлыгын туплап, үз күңеле аркылы чыгарып, иң әүвәл халкыбызның үзенә кайтарды, аның зиненен баетты, дәрәжәсен үстерде.

* * *

Ризаэддин Фәхреддин феномены аңлау өчен әүвәл берничә факторны ачыклап китү зарури. Ул татарның зыялы, рухани гаиләсеннән. Аның нәсел шәжәрәсендә Идел-йортның билгеле кешеләре булу үзегенә дә күп нәрсә хакында сөйли. Фатих Кәриминен этисе, күренекле Гыйльман мулла – Риза Казыйның җизнәсе. Бу – бер. Икенчедән, эдипнең нәсел-нәсәбе белән бәйләнеше Бөгелмә өязе, аеруча Тайсуган, Түбән Шәлчәле (Түбән Чыршылы) авыллары элек-электән үзләренең мәдрәсәләре, гыйлем-мәгърифәт эһелләре белән дан тоткан. Кайчандыр бу якларга Мәүлә Колый килеп төпләнгән. Утыз Имәни дә үз гомеренең зур өлешен бу төбәктә уздырган. Туйкиннар, Афзал Таһиров, Әхмәд Тимер – болар бар да Әлмәт төбәге кешеләре. Өченчедән, Р.Фәхреддин яшәгән чор үзенең гаять тыгызлыгы, вакыйга-хәлләргә байлыгы, кискенлегенә, фажиғә хосусияте белән сыйфатлана. Өч инкыйлаб, Беренче бөтендөнья сугышы, илдәшләр орышы, халыкларның ирек, демократия өчен көрәше, милли хәрәкәт,

сәяси репрессиялар – Риза Казый боларның һәммәсен дә күрә, кичерә. Ул тормыш, татар-башкорт куйган объектив ихтияжларны тирәнтеп тоеп, аларга барлык көче, бөтен рухы белән җавап бирергә омтыла. Дүртенчедән, Р.Фәхреддин Хоҗай Тәгалә тарафыннан үзенә бирелгән көчле табигый сәләтне, җаваплылыкны даими үстерә, Кичүчат, Түбән Шәлчәле, Чистай мәдрәсәләрендә 21 ел укый, үзлегеннән белем күтәрүен гомере буе дәвам иттерә. Хезмәтләре аша аның гаять тирән, төпле белемгә ия булуы, күп төрле фәннәрдән хәбәрдарлыгы ачык күренеп тора. Бишенчедән, Р.Фәхреддиннең Уфа, Оренбург кебек мәдәни мәркәзләрдә яшәве, мөһим һәм җаваплы вазыйфалар башкаруы, аеруча «Шура» журналының баш мөхәррире булуы, күренекле кешеләр (Дәрдемәнд, В.Бартольд, А.Самойлович...) белән аралашуы да аның эшчәнлегенә көчле йогынты ясый.

XIX йөзнен икенче яртысы – татар халкының үз тарихы, рухи мирасы, башка кавемнәр арасында тоткан урыны хакында уйланулар чоры. Бу «уйгану», мәгърифәтчелек хәрәкәтенен башында Ш.Мәрҗани, К.Насыйри, Х.Фәезханов кебек олуг шәхесләр тора. Р. Фәхреддин нәкъ менә шулар башлаган эшкә дәвам итте, аны яңа иҗтимагый шартларда үстерде, баатты. Аның кыйбласы – халыкны белемле, иманлы, эһлаклы итү. Шушы бурычлар Остазны төрле тармакларда эшләүгә китерде.

Сүз сәнгате, әдәбият – элек-электән инсанны тәрбияләүнең иң мөһим һәм иң үтемле чарасы. Р.Фәхреддин дә бу хакыйкаткә тирәнтеп аңлап эш итә. Кайберәүләрнең шигъриятне, музыканы «хәрәм» дип әйтүләренә мөнәсәбәттә, ул болай яза: «Мәүзүн (үлчәмле; ритмлы. – Х.М.) вә соңгылы (көйле. – Х.М.) нәрсәләр хәрәм була торган булса, сандугач вә тургай тавышларын тыңлау да харам булуы да лязим. Чөнки аларның тавышлары да мәүзүн вә сәҗгълыдыр» [1, 153]. Эдип үзенең гыйльми, дини, иҗтимагый карашларын бәян итүдә еш кына сүз сәнгатенә мөрәҗғәгать итә, әдәби әсәрләрдән мисаллар, өзекләр китерә. Шулай ук күп кенә татар, чит ил эдипләренең язмаларын «Шура» журналы битләрендә, үзенең китапларында татар укучыларына даими рәвештә җиткереп тора. Болардан тыш Р.Фәхреддин әдәбият галиме, тәнкыйтьче буларак та чыгыш ясый. Аның бу юнәлештә башкарылган шактый гына мәкалә-

хезмәтләре бар.

Р.Фәхреддин сүз сәнгатен өйрәнәп, файдаланып, пропагандалап кына калмый, үзе дә әдәби иҗат өлкәсендә уңышлы гына адымнар ясый. Аның «Сәлимә, яки Гыйффәт» (К., 1899) һәм «Әсма, яки Гамәл вә жәза» (Оренбург, 1903) романнары (аларны повесть-бәян дип атаучылар да бар) укучыларга мәгълүм. Дәрәс, бу әсәрләргә, аеруча беренчесенә әле сәнгатилек җитеп бетми. Ясалма урыннары, публицистик башлангыч, турыдан-туры сөйләү өстенлек иткән сәхифәләр дә бар. Әмма алар, гәрчә тәнкыйтьләүчеләр булса да, жәмәгатьчелекнең игътибарын җәлеп итә. Хәтта бу әсәрләр «туры» Тукайның да уңай бәясен алалар. «Риза Казый, – ди ул 1912 елның 11нче маенда язылган бер хатында, – «Әсма», «Сәлимә» кебек китаплары белән куәи тәхририя (язу сәләтен. – Х.М.) вә хәтта шигъриясен күрсәткән вә гомумән ифадәсә (сөйләмә, бәян итүе. – Х.М.) ачык, язучылары (стиле. – Х.М.) садә вә гүзәл бер язучылар» [2, 116].

Һәр ике әсәрдә дә гыйбрәтле, жанлы образлар, кызыклы, хәтта урыны белән мажаралы хәл-ситуацияләр бар. Күркәм әхлакый сыйфатлар, гасырлар буге сыналган инсани эш-гамәлләр мактала, тискәреләре сурәтле шәкелдә тәнкыйтьләнә. Автор фикеренчә, инсаннарның, аеруча хатын-кызның тәрбияле, белемле булуы, үзара мөхәббәткә, бер-береңне хөрмәт итүгә корылган гаилә жәмгыятьнең ниндиген билгели. Адәм баласы үз гамәле өчен үзе җавап бирә. «Әсма» романында кешеләргә начарлык эшләп йөргән Зәйнүш абыстай ахыр чиктә авыр хәлдә кала. «Никадәр орлык сачмыш исә, жөмләсенә үзе урды», – ди бу хакта автор. Шунысы кызыклы: Р.Фәхреддиннең якташы Афзал Таһиров иҗат иткән «Мәзлумәләр» повестендә дә (1911) Бану исемле хатын, нәкъ Зәйнүш кебек, кешеләргә талаштырып, бозып йөри. Соңында аяныч хәлдә кала. Бу уңай белән А.Таһиров аның авызыннан мондый үкенечле сүзләргә әйттерә: «Безнең ... газәптә булуымыз барысы да үзбездә теләп алган, үзбездә чәчкән жимешләремез, «ни чәчсәң, шуны урысың» димәсләр иде шул» [3, 44-45].

Мөселман Көнчыгышы безнең тарихыбызда, рухи тормышыбызда, иман-ышанычларыбызда гаять зур роль уйный. Нәкъ менә шуңа күрә дә Р.Фәхреддин Шәрык тематикасын, Урта гасыр гарәп, фарсы һәм төрки ядкярләрен өйрәнүне, алардагы казанышлары, гыйбрәтле

якларны чордашларына һәм киләчәк буыннарда җиткерүне үзенә игътибар үзәгенә куя. Ул ислам диненең асылы һәм тарихы, Шәрык фәлсәфәсе һәм суфыйчылык, иҗтимагый фикер, әхлак, мөселман Көнчыгышының бөек затлары, фәне, мәдәнияте хакында күпләгән мәкалә-хезмәтләр яза. Аның Шәрыкка мөнәсәбәттә язылган «Жәвамигуль – кәлим шәрхә» (1916), мәсәлән, баялап бетергесез китапларның берсе. Автор Мөхәммәд пәйгамбәрнең 344 хәдисен шәрехләп, бүгенгә көнебез өчен дә гаять кыйммәтле, мөһим, әхлакый, дини, фәлсәфи мәсәләләргә яктарта. Бу ядкяр һәрчак яңа йөртерлек, һәрчак киңәш-табыш итәрлек тормыш дәрәсегә, тәрбия китабы кебек. Аның теләсә кайсы сәхифәсендә укып ятларлык, күңел түрәдә йөртерлек гыйбрәтле сүзләр бар: «Гыйлем тәхсил итү (өйрәнү, туплау. – Х.М.) һәр мөселман өчен фарыздыр» (12 б.); «Жәннәт ачыклары халыкларның аяк асларында уралып йөриләр, шунларга абына һәм сөртәләр, ләкин шуны күрмиләр, бик ерак җирләргә барып шәм яндырып эзиләр, ләкин таба алмыйлар» (74 б.); «Безнең халкыбыз өчен Америкага барырга хәҗәт юк, Америка безнең үзбездәдер» (406 б.); «Франклардагы (европалылардагы. – Х.М.), динсезлектән башка, булган гыйлемләрен һәрбере мөселманнар өчен файдалыдыр» (330 б.); «Фәкыйрьлек вә ихтыяҗлыктан сыгыну, кул күтәрәп дога кылып утырудан бигрәк, мал табу сәбәпләренә керешү вә тырышудан гыйбарәттер. Сәбәпләренә керешмәгән мөддәттә (вакытта. – Х.М.) намазлык өстендә дога кылып утырудан гына күп хикмәт чыкмас. Сәбәпләренә керешкән вә маңлай тирләре агызып йөрегәндән соң, намазлык өстендә утырып, Алладан сорау бик яхшы вә бик файдалы булыр» (206 б.); Һәрбер кеше үз кулыннан килгән кадәр эш эшләргә, байлык вә һөнәр һәм дә сәнагать тугрыларында милләтнең күтәрелүенә ярдәм кылырга тиешле» (74 б. – *Ассызык безнеке. – Х.М.*) һ.б.

Шушы ук китабында Р.Фәхреддин, пәйгамбәрнең хәдисенә мөнәсәбәттә, нәсел-нәсәб, кавемнең шәжәрәсе хакында да фикер йөртә. «Үз нәсел вә нәсәбегезне өйрәнгез», – ди ул. – ... «Урал – Волга буендагы төркләрнең ваклануларына, игътибарсыз калуларына бер сәбәп – үзләренә фамилияләрен заигъ итүләре (югалтулары), ата-бабаларын онытуларыдыр» (202-203 б.). Р.Фәхреддин нәсел-нәсәбне өйрәнүнең, шәжәрәләргә тарихи, мәдәни

тикшеренүләрдә файдалануның матур үрнәкләрен бирә. Аның «Асар» атлы күптомлык биобиблиографиясе – шуның ачык бер мисалы. Бу уңай белән галимнең әйткән фикерләре кызыклы. «Бу көндә, – ди ул, – үзләрен мәдәни санаган һәм ирекле рәвештә гомер сөргән милләتلәр үз араларында барлыкка килгән уйлап табучы һәм башлап нигез салучы, ачыш ясаучы, бигрәк тә сугыш коралын дөньяга чыгаручы адәмнәр белән мактансалар, безнең дә, изүче бер хөкүмәт кул астында көн уздырганнары хәлдә, шушы кадәр заманнарда милләтләрне тәрбияләп килгән, яхшы горейф-гадәт һәм гүзәл эхләкләрның сәламәт саклануына сәбәп булган, динезбез һәм милләтебезгә хезмәт итүне үзенә вазыйфасы санаган адәмнәр белән мактанырга хакыбыз бар.

Шуңа күрә без әсәребез булган «Асар»да шул мәшһүр адәмнәребездән үзезбезгә мәгълүм булганнарын яздык. Үзезбез белгән кадәр тәржемәи хәлләрен һәм гомер сөрү рәвешләрен сөйләп үттек. Шуларга ияртеп, шушы өлкәбезгә чит мәмләкәтләрдән килеп йөргән һәм бабаларыбыз белән аралашкан, тыгыз мөнәсәбәттә торган адәмнәрдән дә хәбәр бирдек» [4, 21].

Тарихи агышта, ижтимагый, сәяси, мәдәни тормышта, аеруча рухи дөньяда аерым шәхесләрнең, бигрәк тә талантлы затларның зур роль уйнавы, аларның гавамга көчле йогынтысы элек-электән үк мәгълүм. Р.Фәхрәддин дә, гомумән, шуны аңлап эш итә. Ул үзенә «Асар»ендә, «Шура» журналындагы «Мәшһүр адәмнәр...» рубрикасында басылган мәкаләләрендә, «Мәшһүр ирләр», «Мәшһүр хатыннары» сериясендә чыккан ике дистәләп китабында меңнән артык тарихи шәхеснең тормышын һәм эшчәнлеген яктырта. Болар арасында төп урынны, әлбәттә, татар-башкорт әһәлләре алып тора. Шуның белән бергә Р.Фәхрәддин Шәрыкның һәм Гарәбнең, рус һәм кайбер башка кавемнәрнең Сократ, Гете, Пушкин, «Граф Толстой», Нәваи кебек бөек затларын да читтә калдырмый. Аның Әл-Мәгарри, Имам Газзали, Ибне Гарәби, Ибне Рәшдә, Әхмәд Мидхәд ... хакындагы монографияләре фәннилегә, фикер-күзәтүләргә байлыгы белән бүгенге галимнәр өчен дә үрнәк булып торырлык.

Күренекле инсаннарның тәржемәи хәлләрен, эшчәнлеген өйрәнүдә Р.Фәхрәддин, фәнни

максатлар белән бергә, тәрбияви якны, исән кешеләргә йогынты ясауны да бурыч итеп куя. «Тәржемәи хәлләр язылудан максат эш юктыктан эш ясау булмаган кебек, аларны укудан максат та вакыт уздыру булмый. Бәлки азмы-күпме гыйбрәт алу һәм берәр төрле караш тудыру мөнәсәбәтендә үрнәк табу һәм файдаланудыр» [4, 21]. Биредә, шундый «гыйбрәт»ләренә икесен генә атап китик. «Дөньяда иң югары мәртәбәләргә күтәрелгән мәшһүр геройларның күбесе, – ди Р.Фәхрәддин, – үз сәнагәтләрендә (һөнәрләрендә; тармакларында. – Х.М.) ижтиһадлы булулары, эшләренә яхшы булуына әһәмият бирүләре, һәр эшкә үз вакытыннан кичектерми эшләп барулары, форсатларын заигъ (зая) итмәүләре сәбәплә күтәрелгәннәрдәр» [1, 581]. Икенче бер мөһим «гыйбрәт» итеп, әдип «Олуг вә мәшһүр адәмнәрнең» «күбесенә үз-үзләренә ышанулары көчле булу сәбәплә бик түбән урыннардан калкып чыккан кешеләр икәнлеген» күрсәтә (Әбүбәкер Рази – «урамда уенчы малай»; вәзир Низамелмөлек – «игенче углы», мәшһүр шагыйрь Әл-Мөтәнәббиди – «су ташучы баласы» һ.б.) (139 б.).

Р.Фәхрәддинең шәхесләр сериясендәге хезмәтләреннән аеруча татар хөкөмдарлары, бигрәк тә Алтын Урда, Казан ханнары турындагы портрет-язмалары игътибарга лаек. Алар, бер яктан, фәнни төгәллекләре, факт-мәгълүматларга байлыгы белән сыйфатланса, икенче яктан, үтемле, жанлы итеп язылулары белән күңелне җәлеп итә. Күренекле галимез Равил Әмирхан бу портрет-очеркларны хәзерге графикага күчереп, тиешле шәрех-аңлатмалар белән бүгенге укучыларга җиткереп калдырды. Моның өчен һәм башка игелекле эш-гамәлләре өчен без аңа мең рәхмәтле. Урыны җәннәттә булсын мәрхүмнең.

Элеккеге ядкярләренә, кулъязмаларны туплау, эшкәртү, гыйльми-мәдәни әйләнешкә керту – Р.Фәхрәддин эшчәнлегенә янә бер мөһим тармагы. Халкыбыз тарихын, рухи мирасын өйрәнгәндә без еш кына «Асар» томнарына, «Шура» саннарына мөрәҗғәгать итәбез, аларны энциклопедия кебек файдаланабыз. Шиһабеддин Мәрҗани, Исмәгыйль Бикмөхәммәдов сәяхәтнамәләрен бастыруда да бөек Остазның роле зур.

Р.Фәхрәддин үзенә күпкырлы һәм фидакарлырчә эшчәнлегә белән халкыбызда тирән ихтирам һәм абруй казанды, иман, намус,

вөждән, инсаният төшенчәләренең бер өлгесенә әверелде. Бу олуг затның язмалары төрки, мөселман дөньясында, ориенталистика фәнендә югары бәяләнә. Аның хезмәтләрен минем Истанбул, Анкара, Хельсинки, Санкт-Петербург, Баку, Ташкент һәм кайбер башка калаларның мәшһүр китапханәләрендә күргәнем бар. Р.Фәхрәддиннең 1926 елда Мәккәдә Бөтендөнья мөселманнарының беренче конгрессында катнашуы, анда житәкчеләрнең берсе итеп сайлануы үзе генә дә күп нәрсә хакында сөйли.

XX йөзнең икенче яртысында, аеруча ике гасыр арасында Р.Фәхрәддиннең тәржемәи хәлен, мирасын, гомумән эшчәнлеген өйрәнү, пропагандалау юнәлешендә шактый гына игелекле гамәлләр кылынды. Мөхәммәд Гайнуллин, Миркасыйм Госманов, Әнвәр Хәйри, Равил Әмирхан, Равил Үтәбай-Кәрим, Мәдинә Рәхимкулова, Мәсгут Гайнетдинов, Рамил Миңнуллин, Раиф Мәрәнов, Гомәр Даутов, Рифкәт Шәһиев, Сөләйман Рәхимов, Ләззәт Хәйдәров һәм кайбер башка авторларның мәкалә-хезмәтләре бөек мәғрифәтче белән хәзерге укучы арасындагы сохбәт-диалогны, аралашу-анлашуны тагын да көчәйтеп жибәрде. Мәғлүм ки, Берлинда Гаяз Исхакый тарафыннан нәшер ителүче «Яңа милли юл» журналы 1936 елда Р.Фәхрәддингә махсус сан багышлый (№7-8). 2007 елда ул оригиналда һәм хәзерге графикада аерым китап рәвешендә басылып чыкты (әзерләүчесе Р.Мәрәнов). Роза Абзалова-Сәлманованың «Иманлы төбәк жәүһәрләре» дип исемләнгән басмасының да зур өлеше Ризәддин Фәхрәддингә багышланган [5, 271]. Анда Түбән Чыршылы, Кичүчат, Әлмәт төбәге, бөек галимнең нәсел

шәрәжәсе хакында бай мәғлүмат бар. Инде, ниһаять, «Асар»нең дә яңа басмалары дөньяга чыгып килә (I-том. – 2006; II-том, 2009). Мәғариф идарәләре, мәктәп-гимназияләр катнашында уздырыла торган «Риза Фәхрәддин укулары» да хуплауга лаек. Без фәкыйрегез дә бөек остазны өйрәнү кебек изге эшкә кулыннан килгән кадәр өлеш кертәргә тырыша. Мәсәлән, «Милли каһарманыбыз», «Буй житмәс шәхес», «Ризәддин Фәхрәддин – әдип һәм әдәбиятчы», «Төркиләрен мәғнәви рәһбәр (юлбашчысы. – Х.М.)» һәм башка язмаларыбыз гәжит-журналлар, жыентыклар [6, 108-129] аша укучыларга билгеле бер дәрәжәдә таныш. Әдип хакында радио-телевидение аша, төрле конференция-жыелышларда да чыгышлар ясап торабыз.

Әмма әле болар гына аз. Р.Фәхрәддин мирасы тагын да ныграк, тагын да тирәнрәк өйрәнүгә көтә. Аның хезмәтләрен бүгенге укучыга житкерү юнәлешендә дә һаман сүлпәнлек күрсәтәбез. Иң зур кимчелегез шуңда: без Р.Фәхрәддиннең гаять бай мирасын бүгенге инсани, милли, әхлакый тәрбиядә, белем бирүдә тиешенчә файдаланмыйбыз. Ә бит аның язмалары – хәтер дәвамчылыгын тәмин итүдә, яшә буыңга иман, милли, гуманистик рух сәндәрүдә кыйммәтле хәзинә, чыганак.

* * *

XX йөз башы – татар мәдәниятенә Г.Исхакый, Г.Тукай, Г.Ибраһимов, М.Гафури, Ф.Әмирхан кебек бөек затларын биргән алтын дәвер. Ризәддин Фәхрәддин, остаз, юлбашчы буларак, бу хәрәкәт-процесстың башында торды. Аның халкыбызга хезмәт итү юлында игелекле эш-гамәлләр бәһаләп бетергесез.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ризәддин бине Фәхрәддин. Жәвамигуль-кәлим шәрхе / Басмага әзерләүчеләр: Мәдинә Рәхимкулова вә Равил Үтәбай-Кәрим. – Казан: Иман, 1995.
2. Габдулла Тукай. Әсәрләр. Биш томда. – 5 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986.
3. Афзал Таһиров. Сайланма әсәрләр. – Казан: Рухият, 2008.
4. Ризәддин Фәхрәддинов. Болгар вә Казан төрекләре / Китапны тәржемә итүче һәм төзүче Ә.Н. Хәйруллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993.
5. Роза Абзалова-Сәлманова. Иманлы төбәк жәүһәрләре. – Казан: Сүз, 2008.
6. Хатыйп Миңнегулов. Гасырлар өнен тыңлап... // Мәғариф, 2003.

ФӘРИТ ЙОСЫФ улы ЙОСЫПОВка 70 яшь

Фәрит Йосыф улы Йосыпов 1939 елның 15нче маенда Яшел Үзән районы Зур Караужа авылында дөньяга килә. Әтисе Камалиев Йосыф Камали улы, әнисе Мөхәммәдшакирова Асия Мөхәммәдшакир кызы аны кечкенәдән чын мәгънәсендә татар жанлы, иманлы-динле, мәгърифәтле кеше итеп тәрбияләргә омтылалар. 1956 елда Зур Караужа унъеллык мәктәбен тәмамлаганнан соң, белемгә омтылган егет шул ук елны Казан университетының тарих-филология факульте-

тына укырга керә һәм 1961 елда аны уңышлы тәмамлай. 1961-62 елларда Кама Тамагы районында чыгып килүче “Кызыл байрак” исемле район газетасында җаваплы сәркатип буларак сынап караганның соң, язмыш аны урау юллар аша фән дөньясына кайтара. 1962-72 елларда Фәрит Йосыпов Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында гыйльми хезмәткәр булып эшли, аспирантура үтә. Биредә ул фән юлына беренче адымнарны күренекле тел галиме Галимҗан Шәрәфнең фәнни мирасын өйрәнү, фәнни архивын эшкәртүдән башлап җибәрә, аның моңа кадәр билгеле булмаган яисә басылмаган “Татар теленең фонетикасы”, “Татар сузык авазларының сонорлык озынлыгы (II кисәк)”, “Революциядән соңгы чорда татар теле системасының үсеше” кебек хезмәтләрен матбугатка әзерли.

1964 елдан Фәрит Йосыпов татар теленең диалектларын лингвистик география һәм ареал лингвистика методларын кулланып өйрәнү белән шөгыльләнә башлый. Татар халкы күпләп яши торган Татарстан, Башкортстан, Удмуртия, Марий-Эл, Чувашстан республикаларына, Курган, Чиләбе, Рязань, Тамбов, Горький, Киров, Свердловск, Новосибирск, Омск, Төмән, Кемерово, Красноярск өлкәләренә фәнни диалектологик экспедицияләргә чыгып, халыкның җирле сөйләшләрен өйрәнә, бер үк вакытта аларны фәнни эшкәртү юнәлешендә дә эш алып бара. Булачак галим бу өлкәләрдә яшәүче татарларның тел үзенчәлекләренә, халык авыз иҗатына,

этнографиясенә, тарихына кагылышлы гаять бай материал туплый һәм шулар нигендә күпсанлы фәнни мәкаләләр, монографияләр бастырып чыгара. Шушы эзләнүләрнең бер нәтиҗәсе буларак, 1972 елда Ф.Йосыпов күренекле диалектолог Наҗия Борһанова җитәкчелегендә “Көнъяк Урал һәм Урал арты сөйләшләре” дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый. Курган һәм Чиләбе өлкәләрендә таралган, моңа кадәр татар тел белемендә билгеле булмаган сөйләшләрне

өйрәнүгә багышланган элге хезмәте аны чит регионнарда формалашкан татар сөйләшләрен өйрәнүче галим буларак таныта, Төрки телләрнең диалектологик атласларын төзүгә ныклы нигез булып тора.

Ф.Йосыповның 1972 елдан 1984 елга кадәр геометр баскычы, эшчәнлегенә Алабуга педагогия институты белән бәйләнгән: галим биредә татар теленнән лекцияләр укый, чит телләр факультетының деканы буларак җаваплы вазыйфа башкара. Фәнни һәм оештыру эшендә бай тәҗрибә туплап, 1984 елда галим кабат Казанга кайта һәм 1995 елга кадәр Милли мәктәпләр институтының директоры вазыйфаларын башкара. 1995 елда Фәрит Йосыф улы Йосыпов Казан дәүләт университетының татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләр факультетының татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасына профессор буларак эшкә алына. Берничә ел Төркия университетларында һәм Төркия чит илләр министрлыгында да эшләп ала.

1988 елда Ф.Й. Йосыпов Казахстан Фәннәр Академиясенең Тел белеме институты Гыйльми советында “Татар җыгылышларын ареал ысул белән өйрәнү” дигән темага докторлык диссертациясен яклый (бу диссертациясенең фәнни консультанты күренекле галим Әдһәм Тенишев була). Элеге хезмәт Мәскәү тирәсеннән алып Ерак Көнчыгышка кадәр татар сөйләшләренендә ареал лингвистик зоналарын, тел үзенчәлекләрен өйрәнүгә белән татар тел белеменә яңалык алып килә. Татар диалектологиясе фәнендә беренче

булып, галим өч диалектны классификацияләү билгеләрен ачыклау һәм аныклауга ирешә, диалект теле төшенчәсен гомумкулланылышка кертеп җибәрә.

Галимнең “Көнъяк Урал һәм Урал арты сөйләшләрә” (1979), “Татар диалектлары. Урал сөйләшләрә” (2003), “Красноуфим татарлары: тарих, тел, фольклор” (2003) дигән монографияләре дә татар тел белемен, диалектология фәннә фактик һәм гыйльми эзләнүләр белән баета. Лингвистик география һәм системалы-синхрон методларны кулланып язылган элге монографияләрдә Урал географик зонасында таралган красноуфим, нократ-кистем, эчкен, нагайбәк, сафакул сөйләшләрәнең формалашулары, этник тарихы, төп үзенчәлекләре тикшерелә. Лингвистик материаллардан тыш, архив материалларының, тарихи чыганаclarның да урын алуы хезмәтләрнең актуальлеген, фәнни кыйммәтен тагын да арттыра, тикшерелә торган сөйләшләрнең татар диалект системасындагы урыннарын билгеләргә ныклы нигез булып тора.

Элге фикер-карашларын Ф.Й. Йосыпов “Неличные формы глагола в диалектах татарского языка” (1985), “Изучение татарского глагола” (1986, 2004) кебек күләмле хезмәтләрәндә, күпсанлы мәкаләләрәндә, чыгышларында да даими исбатлый, үстерә, камилләштерә. Галимнең “Морфология татарского диалектного языка” монографиясен Россия мәгариф һәм фән министрлыгы каршындагы филология буенча уку-методик берләшмәсе Россия Федерациясенә

классик университетларының милли бүлекләре өчен дәреслек буларак тәкдим итә, Казан дәүләт университетында гуманитар фәннәр арасында үткәрелгән конкурста да ул 2005 елның иң яхшы фәнни хезмәте буларак атала.

Вакытында Татарстанда һәм Россиянең татарлар күпләп яши торган төбәкләрәндә татар мәктәпләре, гимназияләре ачу юлында зур эшләр башкарган галим татар һәм рус балалары өчен уку-укыту программалары, дәреслекләр язуда да актив катнаша. Бу фикерне галимнең “Татарский букварь – Әлифба” (1994, 1998), “Татар теле. Татарский язык. Учебник по татарскому языку для III класса русскоязычных учащихся” (1993, 1999), “Рус телендә сөйләшүче балаларга әлифба укыту” (1996), “Төлбакча. Балалар бакчалары өчен хрестоматия” (1990), “Балалар бакчасы. Балалар бакчалары өчен хрестоматия” (2002) кебек хезмәтләре дә раслый.

Ф.Й. Йосыповның күпкырлы уңышлы эшчәнлегә җәмәгәтьчелек, дәүләт тарафыннан да бәяләнеп килә: ул “За трудовую доблесть” (1976), “К.Д.Ушинский исемендәге медаль” (1989), “РСФСР мәгариф отличнигы” (1988), “СССР мәгариф отличнигы” (1988) кебек югары бүләкләр белән бүләкләнә.

Без Фәрит ага Йосыповны хезмәттәшләре, шәкертләре исеменнән чын күңелдән олы юбилее белән котлап, “шушы юлда армый-талмый, шәкертләрәгезгә таяныч, фәнни киңәшче булып озак еллар эшләвегезне дәвам итегез, Фәрит абый” дигән теләктә калабыз.

Айрат Йосыпов.

Казан дәүләт университеты профессоры, тел белгече, галим-диалектолог, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, Төрөк теле җәмгыятенә мөхбир-әгъзасы Фәрит Йосыф улы Йосыповны юбилее белән котлыйбыз, нык исәнлек һәм яңа уңышлар телибез.

“Фән һәм тел” журналы редакциясе.

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ДИАЛЕКТ ТЕЛЕН СИСТЕМАЛЫ-СИНХРОН МЕТОД БЕЛӘН ӨЙРӘНҮ

Фәрит Йосыпов

Билгеле булганча, хәзерге татар теле төрки телләрнең кыпчак төркеменә кыпчак-болгар төркемчәсенә керә. Татар теле диалектларына ачык кыпчак билгеләре хас булуга карамастан,

һәр диалект бу күренешне үзенчә чагылдыра. Аларның кайберләрәндә башка төркемнәргә, аерым алганда угуз һәм болгар телләрәненә, хас булган элементларның күпләге дә күзгә ташлана.

Милләтебезнең яшәү үзәген тәшкил итүче Татарстан һәм Башкортстан республикаларынан тыш, татарлар Россия Федерациясенең күп кенә өлкә һәм милли республикаларында – Түбән Новгород, Пенза, Ульяновск, Самара, Сарытау, Волгоград, Рязань, Киров, Пермь, Свердловск, Чиләбе, Курган, Оренбург, Төмән, Омск, Новосибирск, Томск, Кемерово өлкәләрендә, Красноярск краенда, шулай ук Чувашстан, Мари Иле, Мордовия, Удмурт республикаларында да яшиләр.

Югарыда күрсәтелгән кинлекләрдә таралган татар теле өч диалектка – урта (казан татарлары), көнбатыш (мишәр) һәм көнчыгыш (себер татарлары) диалектларына бүленә. Татар шивәләрен төркемләүгә булган беренче омтылыш 1881 елда А.Г.Бессонов тарафыннан ясала (Бессонов, 200-242). Бүгенге көндә яшәп килгән классификациянең нигезен Ж.Вәлиди (1927), Л.Жәләй (1938, 1947) фикерләре тәшкил итә. Татар диалектларын, сөйләшләрне лингво-географик юл белән өйрәнү һәм татар теле Диалектология атласын төзү нәтижәсендә сөйләшләр һәм диалектларның гамәлдәге классификацияләренә мөһим өстәмәләр һәм аныктыклар кертелде. Татар диалектологиясендә диалектларны төркемләү нигезенә территорияль-лингвистик принцип салынды, ул исә этник принцип белән туры килә. Билгеле булганча, татар теленең шушы өч диалектында сөйләшүчеләр төрле этник төркемнәргә карый.

Татар теленең иң зур диалекты булып саналган урта диалект (казан татарлары диалекты) үз эченә шактый зур территориядә, башлыча Татарстан һәм Башкортстан республикаларында, аларга якин булган төбәкләрдә – Казан артыннан башлап, Чиләбе, Курган һәм Оренбург өлкәләрендә таралган күпсанлы сөйләшләрне ала. Фәндә урта диалект вәкилләре – казан татарлары – Идел буе болгарларының варислары булып исәпләнә һәм башлыча үзләренең борынгы бабалары (башка төбәкләргә төрле вакытта күчеп утырганнарын исәпкә алмаганда) биләгән туфракларда яшиләр, дигән фикер урнашкан (Зәкиев, 29). Урта диалект сөйләшләре системасының катлаулы булуы байтак кына тарихи сәбәпләргә бәйле. Татар диалектларын фәнни өйрәнүгә күп көч куйган Л.Т.Мәхмүтова шулардан түбәндәгеләрне атый: Идел буе болгарларының жирле кыпчак кабиләләре тарафыннан ассимиляцияләнүе, күрше фин-угор, төрки, славян халыклары белән үзара тәэсир итешүләре, бу халыкларның татарлар тарафын-

нан өлешчә ассимиляцияләнүе, татар халкының бер өлешенең дини яктан изоляцияләнүе, аерым этник төркемнәрнең төп массадаң территорияль ерак торуы, соңгы чорларда мишәр диалекты йогынтысын кичерүе һ.б. (Мәхмүтова – Совр. тат. яз., 7; ТТДС, 1969). Хәзерге вакытта урта диалект түбәндәге сөйләшләргә бүленеп карала: Казан арты сөйләшләре төркеме (Этнә, Лаеш, Балтач, Мамадыш, Дөбяз – Татарстанның Казан арты районнары), тау ягы сөйләшләре төркеме (Кама Тамагы, Норлат, Тархан – Идел һәм Зөя елгалары арасы), керәшен татарлары сөйләше (Казан арты, Түбән Кама – Татарстан Республикасы), нагайбәк (Чиләбе өлкәсе), бәрәңге (Мари Иле), минзәлә (Татарстанның көнчыгыш, Башкортстанның көнбатыш районнары), бөре (Башкортстанда Агыйделнең урта агымы), нократ-кистем (Киров өлкәсе һәм Удмурт Республикасы), касыйм (Рязань өлкәсе), пермь (Пермь өлкәсе), златоуст (Башкортстанның төньяк-көнчыгыш районнары), красноуфим (Свердловск өлкәсе), эчкен (Курган һәм Чиләбе өлкәләре), бастан (Рязань һәм Тамбов өлкәләре), камышлы (Самара өлкәсе), каргалы, абдулла (Оренбург өлкәсе) сөйләшләре.

Көнбатыш диалект вәкилләре исә, болгарлар, Урта Идел, Түбән Кама туфракларына күчеп килгәнчә үк әлеге жирләрдә яшәгән, Болгар дәүләте һәм Казан ханлыгы чорында акрынлап якин-тирә төбәкләргә үтеп кергән кыпчакларның варислары булып саналалар (Зәкиев – Татар. грамматика, 29-30), Башка халыкларның йогынтысына азрак дучар булып, хәзер били торган территорияләргә чагыштырмача соңгы чорларда – XVI ахырында гына килеп утырганлыктан, мишәр диалекты, башка диалектлар белән чагыштырганда, үзенә бер төрлерәк булуы белән аерылып тора, Бу диалект, беренче чиратта, ике зур сөйләшләр төркемкә бүленә: ч-лаштыручы һәм ц-лаштыручы сөйләшләр. Бу сөйләшләр телнең барлык өлкәләрендә дә бер-берләре белән үзара зур якинлык күрсәтәләр.

Көнчыгыш диалект вәкилләре – Көнбатыш Себер татарлары – Себернең төрки телле аборигеннары. Көнбатыш Себернең көньяктагы урманлы һәм урман-далалы өлешендә яшәгән кабиләләрнең күпчелеге төрки телдә сөйләшкәннәр. Аларның формалашуында шулай ук угор, кет һәм самодий телләрендә сөйләшүче төркемнәр дә катнашкан. Тора-бара бу төркемнәр үзара катнашып һәм төркиләшеп беткәннәр.

Тарихчыларның әйтүләренә караганда,

төркиләшү Алтай, Енисей тирәләрендә гомер-гомергә яшәгән төрки халыкларның тәэсире нәтижәсендә барган. Шушы төбәкнең төрки телле күп кенә кабиләләрен формалаштыруда турыдан-туры катнашкан кыпчаклар көнбатыш себер татарларының якын бабалары дип санала. Соңыннан көнбатыш себер татарларын формалаштыруда жирле төркиләр (кыпчак кабиләләре), Урта Азиядән килгән бохарлылар һәм Идел буе татарлары катнаша. Соңгыларының теле исә, жирле халык теленә көчле йогынты ясап, борынгы төрки сузык авазлар системасын Идел-Урал төрки телләренең сузыкларына жайлашуына сәбәп була (Тумашева, 28).

Һәр диалектта, гомуми кыпчак фоны белән беррәттән, шул диалект өчен генә хас үзенчәлекләренә тәшкил итә торган башка билгеләргә дә (болгар, фин-угор, угор (югор), кет, самодий кабиләләре) булуы ачыкланды. Һәр диалект үзен формалаштыруда катнашкан төрле этник төркемнәргә бәйле рәвештә, үзенә генә хас булган үсеш юлын кичергән. Татар диалектлары, бер төркем аермалы билгеләре белән бер-берләренә каршы куелуга карамастан, иң беренче чиратта уртак системалы элементлар нигезендә милли телебезнең аерылгысыз бер өлешен тәшкил итәләр. Диалектлар системасында күзәтелгән аермалыклар һәр диалектның классификация билгеләре буларак кына саналалар.

Хәзерге татар теле, башка милли телләр кебек үк, шактый катлаулы һәм күпкырлы күренеш. Аның төп өлешләре булып язма, сөйләм формалы әдәби тел һәм территориаль яктан төрле булган диалект теле санала. Моннан тыш, гомумхалык сөйләм теленә башка формалары да яшәп килә. Татар теленә төрләр арасында кайбер аермалыклар булуга карамастан, әлеге өлешләренә бер система итеп берләштерә торган тел бөтенлегә яшәп килә. Хәзерге татар телен катлаулы структур элементларның системалы жыелмасы буларак өйрәнү аның аерым элементлары арасындагы закончалыклы бәйләнешләренә аңлауда мөһим теоретик һәм гамәли әһәмияткә ия.

Диалектны яки диалект системасын синхрон тасвирлаганда, аерым телләргә тикшергәндә кулланыла торган ысул һәм алымнарны куллануырга кирәклеге ачыкланды. Димәк, тикшеренү объекты буларак диалектка тел статусы бирү диалектларны системалы-синхрон тикшеренүнең теоретик алшарты булып тора. Шушы нигезләмәдән чыгып, диалектларның гомуми континуумы билгеле бер

милләт таралып яши торган территориядәге тел буларак каралырга тиеш. Мәгълүм ки, милли тел шушы милләтнең ижтимагый тормышының барлык өлкәләрендә бәйләнешләренә тәэмин итүче төрле аспектлы системадан гыйбарәт. Шул ук вакытта телнең милли тел кысаларында берләшкән формалары функциональ һәм социаль-ижтимагый билгеләре буенча бер төрле була алмый. Әдәби тел, язма һәм сөйләм формаларына бүленеп, нигездә территориаль яктан аерылмый. Телнең диалект формалары, киресенчә, кагыйдә буларак, бары тик сөйләм формасында гына яши һәм билгеле бер территория кысаларында гына таралган була.

Функциональ һәм социаль билгеләренә төрле булуына карамастан, лингвистик күзлектән чыгып караганда, әдәби тел һәм диалект тигез хокуклы. Алар икесе дә телнең төп функциясен – аралашу чарасын башкаралар. Телнең диалект формасын милли тел системасында билгелә бер вазыйфа башкара торган система буларак аңласак, диалекталь сөйләм төрле иерархик үзенчәлеккә ия булган тел категорияләре белән бәйләнештә каралырга тиеш.

Шулай итеп, диалект һәрвакытта да бу халыкның башка диалектлары, әдәби теле һәм телнең башка формаларынан хасил булган тел берләшмәсе составында яшәп килә. Теләсә кайсы диалект шундый социаль-лингвистик берләшмәдән башка язу формасына ия булмаган тел буларак кына бәйләнергә хаклы. Диалектны бердәм системаның бер элементы буларак өйрәнү милли телләргә өйрәнгәндә уңай нәтижеләр ясарга мөмкинлек бирә, чөнки, билгеле булганча, һәр милли тел, әдәби тел һәм телнең башка арадаш формалары белән беррәттән, аның территориаль төре булып саналган жирле сөйләшләрнең берлегеннән хасил була. Шулай итеп, милли телнең гомуми төзелешен күзаллау, әдәби телне өйрәнү белән бергә, аның сөйләшләрен һәм диалектларын классификацияләү нигезендә ирешелә. Шуңа күрә милли телләргә структур үзенчәлекләрен тасвирлаганда диалект вариантлары бердәм системаның вариантлы буыннары буларак аңлатылырга тиеш. Нәкъ менә диалектлар жыелмасы һәм әдәби тел милли телнең гомуми үзенчәлеген барлыкка китерә. Үз чиратында, милли тел составындагы диалектлар, бер яктан, барлык диалектлар өчен уртак булган элементлар, икенче яктан, һәр диалект өчен генә хас булган үзенчәлекләргә диалектик бердәмлеген тәшкил итә. Уртак билгеләр нигезендә хосусый диалектлар системалар систе-

масы буларак аңлатыла. Системалар системасының шундый катлаулы структурасы диалект теле дип атала. Диалект телен барлык хосусый диалект системаларын монографик планда өйрәнгәннән соңгына күзалларга мөмкин. Хосусый диалект системаларын тулысынча өйрәнәп чыгу диалект телен бөтен тулылыгы һәм нечкәлекләре белән аңларга ярдәм итә. Татар диалектлары һәм сөйләшләрнен өйрәнелү дәрәжәсе, шулай ук төрле буын диалектологлары тарафыннан тупланган гаять бай фактик материал диалектологик тикшеренүләргә тиешле югарылыкта алып бару мөмкинлегә бирә. Диалект теле — фәнни яктан дәлилләнгән категория, ул милли тел кысаларында диалектара аралашу мөмкинлегә тудыра.

Мәгълүм ки, күп төрле сөйләшләр һәм диалектлар кысаларындагы диалект сөйләменә күбрәк вариантлылык хас. Тел структурасының системалылыгы турындагы нигезләмәдән чыгып, әлеге вариантлар янәшә яшәп килүче системалар элементы итеп түгел, ә бер тел системасы элементлары буларак каралырга тиеш. Димәк, шушы синхрон аралыктагы диалект сөйләмә бер үк системага туры килә. Шунның белән бергә, диалект күренешләрен бары тик дифференциаль яктан гына тасвирлау белән мавыгырга ярамаганын да кисәтеп узарга кирәк. Бу, үз чиратында, диалектларны үзенең тел статусы булмаган категория итеп аңлата торган ялгышларга китерергә мөмкин. Билгеле булганча, аермалы билгеләр генә күрсәтү белән мавыгу диалектларның системалы бөтенлеген боза, беренче карашка уртак булып күренгән элементлар чынлыкта исә бөтенләй башка функцияләрдә кулланылырга мөмкин. Ләкин бу хәл диалект системасы телнең башка формалары белән чагыштырылырга тиеш түгел дигәнне аңлатмый. Хәлбуки мондый чагыштырулар, диалект теленң барлык өлкәләрдә тасвирланып, диалект системасының гомуми төзелеше турында тулы күзаллау барлыкка килгәч кенә уңай нәтижә бирергә мөмкин. Диалектология фәнендә аерым диалектларда бер-берсе белән туры килгән, шул ук вакытта бер-берсеннән нык аерылып торган күренешләргә билгеләү мөмкинлеген бирә торган үзенчәлекле чагыштыру алымнары кулланылып килә. Моңа, диалект теле системасын модельләштерү максатын күздә тотып, хосусый системаларны чагыштыру юлы белән ирешелә. Гомуми һәм аермалы билгеләргә аерып чыгару хосусый диалектларның системалар системасын төзүгә булышлык итә. Димәк, диалектларны системалы-синхрон алым кулланып тасвирлаганда, диалект

системасының барлык элементлары исәпкә алынырга һәм ул вариантлы буыннарда торган система итеп каралырга тиеш.

Шулай итеп, диалектларны синхрон тасвирлаган очракта, чираттагы бурычларның берсе булып диалект телен модельләштерү санала. Бу модель даими һәм вариантлы элементлардан торган диалектлар җыелмасының структурасын төзәргә мөмкинлек бирә. Диалектлар арасындагы аермалыклар тиешле күренеш кысаларында кулланылган чагыштыру ысулы белән ачыклана (Вопросы теории лингвистической географии, 13). Диалект телен модельләштерү шулай ук мәгълүм бер дәрәжәдә телнең гомуми үзенчәлекләрен төгәлрәк белергә, диалектара парадигматиканың әһәмиятле сыйфатларын ачыкларга ярдәм итә. Бу ысул төрле буын диалектологлары тарафыннан тупланган, хәзерге вакытта теоретик гомумиләштерүгә көтеп яткан, нәтижеләргә гомум тел белеме өчен дә зур әһәмияткә ия булган, тел структурасының гомуми билгеләрен күрергә ярдәм итә торган гаять дәрәжәдә бай диалекталь материалны гомумиләштерү мөмкинлеген бирә. Диалект теле системасы турында тулы мәгълүмат алуға шушы милли тел таралган территориядә кулланыла торган барлык хосусый системаларга җентекле анализ ясау юлы белән ирешелә.

Хосусый диалект системасы һәм диалект теле арасында аерым диалект системаларына берләшкән төрле сөйләшләр урнашкан була. Диалект теленң гомуми структурасы барлык сөйләшләр (диалектлар) өчен уртак һәм аерым сөйләшләр (диалектлар) өчен генә хас булган билгеләргә үзара бәйләнешләргә нигезендә барлыкка килә. Бериш үзенчәлекле билгеләр хосусый сөйләшләрне тагын да зуррак система тирәсендә тупларга мөмкинлек бирсә, уртак билгеләр исә барлык хосусый диалектларны бер-берләргә белән бәйләргә мөмкинлек бирә. Уртак һәм аермалы билгеләргә берлеге хосусый системаларның җыелмасын системалар системасы яки диалект теле дип атарга мөмкинлек бирә. Шулай итеп, аерым сөйләшләрне һәм диалектларны (хосусый системаларны) тасвирлап чыгу нәтижәсендә диалект теле модельләштерелә, ә диалект теле, әдәби телләр һәм телнең арадаш формаларын гомумиләштерү юлы белән, милли телнең катлаулы структурасына керә.

Диалекталь вариантларның күп булуы байтак очракларда төрле сөйләш һәм диалектлардагы күпсанлы формаларның системада нинди урын тотуы турында нәтижә ясауны шактый

кыенлаштыра. Шуңа күрә, безнең фикеребезчә, шушы тикшеренүдә башкарылганча, диалект системасын ясалма модель ярдәмендә тасвирлау мондый очракларда да уңай нәтижәләргә китерә. Бу методика шулай ук тугандаш телләр һәм аларның диалектлары арасында булган уртак һәм аермалы якларны төгәлрәк билгеләргә кирәк булган очракларда да кулланыла ала. Шушы методиканы куллану төрки телләргә һәм аларның диалектларын төркемләүдә җитди үзгәрешләр китереп чыгарырга мөмкин.

Диалектларны югарыда сөйләп узган алымнар белән өйрәнү структур элементларны генетик яктан да ачыкларга ярдәм итте. Урта диалектта аның, кыпчак телләре белән берләштерә торган төп элементларыннан тыш, угыз телләре белән уртак булган һәм шул ук вакытта бу диалектны классификацияләү билгеләре дип санала торган тирән катлам булуы дәлилләнде. Әйтергә кирәк, урта диалектта угыз телләре белән уртак элементлар татар теленә башка диалектларына караганда күбрәк күзәтелә.

Мишәр диалекты барлык өлкәләрдә дә үзенә борынгы кыпчак нигезен саклап килә.

Себер татарлары диалектлары да төп үзенчәлекләре буенча кыпчак телләренә якын тора. Бу диалектларны системалы-синхрон юл белән өйрәнү тубыл-иртыш диалекты үзенә төп үзенчәлекләре буенча кыпчак-ногай төркемчәсенә, бигрәк тә ногай, каракалпак телләренә, шулай ук кумык, карачай-балкар телләре һәм аларның диалектларына якын тора дигән фикернең дөреслеген раслады.

Нигезен башлыча кыпчак теле тәшкил иткән бараба диалектында себер-төрки телләре белән мәгълүм бер якынлык булу да күзгә ташлана. Себер татарларының барлык диалектларында да уйгыр, үзбәк һәм Урта Азия ареалындагы кайбер башка телләр, аларның язма ядкарьләре белән уртак грамматик үзенчәлекләренә аерым бер катламы булуы әлеге диалектлар югарыда санап үтелгән телләрнең тәэсирендә формалашкан дигән нәтижә ясарга мөмкинлек бирә.

ӘДӘБИЯТ

1. Аванесов Р. И. Общенародный диалект и местные диалекты на разных этапах развития общества. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1954.
2. Аванесов Р. И. Описательная диалектология и история языка//Славянское языкознание.V Международный съезд славистов. — М., 1963.
3. Аванесов Р. И. Русская литературная и диалектная фонетика. — М.: Просвещение, 1974.
4. Аванесов Р. И. Фонетика современного русского литературного языка. — М., 1956.
5. Бессонов А. Г. О говорах казанско-татарского наречия и об отношении его к ближайшим к нему наречиям и языкам// Журнал МНП, ч. XXVI. — СПб, 1881.
6. Бромлей С. В. Роль описательной диалектологии в характеристике общих свойств структуры языка//Известия АН СССР. Отд. лит. и языка. Т. 38, 1979. — № 2.
7. Бромлей С. В., Булатова Л. Л. Об эталоне сопоставительного описания морфологии русских говоров//Вопросы языкознания, 1965 — № 4.
8. Бромлей С. В., Булатова Л. Л. Очерки морфологии русских говоров. — М.: Наука, 1972.
9. Бурганова Н.Б., Махмутова Л.Т. К вопросу об истории образования татарских диалектов и говоров/ Материалы по татарской диалектологии — Казань, 1962.
10. Валиди Дж. О диалектах казанско-татарского наречия//Вестник научного общества татароведения, 1927. — № 6.
11. Вопросы теории лингвистической географии — М.: Изд-во АН СССР, 1962.
12. Жирмунский В.М. Немецкая диалектология. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956.
13. Жәләй Л. Татар телендә диалектлар/ Совет мәктәбе, 1938. — № 5-6, 8.
14. Жәләй Л. Татар диалектологиясе. — Казан: Татиздат, 1947.
15. Зәкиев М.З. Төрки-татар этногенезы. — Казан: Фикер, — Мәскәү: Инсан, 1998.
16. Калнынь Л. Э. Опыт моделирования системы украинского языка. Фонологическая система. — М.: Наука, 1973.
17. Калнынь Л.Э. Диалектологический аспект проблемы "язык-диалект"/Известия АН СССР. Отд. лит. и языка, 1976. — №1.
18. Калнынь Л.Э., Попова Т.В. Синхронное описание диалекта как особый вид диалектологического исследования/ Общеславянский лингвистический атлас. — М.: Наука, 1981.
19. Махмутова Л. Т. Некоторые проблемы исследования татарских диалектов/ Развитие филологических и исторических наук в Татарии. — Казань, 1969.
20. Современный татарский литературный язык. — М.: Наука, 1969.
21. Татарская грамматика. Т. 1. — Казань: Татар. кн. изд-во, 1993.
22. Татар теленә диалектологик сүзлегә (ТТДС). — Казан: Татар. кит. нәшр., 1969; 1993.
23. Тумашева Д. Т. Диалекты сибирских татар. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977.

РӘШИТ ӘГҖЛӘ улы ШАКИРЖАНОВка 60 яшь

Рәшит ӘгҖлә улы Шакиржанов Татарстан Республикасының Биектау районы Ямаширмә авылында 1949 елның 7нче июнендә туа. Туган авылында сигезьеллык мәктәпне, аннан соң Казан шәһәренең 15нче урта мәктәбен тәмамлагач, заводта эшли, ике ел хәрби хезмәттә булып кайта, Казан университетының механика-математика факультетында укый. Университетны тәмамлагач, Казан дәүләт төзелеш инженерлары институтының (хәзер Казан

дәүләт архитектура-төзелеш университеты) корылма механикасы кафедрасында инженер, ассистент, өлкән мөгаллим булып эшли, читтән торып аспирантура тәмамлый. 1989 елны Мәскәүдә «Корылмаларның үзтирбәнәшен көчләр ысулы нигезендә суперэлементларга бүлеп хисаплау» темасына кандидатлык диссертациясен яклый.

1996 елдан Рәшит ӘгҖлә Шакиржанов доцент, 2008 елдан корылма механикасы кафедрасының профессоры булып эшли. 145 гыйльми һәм методик хезмәтләре бар. Баштарак корылма динамикасы мәсьәләләре белән шөгыльләнсә, соңгы елларда корылма механикасы фәннә укыту, татарча югары белем бирү, татарча фәнни терминар системасын туплау, татар теленә логик һәм фәлсәфи нигезләрен өйрәнү, татарча фәнни стиль мәсьәләләренә күбрәк игътибар бирә. Рәшит Шакиржановның татар телен үстерүгә кагылышлы хезмәтләре аеруча зур игътибарга лаеклы.

Төзелеш институтында студентларны татарча укыту эшләре 1991 елны башлана. Методик һәм терминологик комиссияләр төзелә. Татарча укытуны профессор Вагыйз Фәтхуллин оештырып жиберә. Бу изге эшкә жаны-тәне белән тулысынча бирелеп, жигелеп эшләүче мөгаллим Рәшит Шакиржанов аңа зур терәк була. ТРның «Татарстан халыклары телләре турындагы Закон»ын гамәлгә ашыру комитеты заказы буенча бер төркем галимнәр тарафыннан эшләнгән «Татар телендә югары белем бирү концепциясе»нең төп авторы да Р.Ә. Шакиржанов булды. Татар халкының тулы мәгариф системасын булдыруга, милли югары

мәктәпне төзүгә юнәлтелгән бу концепция төрле форумнарда һәм киңәшләмәләрдә хупланды.

Терминология, сүзлекләр төзү өлкәсендә дә Р.Ә. Шакиржанов тарафыннан зур эш алып барыла. Аның «Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлеген», «Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә»сен һәм «Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлеген» күрсәтеп китәргә була.

Татар телендә укыту өчен методик әдәбият булдыру өстендә дә Р.Ә. Шакиржанов зур эш башкара. Аның югары мәктәп өчен язылган хезмәтләре – «Корылма

механикасы» дәреслеге (Казан: Мәгариф, 2008); «Корылма динамикасы» (Казан: КДАТА, 1997); «Статик анык корылмаларны хисаплау» (Казан: КДАТА, 2001); «Статик аныксыз корылмаларны хисаплау» (Казан: КДАТА, 2002) һәм башка уку кулланмалары югары уку йортларында татарча укытуда күп еллар уңышлы кулланыла.

Төзелеш университетында татар телендә укыту буенча методик кабинет актив эшләп килә. 2003 елдан кабинетны Рәшит Шакиржанов житекли, татарча укытыла торган фәннәр буенча уку программалары эзерләү, дәреслекләр язу, методик кулланмалар һәм сүзлекләр төзү, аларны редакцияләү һәм бастыру эшләрен оештыра һәм башкара. Педагогик стажы да 30 елдан артык.

Рәшит Шакиржановның фәнни-популяр юнәлештәге эшчәнлегенә дә игътибарга лаек. Вакытын да, көчен дә кызганмыйча ул үзе укыган Ямаширмә мәктәбе турында күләмле генә китап язды («Ямаширмә мәктәбе – мәгърифәт чишмәсе. Татар мәгарифенә үсеш юллары». – Казан: Новое знание, 2005). Бу китапта Казан арты төбәгә һәм Ямаширмә авылының язмышы, татар мәктәбенең үткәне һәм бүгенгесе, эчке һәм тышкы дөньясы, танылган укытучылары һәм укучылары турында сүз бара.

Фәнни тикшеренүләр алып баруга, татар теленә фәнни терминологиясен һәм фәнни стиль үстерүгә, татар телендә югары белем бирү системасын төзүгә, табигый-техник һәм гуманитар фәннәр өлкәсендә эшләүчеләрне берләштерүгә булышлык күрсәтүне үзенең төп максаты итеп куй-

ган «Фән һәм тел» журналын оештыру һәм инде 12 ел уңышлы чыгару да Рәшит Шакиржановның тырышлыгына бәйле. Ул журналның баш редактор урынбасары.

Рәшит Әгълә улы Шакиржанов үзенә алтмыш яшьлек юбилеен укуы һәм гыйльми

эшләрендә күркәм казанышлар белән каршы ала. Алдагы елларда да аңа изге эшләрендә яңа уңышлар, саулык-сәламәтлек, гаилә бәхете юлдаш булсын.

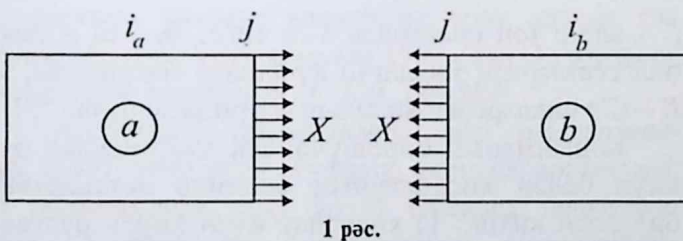
“Фән һәм тел” журналының баш редакторы Фаил Әхмәдиев һәм редакторы Абрик Камалов.

СУПЕРЭЛЕМЕНТЛАРГА БҮЛЕНГӘН КОРЫЛМАНЫҢ БИРЕШҮЧӘНЛЕК МАТРИЦАСЫН ХИСАПЛАУ

Рәшит Шакиржанов

Корылманы статик һәм динамик йөкләмнәргә хисаплаганда аның бирешүчәнлек матрицасын билгеләү корылма механикасы фәненең мөһим мәсьәләсе булып тора. Әмма зур һәм катлаулы корылмалар өчен моны башкару шактый кыен проблемага әйләнә. Шунлыктан, бу мәсьәләне чишкәндә, корылманы суперэлементларга (СЭларга) бүлүп карау шактый отышлы була.

Әйттик, ниндидер катлаулы корылма һәрберсе дә чагыштырмача җиңел хисаплана торган ике өлешкә – a һәм b суперэлементларына бүлүп карала ди. СЭларның эчке чатларының ирек дәрәжәләре саннары i_a һәм i_b , ә алар чигендәге чатларның ирек дәрәжәсе саны $j_a = j_b = j$ булсын (1 рәс.).

Корылманы СЭларга бүлгәләп карау өчен, көчләр ысулы буенча, әлеге СЭларның берберсенә тәэсирен исәпкә алган билгесез көчләр кертергә кирәк. Аларны X векторына туплыйк. Бу көчләр, СЭларның бирешүчәнлек матрицаларын билгеләү өчен куелган берәмлек көчләрдән торган P_a һәм P_b векторлары белән бергә тәэсир иткәнгә, СЭлар чигендә түбәндәге гомумиләштерелгән йөкләмнәр була:

$$\bar{P}_{ja} = P_{ja} + X, \quad \bar{P}_{jb} = P_{jb} + X.$$

Ике СЭның да күчеш векторларын эчке i һәм чиктәге j ирек дәрәжәләренә аерып языйк:

$$u_a = \begin{Bmatrix} u_i & u_j \end{Bmatrix}_a, \quad u_b = \begin{Bmatrix} u_i & u_j \end{Bmatrix}_b.$$

СЭларның F_a һәм F_b бирешүчәнлек матрицалары алдан билгеле (хисаплап табылган) дип фараз итик. Ике СЭның да эчке һәм чиктәге ирек дәрәжәләре бүленешен истә тотып, бу матрицаларны блоклы рәвештә языйк:

$$F_a = \begin{bmatrix} F_{ii} & F_{ij} \\ F_{ji} & F_{jj} \end{bmatrix}_a, \quad F_b = \begin{bmatrix} F_{ii} & F_{ij} \\ F_{ji} & F_{jj} \end{bmatrix}_b.$$

Корылманы эластик система дип караганда, СЭларның күчешләре һәм көчләре арасындагы бәйләнешләрне болай язарга мөмкин:

$$u_a = F_a P_a, \quad u_b = F_b P_b.$$

Шуның белән бергә, ике СЭ тоташ бер корылма тәшкил иткәнгә, алар берләшкән чик нокталарда СЭларның күчешләре үзара тигез булырга тиеш:

$$u_{ja} = u_{jb} = u_j.$$

Шуны исәпкә алып, чиктәге билгесез көчләрне табып була:

$$X = K_{jj} \left(-\begin{bmatrix} F_{ji} & F_{jj} \end{bmatrix}_a \cdot P_a + \begin{bmatrix} F_{ji} & F_{jj} \end{bmatrix}_b \cdot P_b \right).$$

Биредә

$$K_{jj} = (F_{jja} + F_{jjb})^{-1}. \quad (1)$$

Хәзер, СЭларны бергә карап, бөтен корылманың күчеш һәм йөкләм векторларын языйк:

$$u = \begin{Bmatrix} u_{ia} & u_j & u_{ib} \end{Bmatrix}, \quad P = \begin{Bmatrix} P_{ia} & P_j & P_{ib} \end{Bmatrix}.$$

Шушы бүленешкә нигезләнеп, корылманың бирешүчәнлек матрицасын блоklarга бүлүп язып була:

$$F = \begin{bmatrix} F_{i_a i_a} & F_{i_a j} & F_{i_a i_b} \\ F_{j i_a} & F_{jj} & F_{j i_b} \\ F_{i_b i_a} & F_{i_b j} & F_{i_b i_b} \end{bmatrix}.$$

Бу матрицаны хисаплап табу өчен корылманың потенциал энергиясен билгелик:

$$U = \frac{1}{2} P^t F P. \quad (2)$$

Биредәге t индексы матрицаны күчендерү (транспонирлау) гамәлен аңлата.

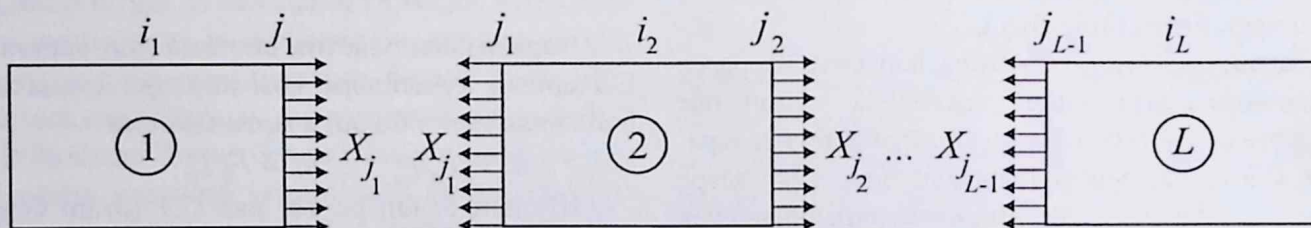
Икенче яктан, корылма ике СЭтан торганга, бу системаның потенциал энергиясе СЭларның потенциал энергияләре суммасына тигез:

$$U = U_a + U_b = \frac{1}{2} P_a^t F_a P_a + \frac{1}{2} P_b^t F_b P_b. \quad (3)$$

Корылманың СЭлар чигендә куелган берәмлек көчләрне a СЭына гына кертсәк, $P_{ja} = P_j$, $P_{jb} = 0$ булачак. Шуны исәпкә алып, СЭларга тәэсир итүче көчләрне бөтен корылмага тәэсир итүче P көчләре аша билгеләп була:

$$P_a = \begin{bmatrix} P_i \\ P_j \end{bmatrix}_a = \begin{bmatrix} E & 0 & 0 \\ 0 & E & 0 \end{bmatrix} \cdot P,$$

$$P_b = \begin{bmatrix} P_i \\ P_j \end{bmatrix}_b = \begin{bmatrix} 0 & 0 & E \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix} \cdot P.$$

2 рәс.

Мисал өчен, эзлекле L СЭтан торган корылма өчен (2 рәс.), F_0 һәм S матрицалары мондый була:

$$F_0 = \begin{bmatrix} F^1 & 0 & 0 & \dots & 0 \\ 0 & F_{i_2 i_2}^2 & F_{i_2 j_2}^2 & \dots & 0 \\ 0 & F_{j_2 i_2}^2 & F_{j_2 j_2}^2 & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 & 0 & \dots & F_{j_{L-1} j_{L-1}}^L \end{bmatrix},$$

$$S = \begin{bmatrix} -F_{j_1 i_1}^1 & -F_{j_1 j_1}^1 & F_{j_1 i_2}^2 & \dots & 0 \\ 0 & 0 & -F_{j_2 i_2}^2 & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 & 0 & \dots & -F_{j_{L-1} i_L}^L \end{bmatrix}.$$

Чыгарылган формулалардан күренгәнчә, F_0 матрицасын көчләр ысулының төп системасындагы берләшмәгән элементларның бирешүчәнлек матрицасы дип карарга мөмкин. Бу очракта

Монда E – диагоналендәге элементлары гына 1-гә тигез булган берәмлек матрица, 0 – нуль-матрица.

Инде бу аңлатмаларны (3)кә куйсак, ике СЭтан торган корылманың потенциал энергиясен билгеләп була. Шуннан соң килеп чыккан нәтижәне (2) аңлатмасының уң ягы белән тигезлик. Әгәр СЭларның бирешүчәнлек матрицаларының блокларга бүленгән рәвешләрән исәпкә алсак һәм килеп чыккан аңлатмаларны эзлекле рәвештә үзгәртсәк, корылманың бирешүчәнлек матрицасын хисаплау өчен уңайлы һәм гади формула килеп чыга:

$$F = F_0 - S^t K S. \quad (4)$$

Аңа кергән матрицалар болай билгеләнә:

$$F_0 = \begin{bmatrix} F_a & 0 \\ 0 & F_{iib} \end{bmatrix}, \quad S = \begin{bmatrix} F_{jia} & F_{jja} & -F_{jib} \end{bmatrix}. \quad (5)$$

Биредәге (4) формуласы СЭлар саны күп булганда да үзгәрешсез кала. (1) һәм (5) формулалары гына, СЭларның саны арткан саен, катлаулана баралар.

S – әлеге төп системада 1-гә тигез булган артык билгесезләрдән табылган күчешләр матрицасы, ә K – СЭ чикләренең катылык матрицасы була.

Корылманың бирешүчәнлек матрицасын бу ысул белән хисаплауның берничә өстенлеген билгеләп китик: 1) хисаплау өчен кирәк булган F_0 , S , K матрицалары жиңел туплана, аларның күп блоклары нульгә тигез, ә калган блоклары СЭларның алдан хисапланган бирешүчәнлек матрицаларынан алына; 2) чыгарылган формулалар гади һәм хисаплау өчен уңайлы; 3) хисаплау алгоритмы һәм программасы жиңел төзелә; 4) башка ысуллар белән чагыштырганда хисаплау эшләренең күләме күпкә ким була.

Тәҗрибә күрсәткәнчә, суперэлементлар бер-төрле булганда хисаплау аеруча жиңел башкарыла, чөнки бу очракта бары тик бер СЭның гына бирешүчәнлек матрицасын белергә кирәк.

Элек хисапланган корылмага өстәмә терәкләр кертергә кирәк булганда да бу ысул яхшы нәтижә бирә.

АПОМИКСИС ҺӘМ ПАРТЕНОГЕНЕЗ*

Владимир Галков

ВЛАДИМИР МИХАЙЛОВИЧ ГАЛКОВ – акушер-гинеколог, югары категорияле хирург, Республика клиник хастаханәсенең гинекология бүлегә мөдире. Сәламәтлек саклау отличнигы, Татарстан Республикасының атказанган табибы. Фәнни хезмәтләре кеше организмының генетик үзенчәлекләрен ачыклауга карый.

Галков В.М. Апомиксис һәм партеногенез.

В статье утверждается, что апомиксис–партеногенез – прочный мост, скрепляющий растительный и животный миры, и позволяющий глубже понять различие между сомой человека, развивающейся партеногенетически, и генеративными клетками, развивающимися в желточном мешке эмбриона.

*Артыгын өйрәнү – бөтенләй
өйрәнмәүгә караганда яхшырак.*

Луций Сенека.

Бакча борчагы белән үткәрелгән тәҗрибәләренә таянып нәселдәнлек законнарын ачучы Г.Мендель, Г. фон Негель тәкдире буенча, бу законнарны карчыга үләнә мисалында да расларга омытты. Билгеле булганча, бу омытылыш уңышлы булмый һәм ул, борчакка карата ачылган кагыйдәләр барлык үсемлек дөньясына туры килми дигән нәтиҗәгә килеп, башка үсемлекләр белән тәҗрибәләр үткәрүдән тыела. Г.Мендельнең уңышсызлыгының төп сәбәбе – карчыга үләнәнең апомиктик үрчү алымы хас булу. Мондый үрчү алымын 1907 елда О.Розенберг күзәтә һәм тасвирлый [1, 380, 388-389].

Апомиксис (*серкәләнмичә яки аталанмыйча үрчү*), үрчү юлы буларак, үсемлек дөньясына, ә партеногенез (*саф үрчү*) тереклек дөньясына хас. Хәзерге чор әдәбиятында апомиксисны төрлечә аңлаталар. Мәсәлән, апомиксис дип организмнарның женессез үрчүен, ягъни күкәй күзәнәге серкәләнмичә орлык яралуы атыйлар. Бүгенге көндә өч йөзләп нәсел үсемлекләренең берничә мең апомиктик төре билгеле. Бу төрләр 80ләп үсемлек семьялыгына, шул исәптән кыяклы (60 ыруг), оешма чәчәкле (28 ыруг), розача (15 ыруг) һәм сәдәф утыча (13 ыруг) үсемлекләр семьялыгына карыйлар [2, 21, 63, 85, 163, 173; 3, 294].

Апомиктик рәвештә ябык орлыклылардан ике өлешле (чөгәндәр, мамык куагы, житен, карчыга үләнә, казаяклар, тузганаклар), шулай ук

бер өлешле үсемлекләр (арпа, бодай, йонча һ.б.) үрчи [3; 4, 44].

Бүгенге карашлар буенча, апомиксис гаметогенезның (*ата һәм ана эченес күзәнәкләренен үсеш процессы*) гадиләнүенә бәйле. Димәк, серкәләнү процессы бозыла [5, 110-114]. Яралгы серкәләнмәгән күкәй күзәнәгеннән үсә. Бу очракта орлык ясалыу женессез үрчүнең махсус формасы, ә апомиктик клоннарның барлык буыннары энкә үсемлек сыйфатлары белән генә билгеләнә дип карала [1].

Апомиксис төшенчәсе грекчадан “катнашмаган” дип тәрҗемә ителә һәм ул үсемлекләр дөньясы үсешенә эволюцион юлын чагылдыра. Гомумән, апомиксис женси үрчү нәтиҗәсендә барлыкка килгән; ул – икенчел, филогенетик яктан (тарихи үсеш буенча) яшьрәк сыйфат итеп карала. Күп кенә тикшеренүчеләр апомиксисның алгартышлы эволюция юлы булуын инкаръ ителәр [6, 65; 7, 31, 116, 117], апомиктик формаларның үсеше юк дип санылар. Дөрес, апомиксис очрагында буын үзгәреше кинәт кенә кими. Шулай сәбәплә апомиктик формалар, тирә-як мохит үзгәрүгә тиз генә яраклаша алмыйча, үлсүгә һәм бөтенләй юкка чыгарга мөмкин. Шуңа да карамастан, апомиктик төрләр киң ареаллар биләп торалар, яңа өлкәләргә дә биллиләр. Ерак Көнчыгышка кадәр таралып, юкка чыгу билгеләре күзәтелмәгән тузганак моның ачык мисалы булып тора.

С.С.Хохлов тарафыннан әйтелгән икенче караш буенча, апомиктик үрчү серкәләнү редуциясенә (юкка чыгуына) бәйле женси үрчүне акрын гына кысып чыгара торган яңа прогрессив форма булып тора [2; 7; 8; 7, 16, 21, 38]. Димәк, апомиктиклар био-

* Мәкалә Галим Хисамиев тәрҗемәсендә бирелә.

логик алгарышның барлык сыйфатларын үз эченә алып, киләчәктә ябык орлыклы үсемлекләрнең женси үрчүен юкка чыгарачаклар [1, 2].

Шулай итеп, ике капма-каршы фикер әйтелде:

1) апомиксис үсемлекләр үсешендәгә регресс һәм тупикка китерә; 2) апомиксис – үсемлекләр үсешенә яңа прогрессив күренеш, чөнки апомиктлар юкка чыкмыйлар, алар Жир шарында яңадан-яңа ареаллар яулап ала торалар [7]. Селекционерлар яңа апомиктлар булдыру өстендә эшлиләр, чөнки алар тирә-як мохит үзгәрешенә тотрыклы булалар һәм яхшы уңыш бирәләр.

Шулай итеп – апомиксис регрессмы, әллә прогрессмы? Аңа карата ялгыш карашлар тереклек дөньясы законнарын үсемлекләргә карата дәрәс кулланмаудан килеп чыга. С.С.Хохлов үзә, аңа каршы чыгучылар да башлангыч нокта итеп барлыкка килгән һәм алга барган үсемлек дөньясында икеженеслелекне кабул итәләр. Алар үсемлек дөньясы эволюциясен аңлап бетермиләр. Ике якның да хатасы шуңа бәйле. Бу проблеманың чишелеше гади процесстан катлаулыга таба акрын гына эволюцион үсештән гыйбарәт.

Безнең карашка, апомиксис үсемлек дөньясы үсешендә башлангыч этап булып тора. Мәсәлән, тузганакны алыгк: энкә үсемлек “аталанмаган” күкәйләрдән күп кенә орлык хасил итә, алар жыл белән төрлө якка оча, тарала. Шулай итеп, тузганак, үзгәрмичә, тетрәнмичә берничә миллион ел үрчүен дәвам итә.

Бу – үсемлек дөньясын юкка чыгаручы тупик түгел, ә тотрыклы, үзгәрмичә үсү юлы.

С.С.Хохлов, апомиксис – алгарышлы юл дип, дәрәс фикер йөртсә дә, бер нәрсәне исәпкә алмаган: апомиксис женси үрчүне юкка чыгармый, ул женси үрчүнең беренчел, элгәр формасы булып тора һәм борынгы чорлардан алып бүгенгә көнгәчә күзәтелә. Мәсәлән, берженесле үсемлекләрнең женси үрчүдән баш тартуы апомиксис күренешендә күзәтелми.

Апомиксис кешене дә үз эченә алган тереклек дөньясы эволюциясе нигезендә ята. Без монда партеногенезны күз алдында тотабыз. Аңа бәйле рәвештә барлык төр тереклек затлары, шул исәптән кеше дә, үзенә сыйфатларын югалтмыйча, үзгәрешсез саклый [3].

Чираттагы эволюция этабын үзлегеннән серкәләнгән торган үсемлекләр үрчешендә билгеләп үтәргә мөмкин. Мондый үсемлекләр мисалы итеп борчакны, бодайны атарга була. Аларның чәчәкләрендә ата һәм ана гаметофитлар (буын ал-

машып үрчүче үсемлекләрнең эшенесле буыннары) барлыкка килә. Аларның җимешлегендә күкәй күзәнәк белән яралгы капчыгы үсә, серкәчләрендә (чәчәкнең ата эшенес органы) серкәлек һәм серкә бөртекләре ясала. Бодай, үзлегеннән серкәләнгәндә, серкә күкәй күзәнәк белән кушыла һәм үсемлекнең яңа яралгысы (орлык) барлыкка килә. Энкә үсемлектән барлыкка килә торган күкәй күзәнәк һәм спермалар генетик яктан бөртөрлө һәм ана генотипка керәләр. Әлбәттә, бу кушылулар нәтижәсендә яңа буын ана үсемлек барлыкка килә. Мондый эверелешләр чиксез рәвештә үзгәрешсез кабатлана (әгәр бу процесска кеше тыкшынмаса). Монда да, апомиксис очрагындагыча, һәр нәрсә үзә тинчә – күкәй күзәнәкләр һәм спермалар – хасил итә. Сонгылары, кушылып, процессны башлангыч хәленә, үзә охшаганны хасил итүгә китерә. Апомиксис белән чагыштырганда, женесләрне аерырга тырышуда бу, бәлки, алга таба атлаудыр, ләкин чын аерым женси үрчү түгел әле. Моның өчен ике аерым рәвештә үсә торган зат – ата һәм ана булу кирәк.

Үзлегеннән һәм читтән серкәләнгән розачалы үсемлекләргә хас, һәм моны женесләрне аерылудагы чираттагы эволюция баскычы итеп карарга мөмкин.

Кайбер тикшеренүчеләр [7] фикеренчә, үзлегеннән һәм читтән серкәләнгәндә, күкәй күзәнәк сперма белән кушылганнан соң, ата һәм ана хромосомаларны бер-берсеннән аерып булмый, чөнки алар барысы да генетик яктан ананыкылар. Нигездә, розачыларның читтән серкәләнгән кыяклы үсемлекләрнең (бодайның) үзлегеннән серкәләнгән охшаган.

Апомиксис, күкәй күзәнәкне серкәләндермичә (аталандырмыйча) хасил булган орлыклар аша женси үрчү төрә буларак, үсемлек дөньясы эволюциясенә һәм амфимиксис (ата һәм ана эшенес күзәнәкләре кушылу нәтижәсендә үрчү) очрагында төрләрне саклауның нигезен тәшкил итә.

Кеше һәм тереклек дөньясында апомиксис үзә ничек белдерә соң? Үсемлекләр дөньясында төрләр нигезендә үзәң копиясен хасил иткән ана зат яткан кебек, тереклек дөньясында да ана женес барлык органнары, хәттә ата женес очрагында сөт бизләре булган, үзә партеногенетик рәвештә охшаган яңа организм тудыра. Ата женес ана женес белән кушылганда гына, яңа зат барлыкка килә. Ана организм гына яңадан булдыру, кабатлану сәләтен һәм ыругның тотрыклыгын саклай.

Галимнәргә борчылыр урын юк. Үсемлекләрдә апомиксис күренеше ачылганнан соң, үсемлек һәм тереклек дөньялары аралашуындагы эволюцион элементларның өзгелүе турында туган фикерләрнең бернинди нигезе юк. Киресенчә, апомиксис һәм партеногенез – үсемлек һәм тереклек дөньясын берләштерүче күпер, ул партеногенетик рәвештә үсә торган кеше тәне белән эмбрионның сары матдә капчыгында үсә торган генератив күзәнәкләр аермалыгын тирәнрәк аңларга ярдәм итә.

Димәк, кеше – төзелеше һәм күкәй күзәнәкнең ана өлешеннән партеногенетик рәвештә барлыкка килә торган тән тукуымала-

рын кабат булдыра алуы буенча «үсемлек», ә күкәй күзәнәкнең ана өлеше белән беррәттән ата жәнәснәң сперматозоиды катнашып, эволюциядә яңа орган – сары матдә капчыгын хасил итеп, жәнәс һәм кан күзәнәкләрен кабат булдыра алуы буенча – «тереклек» заты.

Ныклы теория булдырмыйча, тәвәккәлләп кенә тереклек һәм кеше клоннарын булдыру эволюцияне кирегә бора һәм клоннарны жәнәс күзәнәкләрсез итүгә китерә. Клон булдыру үзенә тиңнәрне булдыруга гына, жәнәссез кешеләр туга илтә. Аларны, ана зат та, ата зат та булмаган бер нәрсә дип атарлар.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Баранов И.А. История эмбриологии растений. – М.-Л.: Изд.: АН СССР, 1955.
2. Хохлов С.С. Перспективы эволюции высших растений. Опыт исследований. – Саратов: Изд. СГПИ, 1949.
3. Богданова Т.Л., Солодова Е.А. Биология. Справочник для старшеклассников и поступающих в ВУЗы. – М.: Аст-прессшкола, 2006.
4. Смирнов А.Г. Женский гаметофит покрытосеменных и его эволюция. – Казань: Изд. КГУ, 1982.
5. Банникова В.П., Хведынич О.А. Основы эмбриологии растений. – Киев: Наукова думка. 1982.
6. Джохри В.М. Эмбриология растений. Том 2. – М.: Агропромиздат, 1990.
7. Батыгина Т.Б. Хлебное зерно. Атлас. – Л.: Наука, 1987.
8. Апомиксис и цитозембриология растений/ Под ред. проф. С.С. Хохлова. – Саратов: Изд. СГУ, 1968.

© Шакиржанов Ф.Р., 2009

ШУЫШУЧАН ГРУНТ БЕЛӘН ТИМЕРБЕТОН КОНСТРУКЦИЯНҖ КӨЧӘНЭШ-ДЕФОРМАЦИЯ ХАЛӘТЕН ТИКШЕРҮ

Фәрит Шакиржанов

ФӘРИТ РӘШИТ улы ШАКИРЖАНОВ – 2008нче елда Казан дәүләт университетының механика-математика факультетын магистр дәрәжәсе алып тәмамлый. Бүгенге көндә Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының материаллар каршылыгы кафедрасы аспиранты, профессорлар Рәшит Каюмов һәм Илизәр Мирсәяпов житәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли. «Фән һәм тел» журналының дизайнеры буларак зур эш башкара.

Шакиржанов Ф.Р. Исследование напряженно-деформированного состояния железобетонной конструкции и грунта с учетом ползучести.

Разработана методика анализа совместной работы железобетонной конструкции и однородного грунтового массива методом конечных элементов с учетом ползучести. Реализованы постпроцессорные процедуры визуализации результатов расчета.

Һәрбер бина яки корылма грунт белән турыдан-туры тәэсир итешә, чөнки аларнаң фундаментлары грунт эчендә урнаша, ә соңгылары грунттан торган нигез өстенә салына. Шунлыктан корылмаларның ныклыгы, тотрыклыгы һәм файдалану мөмкинлекләре аларның конструктив үзенчәлекләре белән генә түгел, алар урнаш-

кан грунт үзенчәлекләре белән дә, фундамент һәм нигезнең үзара тәэсир итүшүе белән дә билгеләнәләр.

Фундамент салу бәясә гадәттә бөтен корылма бәясенәң уртача 12 %ын тәшкил итә, моңа киткән матди һәм хезмәт чыгымнары барлык төзү чыгымнарының 15 %тан артыгын алып тора. Фун-

даментны эшләү вакыты гына да бинаны төзү вакытының 20 %ына хәтле җитә. Грунт шартлары катлаулы булганда бу саннар тагын да арта. Шуңа күрә, фундамент салу технологияләрен һәм проект чишелешләрен камилләштереп, матди чыгымнарны һәм эш күләмен күпкә киметергә мөмкин.

Төзелеш эшләре күп гасырлар дәвамында кешелек дөньясы туплаган һәм буыннан буынга тапшырылып килгән тәҗрибәгә нигезләнеп алып барылган. Әмма, фән һәм фәнни карашлар булмау сәбәпле, корылмалар төзү эше элекке заманнарда үзенә күрә бер сәнгать булып калган. Бу әле хәзер дә шулай, ләкин бүген төзелеш өлкәсендә фән дә киң кулланыла башлады.

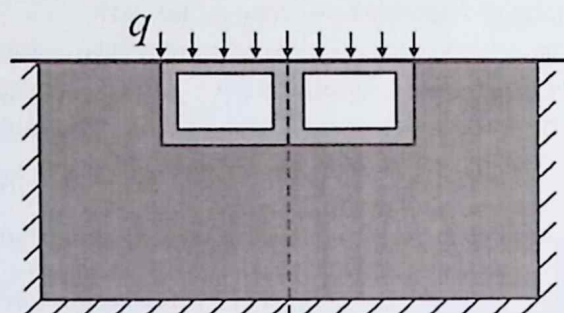
Төзелештә фәнни карашлар үсешенә техниканың нык үсүе, механика-математика фәннәре өлкәсендә алып барылган фундаменталь эзләнүләр сәбәп була. Геология фәне дә төзелешкә зур йогынты ясый. Аңа нигезләнеп грунтның үзтотышы турындагы карашлар үсеш ала һәм махсус теорияләр барлыкка килә. Мәсәлән, стена белән терәтелгән грунттагы басым (Ш.Кулон, 1773), грунттагы су хәрәкәте (Г.Дарси, 1856), басым белән терәк иңү арасындагы бәйләнеш (Е.Винклер, 1867) турындагы теоретик һәм эксперименталь хезмәтләр төзелеш фәнненең үсешенә зур этәргеч биргәннәр [1].

Бүгенге көндә төзелеш эшләре бик зур күләмнәрдә һәм төрле юнәлешләрдә алып барыла. Шунның белән бергә төзелештә яңа тенденцияләр дә күзәтелә башлады. Мәсәлән, хәзер күп катлы биналар төзү, төзелеш майданында йортларны тыгыз итеп салу, йортларның фундамент өлеше күләмен арттырып аны төрле максатларда файдалану кебек эшләр башкарыла. Ә алар һәммәсе дә нигезгә төшкән авырлык артуга китерә. Шунлыктан, төзелешнең сыйфатын арттыру, төзү өчен киткән матди чыгымнарны һәм вакытны киметү өчен, бина һәм грунтның бергә эшләвен тикшерергә, яңа төзелешнең янәшә торган биналарга тәэсирен ачыкларга кирәк. Бу мөһим мәсьәләләргә чышкәндә грунтның күтәрү сәләтен дөрес бәяләргә, шуышучанлыкка бәйле күчешләрен дөрес исәпкә алырга кирәк. Чөнки бу оптималь фундамент проекткау мөмкинлеген бирә, ә соңрак – төзелгән биналарның нормаль эксплуатацияләнүенә китерәчәк.

Шушы фикерләргә исәпкә алып, бергә эшләүче грунт белән корылманың көчәнеш-деформация халәтен билгеләү методикасын булдыру максатыннан, түбәндәге мәсьәлә каралды.

Грунт эчендә ике секцияле җирасты гаражы

урнашкан. Аңа гараж өстендәге бинаның басымы, гаражның үзавырлыгы һәм янәшә тирәдәге грунт тәэсир итә (1 рәс.). Гаражның эче буш, грунт һәм тимербетон беришле материаллар дип санала. Грунт астан һәм кырыйлардан ныклап беркетелгән. Грунтның эластиклыгын һәм шуышучанлыгын исәпкә алып, грунт һәм гараждан торган системаның көчәнеш-деформация халәтен хисаплап табарга кирәк.

1 рәс. Хисаплау объекты

Көчәнеш-деформация халәтен билгеләү өчен шуышучанлыкны исәпкә алган беришле грунт модели кулланылды. Бу очракта тулы деформацияне эластик һәм шуышу деформацияләренә аерып карарга мөмкин:

$$\varepsilon = \varepsilon^e + \varepsilon^c.$$

Агым теориясе буенча [2] грунтның шуышу тизлегенә түбәндәгечә билгеләнә:

$$\dot{\varepsilon}_{ij}^c = \sigma_i^n B \sigma_{ij}. \quad (1)$$

Биредә σ_i^n – көчәнеш интенсивлыгы, B – шуышучанлык матрицасы, σ_{ij} – көчәнеш.

Бу тигезләмәне үсәтәләр аша язык:

$$\dot{\varepsilon}_{k+1}^c - \dot{\varepsilon}_k^c = \sigma_i^n B \sigma_{ij} \Delta t. \quad (2)$$

Гук законы һәм төп элементлар ысулының чишүче тигезләмәсен бу очракта болай язып була:

$$\sigma_{k+1} = D \varepsilon_{k+1}^e = D (\varepsilon_{k+1} - \varepsilon_{k+1}^c), \quad (3)$$

$$\int_V \sigma \delta \varepsilon dV = \int_V q \delta u dV. \quad (4)$$

(3) һәм (4) тигезләмәләрен исәпкә алганда, (2)дән түбәндәге формула килеп чыга:

$$\begin{aligned} \int_{V_{k+1}} D \Delta \varepsilon_{k+1} \delta \varepsilon dV &= \int_{V_{k+1}} \Delta q_{k+1} \delta u dV + \\ &+ \int_{V_{k+1}} \sigma_i^n B \sigma_{ij} \Delta t \delta \varepsilon dV. \end{aligned} \quad (5)$$

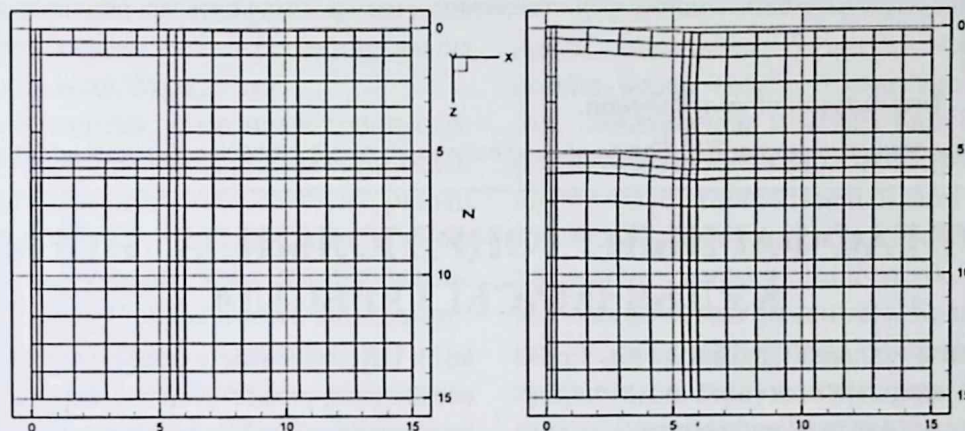
(5)-тән күренгәнчә, тигезләмәнең уң ягында шуышучанлыкны исәпкә алган өстәмә кушылуы барлыкка килә. Өстәмә кушылуы вакытка бәйле функция булганлыктан, бу тигезләмәне чишәр өчен вакыт буенча интеграллау методикасы кул-

ланылды (башлангыч мизгелдә бу кушылуы нульгә тигез дип алынды).

Мәсьәләне төп элементлар ысулы белән чишү өчен өчүлчәмле сигез чатлы изопараметрик төп элемент кулланылды [3-5] һәм компьютерда C++ телендә исәпли торган программа төзелде.

Әлеге программа физик үзлекләре төрле булган тимербетоннан һәм грунттан торган системаны,

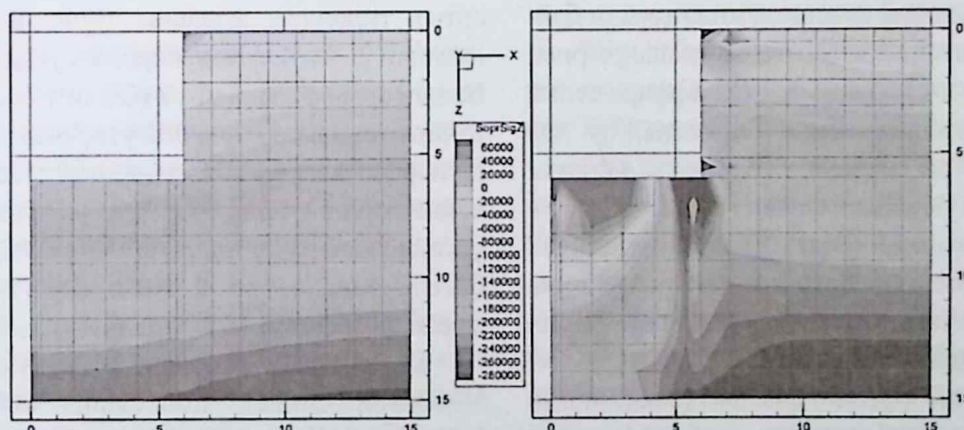
ирекле челтәр кертәп, төрле зурлыктагы төп элементларга бүлөп хисапларга мөмкинлек бирә. Хисаплау вакытында материалның эластиклыгы гына түгел, шуышучанлыгы да исәпкә алына. Хисаплау нәтижәләрен визуальләштерү мөмкинлегенә дә булдырылды. Көчәнешләрне апроксимацияләү өчен иярешле апроксимация процедурасы кулланылды. Ләкин бу ысулны кулланганда грунт белән тимербе-

2 рәс. Объектның деформацияләре (уң ягысы өчен)

тон чигендәге көчәнешләр аермасы күрәнми, чөнки әлеге ысул өзек булмаган функцияләр ярдәмендә апроксимацияли. Бу кимчелектән котылу өчен ысул һәр өлкә өчен кулланырлык итеп үзгәртелде.

Объектның шулай итеп хисапланган деформацияләре һәм көчәнешләрне 2нче һәм 3нче рәсемнәрдә күрсәтелә. Аларның икесендә дә сул яктагы сурәттә эластиклык кына, ә уң яктагы

3 рәс. Грунттагы көчәнешләр (уң ягысы өчен)

сурәттә шуышучанлык та исәпкә алынган.

2нче һәм 3нче рәсемнәрдә китерелгән хисаплау нәтижәләрен чагыштырып караганда, мондый йомгак ясарга була:

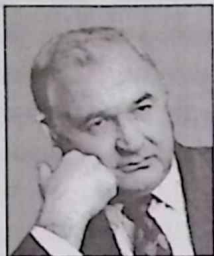
1) грунтның шуышуы тимербетон гараж-

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ухов С.Б., Семенов В.В., Знаменский В.В. и др. Механика грунтов, основания и фундаменты. Учебное пособие. – М.: АСВ, 2005. – 528 с.
2. Кристенсен Р. Введение в теорию вязкоупругости. – М.: Мир, 1974. – 338 с.
3. Образцов И.Ф., Савельев Л.М., Хазанов Х.С. Метод конечных элементов в задачах строительной механики летательных аппаратов. – М.: Высш. шк., 1985. – 392 с.
4. Зенкевич О. Метод конечных элементов в технике. – М.: Мир, 1975. – 541 с.
5. Оден Дж. Конечные элементы в нелинейной механике сплошных сред. – М.: Мир, 1976. – 464 с.

ӘДӘБИ КАЛЕЙДОСКОП*

Тәлгат Галиуллин

Галиуллин Т.Н. Литературный калейдоскоп.

В этой серии публикуются рецензии Т.Н. Галиуллина на подготовленные к печати сборники произведений.

ТӘЛГАТ НӘБИУЛЛА улы ГАЛИУЛЛИН – филология фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт университетының татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасы мөдире. ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, атказанган фән эшлеклесе. XX йөз татар поэзиясе тарихына багышланган фәнни хезмәтләр, истәлектәр, хикәяләр, романнар авторы.

ӘХӘТ ГАФФАРНЫҢ “ТӘНРЕ ЮЛЫНДА” ИСЕМЛЕ КУЛЬЯЗМАСЫ ТУРЫНДА

Ә.Гаффар соңгы елларда драматургия, проза һәм публицистика жанрларында гаять актив эшләүче урта буын язучысы. Аның әсәрләренә көтөлмәгән борылышлар, вакыйга һәм хәлләр яңачалыгы, үзенә бер хәрәкәт, интеллектуальлеккә омтылышы хас. Тәнкыйть күбрәк аның теленә “бәйләнде” (катлаулы, чуар, ахыргача эшләнеп бетмәгән жөмлеләр, рустан калькалар һ.б.). Телне баеп, шомартып, бизәп булса да, аның ана сөтеннән килә торган байлык икәнлеген онытырга ярамый. Төрткәләүләрнең файдасы тимәде дип булмый, Ә.Гаффар телгә, өслүккә зуррак игътибар бирә башлады, бу хәл әлеге кулъязмада да күренә. Тәнкыйть кирәкле шәйдер, күрсен. Тукабыз белмичә әйтмәгәндер.

Кулъязма “Бишек” һәм “Тәңре юлында” исемле ике повесттан һәм хикәяләрдән тора. Хикәяләрнең байтагы укучыга таныш. Шуңа сүзгә повестьлардан башлайык.

“Тәңре юлында” әфган темасын үзәккә алган повесть. Кайбер тәҗрибәләр булса да (бигрәк тә драматургиядә) безнең әдәбият өчен тема тулаем яңа. Һәм әйтергә кирәк, Ә.Гаффар шактый кызыклы сюжет сызыгы тапкан. Бер яктан, ирсез калган, берәүгә дә кирәксез сугышта газиз улын югалткан Кадрия язмышы, икенчедән, Әфганстанда сугыш вакыйгалары төгәлләнү, совет солдатларының чит илне чакырылмаган кунаклар булып ташлаулары һәм шуңа бәйле хәлләр. Хатынның ире, улы турында уйланулары, физик һәм рухи ялгызлыгы, юксынуы, кемнеләр сагынуды психологик нечкәлек белән бирелгән. Авторның әлеге сугышка бәясә усал, кырыс, заманча. Тематик яңалык бәхәс уят-

мый. Шуңа ук вакытта повестьны авыр укыла торган өзекләрдән, сюжет үсешенә берни бirmәстәй тупас һәм дорфа диалоглардан коткарырга кирәк дип уйлыйм. Аннан соң Кадриянең Казаннан ялга килгән иргә барып “ябышуы” да, әлеге чикләвекченең Әфганда үлгән улының командиры булып чыгуы да уйдырмак яңгырый. Уйланасы бар, шартлылык та ышандырырга тиеш. Повесть исеменә мәгънәсә артык тирәндер, асылына төшенүе кыен (“Тәңре юлында”). Ул Әфган жиренә сугыш алып килгән безнең армиягә карыймы (без бит басып керүне күп еллар буена изге бурычны үтәү дип халыкны алдарга тырыштык), әллә шунда хәлал башларын куйган солдатларны олылауы, әллә ул сатирик алыммы, үлгәннәрдән көлү түгелме? Сорауларның тууы табигый, яхшы, кирәкле, әмма әсәр тукумасында аңа җавап та табылырга тиеш, дип уйлыйм.

Бу яктан икенче, дөресрәге, кулъязманы ачып җибәргән “Бишек” повестенә исеме җисемәнә туры килә. Ул туган якны да, һәркемнең балачак бишеген дә символлаштыра.

“Бишек” авторның иң соңгы әсәрләреннән берсе булса кирәк. Шактый кызыклы, катлаулы структуралы, психологик күзәтүләргә, диалогларга бай. Дөрес, анда бәхәс уята торган өлешләр дә җитәрлек. Мәсәлән, ул бик күптәнге хәлләрне искә алу, кылану, эрудицияне күрсәтеп алу рухы белән башланып китә. Ә.Гаффар тулаем бик динамик язучы булса да, урыны-урыны белән озын, буш һәм тасвирий сөйләм юлына төшә. Шактый баналь урыннар җитәрлек. Аларын сипләве кыен булмастыр.

Әмма төп мотив – Аитның, спортсмен-штангистның тиктомалга авылга, ташландык йортка кайтып төшүе, шунда урнашып калырга карар

* Дәвам. Башы 2008 елның 3-4, 2009 елның 1 саннарында.

кылуы ышандырмый, психологик акланып, расланып бетерелмәгән сәер алым. Автор бик олы мотивлар эзли-эзли дә, үзе дә сизмәстән, бик гади бер гамәли хәлгә, ямьсез шөгильгә кайтарып калдыра бөтен фәлсәфәсен: егет авыру хатынын ташлап качкан икән ләбаса. Катлаулы итеп төзелгән сюжет (иске мэхәббәтен, артистка Сәмбелне очратуы, антик дөньядагы шикелле тану-танымау мотивы) кинәт кенә чишелә дә куя: хатыны үлгән дигән телеграмма килә, герой алдында яңа перспектива ачыла да куя, сарыклар да исән, бүре дә тук.

Хикәя – иң катлаулы, авыр өлкәләрнең берсе. Ә.Гаффар бу жанрны үстерүгә шактый өлеш кертә. Кулъязмага тәкъдим ителгән “Акчураның жир үбүе”, “Чакма ташы”, “Яңа көн” хикәяләренә тормышны үзенчә сурәтлән белү, чынбарлыкны образлы күрү хас. “1945 елгы хат”та ышандыра.

“Әжәт” хикәясе татар карчыгының эчке дөньясын, ышануын, изгелеген, сафлыгын, төрле буыннар арасындагы жанлы жепләрне, тормыш фажигасын табигый ачуы белән кулъязмада миңа иң ошаган әсәр булды. Ә.Еникинең атаклы “Әйтелмәгән васыять” хикәясе белән янәшә торырлык әсәр.

Хәзер автор колагына әйтеләсе берише теләкләргә күчик.

“Түгәрәк алан мажаралары” әкият, “Рубик шакмагы, яки көтүче генералы” хикәяләрен балалар өчен чыгарылачак китапка тәкъдим итү кулайрак булыр. Хәер, беренчесе артык абстракт, тоташ символикага корылган әсәр. Минемчә, ул сюжетны автор элегрәк драма әсәрендә кулланган иде инде.

“Ау” хикәясенә нигез өлгесе итеп алынган вакыйга артык ясалма (артист Ибраһим белән биноче Мәрхәбә карт артистны ташлап урман эченә кереп китәләр дә, аннан чыккач, соңгысы елый, шул халәтне протезлы артист Бурнаш үзенә тракторчы егет сөйләгән ауга тиңли) тоела. Аңа драматизм, ышандыру көче җитми.

“Эт” әсәре үзәккә тормышта гел очрап торган һәм әдәбиятта күп тапкырлар, төрле ситуацияләрдә инде күп тапкырлар яктыртылган вакыйганы эченә ала. Яшь эт үзен аңламаган хужасын тешли, соңгысы аны атарга алып чыгып, шуңа көче

житмичә, ташлап кайтып китә. Хикәянең реаль нигезе бар. Әмма ике нәрсә ризасызлык хисе уята. Берсе – ике көпшәле, яхшы мылтыклы кешенең (ачуыдыр үзе, ә өч айлык этнең әле өлгереп җитмәгәнлеген һәркем аңлый булыр) шыр наданлыгы, икенчесе – шәфкатьсез адәмнең этен атмыйча кайтып китүе психологик акланып җитми, эшләнеп бетмәгән дигән тойгы калдыра.

“Гөмбә”не хикәя дип атау дәрәс булмас. Аның нигезендә берничә новеллалык, берсе өстенә берсе өелгән төрле типтагы вакыйгалар ята: сөйләүченең гөмбәгә баруы, гомерендә беренче тапкыр ялангач хатын күрүен искә төшереп ләззәтләнүе, табигатьнең илаһи бер күренешенә тап булуы. Һәм шунда ук “Акчураның жир үбүе” хикәясенә этәргеч биргән балага уза алмый интеллект хатын фажигасы. Боларны бер “күчкә” өю хикәяне төрле-төрле сөйләкләргә бүлгәлгән, авыр укыла торган ярым мемуар, ярым публицистик һәм күрше машинасы капотында ашыгып язылган бер әйбер килеп чыккан.

“Янгын” хикәясендә озын-озын һәм буш сөйләшүләр, кәгазь битен арттырудан бүтәнгә ярамастай диалоглар күп (драматургия белән мавыгуыннан иңгән бу чир аның берише әсәрләренә хас), әмма мәгънәле, җор бетем табылган.

“Күпер”нең башы артык тасвирий, сюжеты берәз китапчарак булса да, анда коеп куелган характер бар. Булачак китапның кәефен бозмас, дип уйлыйм.

“Үрдәк көне” чынында ике мөстәкыйль сюжеттан, ике кисәктән тора. Аларны кушу, якынайту турында авторга уйлап карарга кирәктер.

“Бер йотым су”ның мәгънәсе дә бар, авторның нияте дә изге: вакытын кая куярга белмичә, китапханәдәге бар китапны укып, язу-сызу эшенә керешкән пожарникны хатыны ярдәмендә фашист итү ята нигезендә. Кызганычка каршы, мәгънәсез кыланулар, озын сөйләшүләр әсәрнең кыйммәтен төшерә.

Тулаем алганда, кулъязма дөнья күрер дип ышанам. Әмма андагы әсәрләргә жиз иләк аша үткәреп, тагын бер эшләп чыгарга кирәк дигән иманда калам.

Июль, 1990 ел.

КОЯШ ТИМБИКОВАНЫҢ “ТАБЫЛДЫК ХАТЛАР СЕРЕ” ИСЕМЛЕ КУЛЬЯЗМАСЫНА БӘЯЛӘМӘ

Кулъязма авторы белән бер чорда укыган, яшәгән кеше буларак, аның әсәрләре белән та-

нышып, ижади үсеш, эзләнүләре белән данми рәвештә кызыксынып барырга тырыштым. Күп

еллар буена ул “Казан утлары”, “Азат хатын” журналларында җаваплы эшләр башкарды, шактый авыр, четерекле жанр – публицистиканы үстерүгә җитди өлеш кертте. Шуннан килеп, тормыш материаллы журнал мәкаләләренә сыймый башлагач, прозага күчте, укучыга хикәяләре, повестьлары белән чыга башлады. Шагыйрә хатын-кызларыбыз шактый булса да, прозага алынып, бу катлаулы жанрда үз сүзләрен әйтә белгәннәре санаулы. Шулар янына яңа исем – К.Тимбикова өстәлдә. Авторның әсәрләре җәмәгатьчелектә шактый кызыксыну уятты. Иҗатында аны күбрәк хатын-кызның эчке дөньясы, эхлак мәсьәләләре борчый. Бу – аның көчле ягы. Шуңа ук вакытта ул, журналист буларак, БАМ, КамАЗ, ТатАЭС кебек гигант төзелешләргә тартылды. Индустриаль тема бик күп сәләтле кешеләрнең башына “җитте”, көнлекчеләр дәрәжәсенә төшерде. Чөнки бу төр әсәрләрдә әдәбиятның җаны – кешенең рухи дөньясы арткы рәткә күчә, югала.

Бер мәлне К.Тимбикова да “тимер белән кеше” арасында адашып калгандай тоелды. Очеркист буларак ул промышленность тематикасында калса, язучы җаны кешенең асылын тәшкит иткән шәфкатьчелек тарафларына тартылды.

Республика халкы атом станциясе коруга каршы җан фәрманга сугышып ятканда, аның “Атом сынавы алдында” (“Казан утлары”, 1988, №8) исемле шактый сәер, халык фикеренә каршы мәкалә белән чыгыш ясауы аңлашылып бетмәде, аптырашта калдырды.

Заманында “Казан утлары” татар халкына һәлакәт белән янаган, ахырзаман күсәгедәй баш очында эленгән ТатАЭСта әдәби пост ачып җибәрде. Яхшы гонорарга шайтаныңны мактарга эзер очеркистлар гына түгел, бу җимгә хәтта шагыйрьләр дә алданды. Җәмәгатьчелек бу афәткә каршы дөррәү күтәрелгәч тә, журнал редакциясенен, гафу үтенеп, кыйбласын борырга кодрәте җитмәде. Шулай да ир-ат халкы вакытында читкә тайпылып, бүкәнгә (плахага) хатын-кыз башын куярга булды.

К.Тимбикова дәрәс сорау бирә: “... шундый мөхтәрәм коллективлар алты ел буена бер тиенгә кирәксез эш белән шөгыйльләнделәрмени?” Бу сорауга җавапны эзләп тә тормастан, “кызганычка каршы”, дип нокта куясы иде дә бит, адәм баласы тыпырчына, аклана, АКШта яшәп, татарына һәм татарлыгына күптәннән төкергән Роальд Сәгъдиев фикерләрен китерә. Шәһәр коруны аклап маташу да, төзүчеләр фикеренә таяну да болай да тар жирендә олы шәһәрләр белән соң дәрәжәдә китереп кысыл-

ган татар халкына яхшылык теләү, миһербанлык үрнәгә түгелдер.

Теләсә нинди язучы өчен олы төзелешләр белән мавыгу, гигантоманияне хуплау, иҗатта эз калдырмый булмый, әлбәттә. Сүзне шул нотадан башлыйсы килә.

“Агым уртасында” повесте Чаллы шәһәрен, КамАЗны төзүчеләргә багышланган. Күләмле әсәр. Күз алдынан дистәләгән кешеләр, исемнәр, хәлләр, язмышлар уза. Кызыклы гына ситуацияләр, характерлар, язмышлар ачуга омтылыш бар. Чит телләр факультетына керә алмыйча, очраклы гына төзүчеләр тулай торагында яшәүгә элгеп, шунда калган Зөһрә кыз аша бик күп кешеләр белән танышабыз. Әмма “Агым уртасында” әдәби әсәр булып оешып җитмәгән, төрле характердагы язмышлар, дәрәсрәгә, очерклар дәрәжәсендә калган, һәм менә ни өчен дип уйлыйм.

Беренчедән, һәр әдәби әсәрнең фәлсәфи нигезе, баганасы, концепциясе, эхлакый чыганагы булырга тиеш. “Агым уртасында”ның төбөндә “рәхмәт инде партиягә, совет хөкүмәтенә безгә шундый матур, дуслык шәһәре төзәргә рөхсәт бирде”, дигән идея ята. Татар малаенның Украинага барып кыз сорап кайтуы, үзара аралашу, милләтара буталышулар, татар халкына күктән ингән бәхет буларак бәяләнә. Без хәзер Чаллының Татарстанга, татар милләтенә мөнәсәбәте якынча булган гибрид шәһәр икәнен күрдәк (Яр Чаллы исемен Брежневка әйләндергән карарда Татарстан сүзе дә юк, әйтерсез лә, ул йолдызстандагы бер кала иде) һәм хәзер аның, молах төсле, республикабызның башка төбәкләрен йотуына шаһитбыз. “Мондый шәһәр башка беркайда да юк”, – ди бер герой. Һәм кирәк тә түгел дип әйтәсе килә. КамАЗ булмаса, Кояшның олуг мөхәббәте ТатЭС та булмаса, Алабуга шәһәре, Татарстанның шуңа як табигатта да сакланар иде.

Икенчедән, һәр әдәби әсәрнең умырткасы, аны тотып торган вакыйгалы, хисси, психологик конфликт була. Кояшның башка повестьларында ул бар. Бу әсәрдә исә әйдәп баручы тормышчан конфликт табылмаган, ул эскизларга таркала, чөнки аның умыртка баганасы юк, сюжеты ясалма.

Өченчедән, хәзер “производственный” әсәрләргә ихтияҗ кимеде. Чөнки ул сфераны шапырынып сурәтләргә, мактанырга урыныбыз һич кенә дә юклыгын аңладык. Ә привитивизм ул комик әсәрләр өчен генә нигез була ала. Герои-кага уйнау, коры куаныч романтика чоры узып бара кебек. Шуңа күрә бу повесть белән яңадан укучыга чыгу урынлы, файдалы һәм вакытлы

булмас иде, дип уйлыйм.

“Тәңкәле тау” (1973) повесте татар халкының үткәннен өйрәнү, тарихи буыннарын фәнни индәүгә багышланган эсәр. Безнең әдәбиятта тарихи романнар, поэмалар шактый язылса да, археологлар тормышына, аларның халкыбызның үткәннен өйрәнүгә керткән өлешенә багышланган эсәрләр юк иде бугай. Темасы яңа, образлары үзенчәлекле. Казан археологлары арасындагы фәнни һәм гамәли бәхәсләрне, агымнарны белгән кешеләр повестьтагы геройларның прототипларын да чамалый, таный булып. Хакыйкәт, дөреслек, тарихка тузгылык бәрабәрәнә үзенә өлкән дустан, фәнни житекчесе белән конфликтка керүдән дә куркып тормаган профессор Хәй Хәсанов яхшы да, артык начар да түгел, әмма үз йөзә белән ачылган Шейх образы хәтердә ныграк урнашып кала. Повестьның төп проблемасын тулыландырып, баеп, бизәп килүче өстәмә вакыйгаларның күбесе – мифологик сөйләкләр, тәңкәле тау турындагы легендалар, халыкның жырлы-биюле уеннары, Кәримә белән Харрасның мәхәббәттә бары тик үзләренчә генә аңлашулары, повестьның тукумасына ятышып торалар. Хатын-кыз образларын артык оригиналь ясарга омтылу кирәкме, юкмы – ул кадәресең әйтә алмыйм (Кәримәнең авылда үсеп тә бөтенләй аш пешерә белмәве, шулай да хужасыз бозау төсле археологларга иярәп китеп, жәй буе ирләр белән бер өйдә яшәве, Карачуринаның ире көтмәгәндә ташлап китүе, кече фәнни хезмәткәр акчасына самолет яллау һ.б.). Аларның тормышчанлыгы өчен автор үзе жаваплы дип саныйм.

Әмма, эсәрне матбугатка эзәрләгәндә, ике галим арасындагы конфликтның фәнни нигезен тирәнрәк ачасы иде. Ни өчен профессор яшь галимнең болгар тарихы, халык этнонимы турындагы яңа тәгълимәтен кабул итми? Ул шәхси фәнни абруен саклау өчен көрәшмә, әллә бәхәстә халык тарихына бәйлә принципияль нәрсә ятамы? Марксистлар әйтмешли: нәрсә беренчел? Бигрәк тә профессор соңгы сөйләшүдә Шейхка Болгар чоры минем яшьлек мавыгуларым гына иде, дип ташлый. Димәк... Әйтсә килгән сүз шул: профессор татар халкының тарихын олы итеп аңлауга каршымы, әллә тәртәгә тибә башлаган аспиранты белән генә чәбәләнәмә? Менә шул төшенчәләргә ачыклык кертү барышында повестьны озын хикәяләүле урыннарда (археологлар станындагы Кәримә тирәсендәге буш йөрәнүләр, сөйләнүләр, профессор Хәйнең Харрас хатынына ярдәм сорап килүләре, ике гаилә проблемалары алга чыгып, археология, тарих, гыйль-

ми дөнья алдында торган мәсәләләрне “почмакка китереп” кысулар һ.б.) арындыру барышында үзәк конфликт үзенә тиешле чигеләшен табар, тирәнрәк яктыртылып иде. Чөнки татар халкының олы һәм үзәк бер тарихи баганасын үзәккә алган “Тәңкәле тау”ны язучы хыялы жимеше дип кенә кабул итү берьяклы булып иде дип уйлыйм. Биредә сәнгатьле фикерләү белән фәнни хөкем кушылып барырга, бер-берсен тулыландырырга тиеш.

“Табыллык хатлар сәре” – басылып чыгуга бәхәсләр уяткан, фикер каршылыктары тудырган һәм К.Тимбикованың иң уңышлы эсәрләреннән берсе. Эпистоляр жанрда язылуы белән повесть “Тапшырылмаган хатлар” ачышларын давам итә, урыны-вакыты белән (хат алымында гына түгел, ә геройларның язмышларында, Гөлләрия белән Мәхмүт арасындагы мәхәббәт сызыгында, беренчесенә авылга китеп, шунда үзен вакытлыча табып, тормышка чыгуында һ.б.) вакыйга агышында да, психологик анализ алымнарында да уртак өлгеләр чагылып үтә. Ә үзәктә, язучының хыялына канат куйган чүпләктән очраклы табылган хатлар ята. Алар берсе өстенә берсе өелә тора, тормыш низаглары һәм кеше характерлары ачыла бара. Хатын-кыз язмышы, аның күңел нуры, рухи эзләнүе шактый тулы һәм ышандырырлык итеп бирелә бу хатларда. Акыллы, зыялы, һәр очракта иң дөрес киңәше эзер журналист Кәшифәдән бигрәк, буталчык характерлы, кешеләргә ышанучан, гажиз Гөлләрия истә ныграк кала. 80нче еллар фәлсәфәсе, эхлагы проблемалары югарылыгынан килеп, Г.Кутуй йолаларын яңартып жибәрү олы әдәби традицияне давам иттерү кирәкле шәйдер дип саныйм. Эсәр шактый уңышлы булганга бәхәсле тоелган һәм укучы буларак күнелдә ризасызлык хисе калдырган урыннар турында әйтмичә калдыру дөрес булмастыр. Иң әүвәл, һәр герой өчен кадерле бу хатларның шул рәвешле затсыз урынга ташлануы һәм дачадан кайтучы очраклы апаның аларны табуы һәм ярый ла аның, повестьның күпчелек геройлары төсле, ифрат намуслы кеше булып, журналистны эзләп килүе (ә соңгысы ул хатларга төкереп тә бирми икән) мавыктыру алымы буларак акланамы икән? Очраклык күп түгелме?

Аннан килеп, безнең илдә “сарафан радиосы” шул чаклы яхшы эшләгән чорда, бер райүзәктә яшәп, Гөлләриянең Рүзәлнең (бергә укып та) элегрәк өйләнгәнлегеннән хәбәрлар булмавы ышандырмый. Мин үзем озак еллар кечкенә шәһәрдә яшәгән кеше буларак, халыкның ир-хатын мөнәсәбәтләре ничаклы “зирәк” һәм уяу булуын хәтерлим. Балки

Гөлләрия бу хәлне белеп тә исе китмәгәндер. Юкса әлеге ситуация Рүзәл белән Кәшифә арасында хат алышу, киеренке драматик нотада аңлашу өчен генә кертелгән дигән хис кала.

Себерләрне иңләгән кыю, чибәр егет Мәхмүт образы да ышандырып житкәрмәде мине. Әсәрдә ул – Тургенев романнарыннан “егылып төшкән” бер мескен булып күз алдына баса. “... дулый-дулуй, ыхылдап-ыхылдап, тирә-юньдәге гаепсез чәчәкләрне умыра-умыра, ямьсез итеп елады”, – дип егетне мыскыл итү кирәкме икән? Соңыннан бөтенләй жебеп, эчеп үлүе – анысы бер хәл. Башкага сәләте булмагач.

Гөлләриянең иң соңгы адымы (исерек инвалидны табып алып, кеше итүе) акланып житмәгән, киндергә ашыгыбрак төшерелгән сызык. Ниһаять, повестьта кешеләрнең башка бер эше юк, бары да хат яза, бөтен хатлар да яхшы, акыллы, образлы тел белән иҗат ителгән (укуп карагыз энә Гөлләриянең авылда яшәүче, белемсез, укымышсыз җиңгәсенә хатын) акыллы, фәлсәфи юллардан күз аллары аллы-гөлле килә. Чама хисен онытмаска иде. Бәлки, берәр герой гына булса да хат чарлау белән мавыкмас, ә Кояш Г.Кутуйдан да уздырып жибергән!

Повестьның мәгънәсенә зарар китермичә, озын хикәяләрләрдән, сөйләшү-киңәшләрдән арындыру (әйттик, 19-21, 55-60 һ.б. битләр) исәбенә драматик киеренкелекне көчәйтә, каһарманнарны ясалма көчәнешләрдән коткарып булыр иде.

“Кышкы талпыну”ның нигезендә тормышта да, әдәбиятта да еш очрый торган гадәти бер хәл ята. Шәрифә белән Кадыйр мәктәптән үк бер-берсен якин итеп йөриләр. Мәхәббәт белән жылытылып торган бу дуслыклары студент елларына күчә, әмма арага шактый дөнья күргән, чаярак, артистлар “мәктәбен” узган мут Хәлимә килеп керә һәм Кадыйрны үз ягына борып куя. Соңгысы Хәлимәнең гастрольдәге артист-конференция белән йоклавын (шуннан соң бик “мөһим” ике ел гомерен бөтенләй санга сукмыйча, атлап үтә) исәпкә алмыйча, тормыш иптәше итеп инсафлы, булган, кешелекле, яшьлек мәхәббәте Шәрифәне түгел, ә Хәлимәне сайлый. Һәм икесе дә мәхәббәт сынавын үтә алмыйча, гомерләре буена интегәләр, бер-берсенә тартылалар һәм иң соңыннан алар барыбер очрашырга тиеш булалар. Шәрифә белән Кадыйр шактый катлаулы хәлләрдә (Кадыйрны көтеп, өстәл эзерләп ятканда гына гомердә аяк басмаган Хәлимә кызы Гөльяз килеп керә)

очрашырга тиешләр.

Повесть шактый жылы, тормышны белеп, хисләргә буюмыйча, бизәмичә язылган. Бердәнбер теләк: “производство конфликтын”, журнал чыгару тирәсендә барган вак-төяк “журналистик” низагъларны кертү кирәкме икән? Чөнки алар укучыны төп сызыктан читкә алып китә һәм Шәрифә холкын, дөньяга карашын ачуга берни өстәми.

“Тимерче кыз” вакыйга агышы белән алда карап үткән повестька якин. Авторның әсәргә кереш сүзендә үзенең героинясын аклап, кем беләндер кызып-кызып бәхәсләшүен кабул итү кыен. Кеше эше белән дә, рухи дөньясы белән дә кабатланмас булырга тиеш, һәрхәлдә әдәбиятта. Аның һажәре шундый кешеләрнең берсе. Шулай да мин үзем повестьны тимерче кыз турында дип түгел, ә ташландык кыз, аны үстерү, тәрбияләү һәм шул тема тирәсендә бүгенге эхлак, кешеләр арасындагы катлаулы мөнәсәбәтләр, шәфкатьлек, миһербанлык турында уйланулар дип кабул иттем. “Производство сферасы” (алачыкта күмер яндыру, тырма тешләре ялгау һ.б.) орден алу, герой булу тирәсендә барган низагълар ясалма, читтән китереп “сыланган” бүлекләр кебек кабул ителәләр. Аннан соң хатын-кыз алачыкта социализм, тоталитар режимда гына менә шулай кытыршы, мазутлы, сасы куллы булырга мөмкин иде. Дөнья һәм татар әдәбиятында алар матурлык алиһәләре. Хатын-кыз кулына кувалда тоттыру, шуның белән мактану безне зурлыймы икән? Шуңа күрә эстет аспирантның тимерче кызга гыйшыкы да “сукуп” романтиканың бер чагылышы, ясалмалыкның бер үре генә түгелме?

Ә менә ташландык кыз ситуациясе, шул фонда ачылган Мөрлид образлары (шунда да бу хатыннан көләргә, ирония чәчәргә кирәк түгелдер, ул нык үскән социализм җимеше, аны без яшәгән тирәлек шундый ясый) яхшы эшләнгән һәм вакыйгалар шул хакта, шул тирәдә генә барырга тиеш, дип уйлыйм.

Минем алда ике Кояш Тимбикова. Берсе – “Табылдык хатлар”, “Кышкы талпыну”, “Тимерче кыз” әсәрләрен бизәгән хатын-кыз, кешеләргә ярдәмгә эзер изге жан, матурлык эзләүче зат, ә икенчесе АЭСны хуплаучы функционер, кушканны тырыша-тырмаша башкаручы журналист Кояш. Менә бу төп китабында беренче Кояшны гына күрәсем килә. Шул хыялым белән, Тәлгат Галиуллин.

Сентябрь, 1990.

Бөтендөнъя татар конгрессында

16 апрель көнне Татарстан Республикасының Нурлат шәһәрində Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты бюросының “Татар телен саклау

мәсьәләләре һәм милли мәгарифнең үсеш юллары” дигән темага киңәйтелгән күчмә утырышы узды. Аның эшендә БТК БКның бюро әгъзалары: Татарстан Дәүләт Советы депутатлары Ринат Закиров, Разил Вәлиев, Ислам Әхмәтҗанов, Тольятти шәһәре милли-мәдәни автономиясе рәисе Жәмил Вәлиуллин, Ульянов өлкәсе милли-мәдәни автономиясе рәисе Фәрит Әюпов белән беррәттән БТК БК рәисенә урынбасары Нурия Гәрәева, БТК БКның бүлек мөдире Фәрит Уразаев, ТР Министрлар Кабинетынан Фирая Шәйхиева, ТР Мәгариф һәм фән министрлыгынан Раиф Зиннәтуллин һәм Конгресстың республика районнарындагы жирле оешма җитәкчеләре, журналистлар катнашты. Нурлат жиренә аяк баскан кунакларны Нурлат муниципаль районы башлыгы Наил Шәрәпев кабул итте.

Көннең беренче яртысында Нурлат жирлегенә җыелган бюро әгъзалары шәһәрнең “Алсу” башлангач мәктәбендә, “Камыр батыр” балалар бакчасында, Нурлат гимназиясендә, балалар сәнгать мәктәбендә, “Нурлат ТВ” телерадиокомпаниясендә булдылар. Районның спорт корылмалары, шулай ук тарихи музееда да булып, район мәктәпләрендәге милли мәгариф торышы белән таныштылар. Дәресләрдә булдылар, балалар тарафыннан әзерләнгән шигъри тәлгәшләрне тыңладылар. Татар яшьләре белән очраштылар.

Көннең икенче яртысында Мәдәният сараенда узган бюро утырышын БТК БК рәисе Ринат Закиров алып барды. Залга җыелган бюро әгъзаларын, район халкын, мәгариф өлкәсендә эшләүче укытучы, тәрбиячеләрне, татар конгресстың төрле районнарыннан килгән жирле оешма җитәкчеләрен Нурлат муниципаль районы башлыгы Наил Шәрәпев сәламләде. “Милләт язмышы депутат эшчәнлегендә” дигән темага ТР Дәүләт Советы депутаты Илгиз Сәлихов, “Күпмилләтле район жирлегендә татар милли мохитен саклау һәм яшәтү юллары” турында, жирле оешма эшчәнлегенә күзәтү белән БТК БК Нурлат бүлегенә җитәкчесе Камәрия Җамалетдинова, “Шәһәр беләм һәм тәрбия бирү учреждениеләрендә милли мәгарифнең роле: бүген һәм иртәгә” дигән темага районның мәгариф идарәсе җитәкчесе Габделгазиз Юнысов, “Күпмилләтле район жирлегендә татар матбугаты” турында “Дуслык” район газетасының баш мөхәррире Сәкинә Хәйруллина чыгыш ясады. Шулай ук, райондагы милли яшәеш белән якыннан танышкан БТК БК рәисе Ринат Закиров, бюро әгъзалары Разил Вәлиев, Фәрит Әюпов та үз фикерләрен җиткереп, биредәге эшне уңай бәяләделәр. Соңыннан уналты пункттан торган резолюция кабул ителде. Алты урта мәктәп эшләп, шуларның берсе генә дә татар мәктәбе булмаган Нурлатта бүгенгә көндә татар мәктәбе ачарга нигез дә, мөмкинлекләр дә бар дигән фикергә килделәр. Район җитәкчесе Наил Шәрәпев БТК БК әгъзалары, залга җыелган якташлары алдында тиздән татар мәктәбен ачарга вәгъдә бирде. Ринат Закиров милли мәгарифне үстерергә өлеш керткән нурлатлыларга Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитетының “Рәхмәт хаты”н тапшырды. Бюро утырышы “Туган тел” жырын җырлап тәмамланды.

Гөлнәз Шәйхи.

Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында

7-24 апрельдә КДАТУда архитектура һәм төзелеш проблемалары буенча 61нче Республикакүләм фәнни конференция булып үтте. Аның эшендә

ТРның төзелеш, архитектура һәм торак-коммуналь хужалыгы министрлыгы вәкилләре, КДАТУның күпсанлы галимнәре, фәнни хезмәткәрләре һәм студентлары, төрле югары уку йортларынан һәм төзелеш оешмаларынан килгән галимнәр, фән эшлеклеләре һәм гамәли хезмәткәрләр катнашты.

Конференциянең 9 юнәлештәге 34 секциясе һәм 82 утырышында 890 доклад тыңланды. Юнәлешләрнең исемен атап китү генә дә аларда югары белемле төзүчеләр эзерләү һәм төзелеш тармагын үстерү өчен никадәр әһәмиятле, җитди һәм актуаль мәсьәләләр тикшерелгәнне турында сөйли.

Пленар утырышларда сөйләнгән докладлар – Университет ректоры Рәшит Низамовның югары белемле төзүчеләрне эзерләү мәсьәләләре; ТРның архитектура һәм торак-коммуналь хужалыгы министры урынбасары Рафик Заһретдинов республиканың инвестиция-төзелеш комплексының бүгенге хәле һәм перспективалары; корылма нигезләре, фундаментлары, динамикасы һәм инженер геологиясе кафедрасы мөдире Илизәр Мирсәяповның Казан шәһәрендә аеруча биек биналарны төзүнең геотехник үзенчәлекләре; төзелеш материаллары кафедрасы доценты Наилә Рәхимованың шлак-селтеле композит материаллардан эшләнгән бәйләгечләр, измә һәм бетоннар – барысы да тыңлаучыларда зур кызыксыну уяттылар.

Конференция кысаларында татар телендә

бара торган “Югары уку йортларында фәннәрне татарча укыту” секциясе дә был 13нче тапкыр эшләде. Секция утырышында КДАТУның татар телендә укучы студентлары да катнашты.

Утырышта профессор Наил Туктамышовның Якутия-Саха һәм Кытай халык республикаларына сәяхәте, аларда милли мәгариф мәсьәләләренен куелышы һәм үзенчәлекләре турындагы чыгышы зур игътибар белән тыңланды. Доцент Фидаил Миннехановның доклады тарих дәресләрендә милли мәсьәләләрне өйрәнүгә багышланган иде. Татар телендә укыту буенча методик кабинет мөдире, корылма механикасы кафедрасы профессоры Рәшит Шакиржановның фәннәрне укытуда заманча технологияләр куллану, корылма механикасы фәннәре укыту өчен электрон дәреслек эзерләү хакында сөйләде. Профессор Равил Ибәтовның һәм Зөһрә Азизованың чыгышлары да укыту проблемаларына багышланды. Алар өлгерешне интернет тестлау, белемнәрне балл-рейтинг системасын кулланып бәяләү турында сөйләделәр.

Галимнәребез үзләре эшләгән фәнни проблемалар турында да чыгыш ясадылар. Сызма геометрия кафедрасы мөдире Равил Газизуллин ТРның Түбән Кама районы Сөйке (Сюкеево) авылы янындагы файдалы казылма ятмаларын тикшерү нәтиҗәләре һәм аларны калдыктарсыз эшкәртү турында сөйләде. Профессорлар Равил Ибәтовның «Суспензияләрне гидроциклонда аеруны математик модельләү» һәм Абрик Камаловның «Түшәмәле ныгыткыч аркалардан торган корылманы хисаплау» турындагы докладлары да кызыклы булды. Алар “Фән һәм тел” журналында бастыру өчен тәкъдим ителделәр.

Гадәттә, секция эшендә башка югары уку йортларынан килгән галимнәр дә катнаша. Бу юлы КДУ һәм ТДГПУ доценты Әнис Галимжановның «Татар телендәге фәнни текстларның когнитив һәм квантитатив үзенчәлекләре» дигән доклады бар иде.

Рәшит Шакирҗанов.

МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАР!

Фәнни-хәбәри «Фән һәм тел» журналында мәшһүр галимнәребез; тел, әдәбият, тарих; татар телендә белем бирү турында; табигый һәм техник фәннәр буенча; мәктәп балалары өчен фәнни-популяр мәкаләләр басыла.

«Фән һәм тел» журналына 2009 елның икенче яртысына язылырга онытмагыз!

Журналның индексы – 16071.

Язылу бәясе:

ой адресына –

абонент әржәсе адресына –

3 айга

75 сум 81 тиен

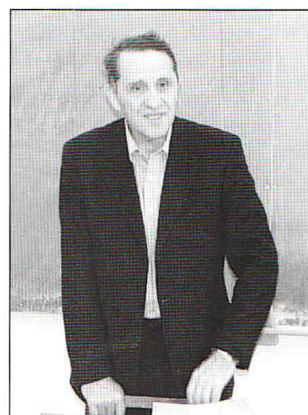
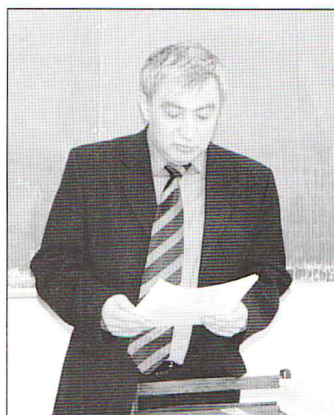
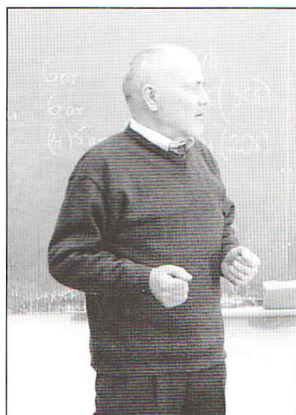
74 сум 41 тиен

6 айга

151 сум 62 тиен

148 сум 82 тиен

ҚДАТУның фәнни конференциясендә

Сессия 7.2. Презентация научных докладов на татарском языке
Президенты
И. А. Шакиров
Р. Р. Халилов
Г. Ш. Сулейманов
7.2.2. Доклады: Юридическая информация татарского языка
Ректор
И. А. Шакиров
Президент
Р. Р. Халилов
Г. Ш. Сулейманов
УЧРЕДИТЕЛЬ
(17 апреля 2009 г. в 14:00 ч.)
Министерство Ф.Э.Т. (Федеральное агентство по образованию)

ПРОГРАММА

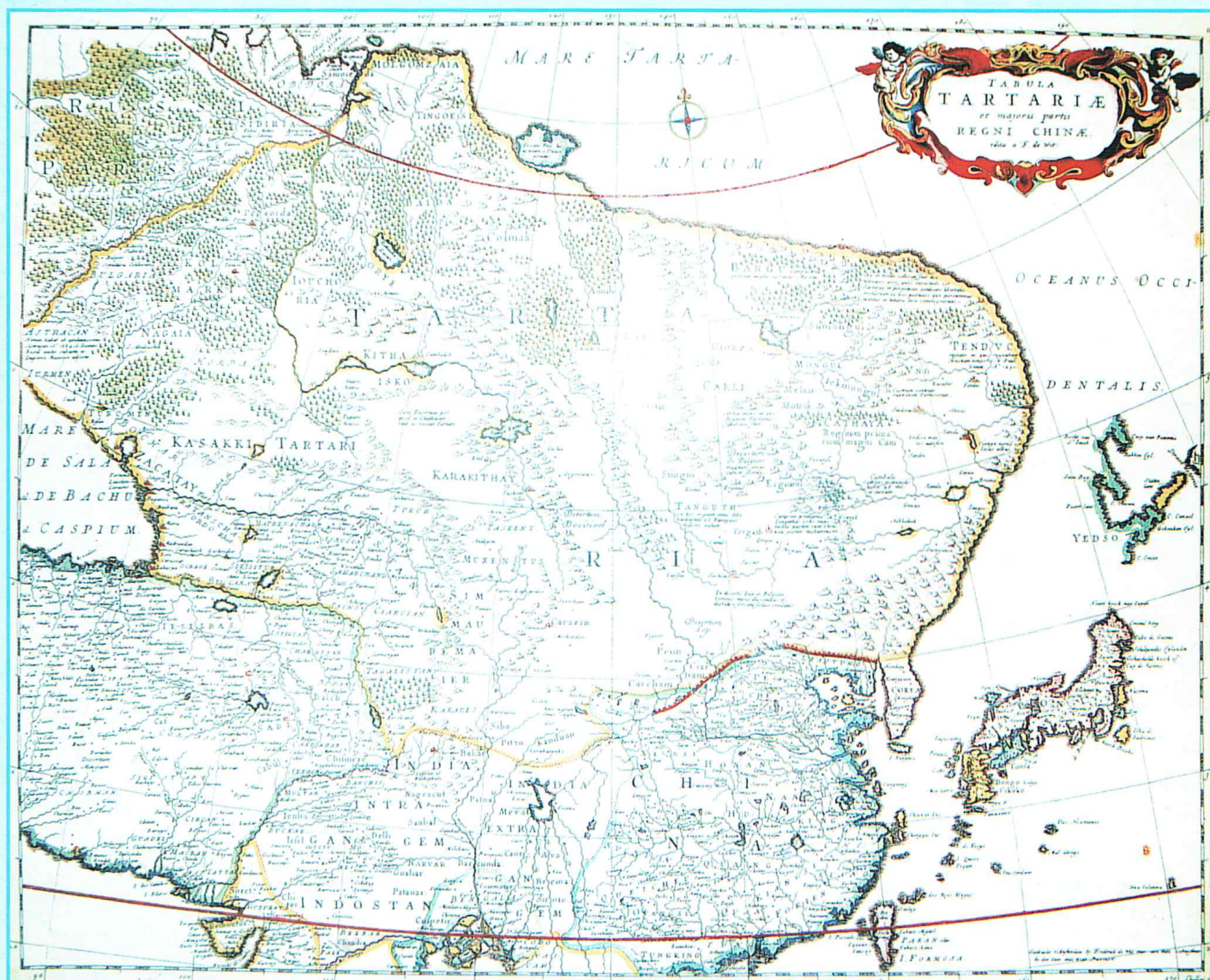
ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ
РЕСПУБЛИКАНСКОЙ
НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

по проблеме архитектуры и строительства

Казань-2009

Тартария картасы

1243 елда барлыкка килгән Татар дәүләтен Көнбатыш Европа галимнәре XVIII гасырда да «Тартария» дигән исем белән атап йөрткәннәр һәм шул исем белән карталарда күрсәткәннәр. Чөнки ул чын татар дәүләте булып дөнья тарихында зур эз калдырган. Рус тарихчылары фекать XIX гасырда гына бу дәүләтне танысалар да, аңа «Алтын Урда» дигән кушаматны тагып, татар исеме-этнонимын, дәүләтчелеге булуын бу көннәргәчә инкарь итәргә маташалар. Ә аның татарныкы булуы күптән дәлилләнгән инде. Шуны янә раслап, XVIII гасырда Амстердам шәһәрндә Голландия картографлары тарафыннан сызылган тагын бер карта барлыгы ачыкланды.

Бу картада Идел буеннан алып Тын океанга хәтле сузылган Себер җирләре «Тартария» дип аталган. Төньяк Боз океанын хәтта «Маре Тартарикум», ягъни «Татар диңгезе» дип атаганнар. Картада Казан шәһәре, Болгар олысы һәм аның башкаласы Болгар күрсәтелгән. Каспий диңгезенең төньягында, Әстерхан тирәсендә юрмен, төрекмән, казак татарлары күрсәтелә, Нугай урдасы, Сарытау, Самара, Дүкәтау, Югория, Күк Урда, Калмык, Бохара, Чагатай, Мәврелнәһер, Каракытай, Төркестан, Ташкент һ.б. йөзләгән шәһәр һәм дәүләт җирләре күрсәтелеп, тарихка чын мәгълүматлар өстиләр.

Марсель Әхмәтҗанов,
филология фәннәре докторы